

PROF K V RANGASWAMI AIYANGAR S
THE KUPPUSWAMY SASTRI
BIBLIOTHECA INDI-4 15588
RESEARCH INSTITUTE
MYLAPORE MADRAS 4

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES N 1 114 11 8 119

GADADHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHANDAH

ĀCĀRYASĀRAH

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

PANDIT SADĀŚIVA MĪŚRA

PURI

VOL II 1 CICULUS IV

Calcutta

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS

ASIATIC SOCIETY 7 PARK STREET

1908

15588

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

द्वितीयखण्ड ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीत ।

एषिवाटीकसोषादटीनामिकाया सभाया

अनुमत्या

श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृत ।

कलिकाता-राजधान्या

श्रीउमेन्द्रनाथशक्तवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रित ।

एषिवाटीकसोषादटीनामिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

---

१६ ८ खीटाब्द ।

15588

PREFACE

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 20 years ago Dr. Rajendra Lal Mitra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society Pandit Ramnath Lakshminarayan to visit Oude for collecting Sanskrit works. Again in 1894 the Society engaged Pandit Benod Behari Bhattacharya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found elsewhere. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Philological Secretary Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri through whose kindness I was honoured with the work of editing *Gadadharpaddhati* a big Smṛiti code of excellent merit written by Gadadhara Paṇḍita. The entire work divided into five parts viz. Achār Sār, Dāna Sār, Sudhā Sār, Brata Sār and Kāla Sār has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achār Sār. Kāla Sār deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonies which form the daily religious duties of a devout Brahmin. For what is Hindu life but a routine of religious practices duly observed in right moment and in right order. Achār Sar deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals sleep etc during a day i e 24 hours. The arrangement of these subjects is strictly logical their language chaste and style lucid. A superficial reader will I dare say bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the genealogy of his

कृष्णात् कौशिकं वाजपेयिं तुलसीवशात् दृढव्युत्थिता
 द्वीतीयन्यक्तं सरायगुरुरित्यासीत् वदान्याग्रणी ।
 पुत्रं शारदराजपेयमस्त्रकटुं विद्वान् हरेकृष्णभू
 नाथश्रीमद्दिषी गुरुहलधराभिख्योऽप्यजो यामकृत ॥
 वदान्तादिसमस्तशास्त्रनिबन्धो नीलाम्बरारख्योऽनुज
 स्तस्य आत्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्थिव ।
 सहैवाकरणाच्च नातिनिपुण्य श्रीनीलगौरीशिशु
 मञ्जुस्नानसुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवच्छयत् ॥
 धीरेयान् स्तुतितीक्ष्णदापितमहाशतशासनेषूत्तमान्
 सस्याध्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यानं द्विचास्नानं व्यधात् ।
 प्राञ्चं प्राप चतुर्भूसादिकमहायज्ञेषु सन्नोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिरिणं यो यय ॥
 यो नीलाम्बरराजगुह्यमभिधया ख्यातं क्षितौ श्रीहरे
 कृष्णाख्यक्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानित ।
 सौवर्णीकुण्डलपट्याभ्युत्पदाम्भोजाङ्ककृष्णातप
 त्वाग्नेन द्विप्रचामरप्रभृतिभिश्चाङ्गोद्यत्पिङ्गैः परैः ॥

family that the author was the son of Nilambei Rajguru the preceptor of Harakiushna Dev a king of the Gajapati Dynasty of Orissa who reigned from 1714 to 1718 A D His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land a very large Brahmin village about 4 miles off Puri called Harekrushnapuri His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute

In Conclusion I beg leave to observe that *Gadadhar padhati* is the last and best known Smṛiti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life I must express my gratefulness to the Raja of Khalikoti in the Ganjam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achar Sar which I could not get elsewhere

वज्रा वज्रभो वसेश्वर इति भ्राता ब्रह्मसिंहत

स्त नीलाम्बरनामक च पितर श्रीजानकीं मातरम् ।

नत्वा राजगुरुगङ्गाधरसुधीस्त कालसाराभिध

यन्त्र प्रारभते विबोध्य वसिष्ठ नि सशया स्थजना ॥

* (Gajapati is the same as the Gangai Dynasty The founder of this dynasty was Chaurangan Dev who was a native of Orissa and is represented as the son of Chakraswar near Mahendia Hill in the southern part of Orissa—Vid Madala Ima of the Puri Jagannath Temple and Gangavansamcharita a historical drama in Sanskrit

15588

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्षाश्रमधर्मोद्धरणे

शरीरिमात्रस्य च शीघ्रसुखे ।

निजाख्ये त्रीपुत्रपोत्तमाद्ये

दधदपु दार्ढ्यमयं मह अये ॥

रक्षितजननिकायामौष्टदानैकदध

चपयतु विजलाया सानुकम्प कटाक्ष ।

स्मृतिनिकरगभीराभोधिमध्याधरत्ना-

नयःकृतिविधानि नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णात् श्रीशिववाजपेयि तुलसीवग्नाद् हृत्पण्डितात्

नीतिग्रन्थकृत स रायगुरुत्विज्जाधिकारी सुधी ।

पुन शारदवाजपेयमखण्ड जातो हरेकृष्णभू

त्वाद्यश्रीमहिषीगुरुर्लक्षराभिर्योऽपजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बरस्थोऽनुज-

ह्नाख्य आर्त्तचरीऽतिद्वैविदभूत्तादित्यविद्यार्थव ।

(१) रामगुरुत्विज्जाधिकारी ।

सद्वैयाकरणश्च नीतिनिपुण श्रीनीलग्रैलेभितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्र च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेभान् स्वबितीर्णदर्पापतमहासञ्ज्ञासनेषूत्तमान्
 सस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रस्थान द्विजांस्तान व्यधात् ।
 प्राज्य प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनित यौधिष्ठिर यो यज्ञ ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्ध्वभिधया ख्यात क्षितौ श्रीहरे
 कृष्णाख्य क्षितिपेक्षरभपतिना शिष्येण सम्मानित ।
 सौवर्णोडुचतुष्टयाच्युतपदाभोजाङ्गकृष्णातप
 त्राणेन द्विपचामरप्रभृतिभिद्याम्नीयचिह्नै परै ॥
 यज्वा यन्त्ररमो यमेश्वर इति भ्रात्रा बृहत्पण्डित
 स्त नीलाम्बरनामक नृपगुरुं तात प्रसू जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरस्तुधीराचारसाराभिधम
 ग्रन्थ प्रारभते विलोक्य यमिम नि सशया स्फुर्जना ॥
 ब्रह्म खलु विष्ण्वाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत् एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधो ग्रन्थ प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण पर पुमान् ।

विष्णुराराध्यते यन्वा नान्यस्तत्तीव्रकारक ॥

अत्र वर्णाश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन ग्रहस्तत्वात् आदौ कालो
 निरूप्यते । स च कालो द्विविधः । नित्योजन्यचेति । तत्र

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकाल । तथा च तैत्तिरीय-
शाखाया नारायणीये ।

सर्वे निमेषा जप्तिरे विद्युत पुरुषादधि ।

कला मूहर्त्ता काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वश ॥

अर्धमासाश्च ऋतव संवत्सराश्च कल्पिता । इति

कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षय पर ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वर ॥

तथा तत्रैव,—

पर ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्कर ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव असते पुन ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिन्न कालकालोऽगुणी
सर्वविद्य प्रधान क्षेत्रज्ञ इति । निर्गुण ससारमोहस्थितिबन्ध
हेतुरिति ।

ज्योति शास्त्रे,—

भूतानामन्तककाल कालोऽन्य कलनात्मक ।

तस्मात् अन्यकालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् काल परमेश्वर ।

तस्य सर्वकर्मारम्भे स्पर्शव्यत्वात् तन्निरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वंशकार्येषु तथेश्वरश्वर ।

सर्वं स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममासु माङ्गल्यविबुद्धये हरि ॥

यस्य ज्ञानं च मासीत्तदा तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो बन्धे तमश्नुतम् ॥ इति ।

परमेश्वरस्य निर्मुक्तत्वात् कथं तस्य आरचनित्वाकांक्षाया-
मसह ।

नित्यो जन्मश्च कालो ही तयोराद्य परेश्वर ।

सोऽबाहुमनसगम्बोऽपि देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

वाशिष्ठैरामायणे कालखण्डे षष्ठा,—

अक्षयाम्बर श्रीमान् कुण्डली कवचान्वित ।

अक्षुषट्कमयोदारवक्त्राष्टकसमाश्रित ॥

मासदादशकोदामनुजहादशकोदुभट ।

स्वाकारसमया वक्त्रा वृत किङ्करसेनया ॥

इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्टतया स्वीकृतनानामूर्ते-
रङ्गस्य नामासूर्तिरकारम् ।

तथा च भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यं यं तनु भक्त अहयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षां अक्षां तानिव विदधास्यहम् ॥

स तदा अहया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

कर्मते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् सक्वचांसि राजसा ।

येतान् भूतमर्षाद्यान् यजन्ते तामसा जना ॥ इति

अर्चनं एव लोकोऽप्यभिष्टदानीपात्रं सर्वेऽपि स्नेहया एकेकां देवता-
मुपासते । तथा च मध्वाका अङ्गि ईश्वरानुक्तत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयी सा कल्पयति कालतत्त्वमिवादी ।

भाविभवभूतमय कल्पयति जगदेव कासोऽतः ॥

इति भोजराजशैवानमखण्डवचनेऽपि कालस्य मायाकार्थत्वं
सङ्गच्छते । अत्र स्वरूपार्थं मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-
कारणं । न्यूनं सम्पूयतां यावत्विद्युक्ते । तत्समर्पणं भगवद्गीतायाम् ।

यत्करोषि यददासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदवापि च यो या देवतामुपास्ते, स तत्र समर्पणेश्वर
कश्चिद्बिरोधः । देवीपूजादौ तत्राग्निष्टाना समाचाराश्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह मनुः ।

कालः कालविभक्तीयं नक्षत्राणि यद्वासायाः ।

दृष्टिं ससर्जं चैवेमा स्रष्टुमिच्छन्निमा प्रजा ॥ इति ।

श्रुतिसु पूर्वमुदाहृतेव । तत्र जन्यकालेषु निम्नेषादिपरार्हान्तेषु
संवत्सर प्रधानं, अन्ये शुभभूताः । 'सोऽकामयत द्वितीयो मम
आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनः' समभवत्तदेतामाश्रित
संवत्सरोऽभवत्' इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानां कालाः संवत्सरान्विताः ।

अचक्षुषश्च कङ्कच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति श्रुतेः ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरहिमप्रत्ययोपाधिहारेण कल्पयति आक्षि-
पति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकाक्षी निरूपितौ । संवत्सरादि-
कालविशेषास्तत्त्वानि च अस्मत्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि ।
प्रकृतमनुसराम । तथादौ वर्धनिरूपणम् ।

ब्रह्मचरियविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्रयो हिजा ।

इति यद्यपि ब्राह्मणस्त्र्यादिभिश्चत्वारो वर्णा विभक्ता, तथापि “नन्दान्ता चक्रिया नता” इत्यादिवचनात् यथाकथञ्चिन्नमाधा नेऽपि चक्रियाणां वैश्यानाञ्च बहुपुरुषीयशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्रावेव वर्णौ कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि गृह्णि वानप्रस्थ-भिन्नरूपाश्चत्वार आश्रमास्तथापि ‘देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था श्रमग्रह’ इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्णानां कुर्मनोषिव” इति सारसग्रहवचनात् ब्रह्मचारिगृहस्थसत्यासि-रूपास्तय एव आश्रमा कलौ । तत्राश्रमधर्मस्वरूप निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । वने वसेद्यज्जित्” । इति विधिचतुष्टयम् । तत् यथान्नि-नादधीतेति विधिविहितधातुजान्यात्मनिष्ठसंस्कार आहिताग्नि-त्व स च प्रशान्ताग्नेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिकृत्य आहिताग्निर्नामृतं वदेत् इत्यादयो धर्मा । एव गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वक्ष्यामीति यं सङ्ख्य, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिकृत्यावकीर्णपश्वादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधि समावर्तनम् । एव दारकरणोक्तं गृहे वक्ष्यामीति यः सङ्ख्य तज्जन्यसंस्कारविशेष एव मार्हस्यम् । अत एव कलौऽपि संस्कारम’त्वाद गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कार’ किन्तु पत्नीसहायसाध्यकार्मस्तेवानधिकार । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थायमपरिग्रह । एवं वने वस्त्रासीति य सङ्कल्प
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तद्वन्तमेवाधिकृत्य
अफालकशृङ्गाशमोर्दुरेतस्वादयो धर्मा विधीयन्ते इति गृहस्थतन्त्र-
स्थानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थायमो नाम वनवासादयो
धर्मा एवेति कैश्चिन्निहित तन्निरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एव प्रव्रजि
ष्यामि, इति य सङ्कल्प, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तद्वन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्मा । तदुच्यते ।

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गौरसम् ।

यतये काश्चन दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव
कीर्णप्रायश्चित्तापत्ते । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणपर्यन्तमना-
श्रमित्वम् । तस्यैव तथैवानाश्रमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज ” ।

इति दक्षोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केषुचित्कर्म्मसु स्नातकधर्मेष्वधिकारः ।

इत्याश्रमस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्मास्तदितरधर्मास्मात्कृते संस्कारसारे सवि
शेषतया द्रष्टव्या । एकाग्रम्य तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वमुक्ताश्रमान्तराणां स्मार्त्त-
त्वेन दीर्घत्वमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशसा ।
पराशर,—चतुर्धामपि वर्त्मानामाचारी धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मो पराश्रमः ॥

आचाराद्भवति आचारादौचित्या प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।

मनु,—आचार परमो धर्मः शुद्धः कर्तव्य एव च ।

तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं आदात्मवान् द्विज ॥
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।
 आचाराद्भवति आचाराद्भवति प्रजा ।

आचारस्यापि धर्ममूलत्वात् धर्मप्रगल्भा ।

आचारः—

“आत्मनोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।
 धर्मयोगोऽप्यन्यथा हि धर्मयोगः प्रगल्भा ।

तथा,— देवान्मनुष्यान् मनुष्याणां पितॄणां चैव सर्वदा ।

दत्तिं करोति बहुला कर्म कुर्वन् यथोदितम् ॥

सामान्येनाह मनु,—

यद् यत्परवश कर्म तत् तद् यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवश कर्म तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्व परवश दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतत् विद्यात् सामानेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वति विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समानयन् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छतिः ॥

इति तदुक्ते ।

शास्त्रविरुद्धेभ्योपवाद उक्तो याज्ञवल्क्येन ।

कर्मणा मनसा वाचा यज्ञाहर्म्म समाचरेत् ।

अस्त्वर्थं लोकविदिष्टं धर्ममप्याचरेत् तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकावचने विज्ञामितम् ।

यमाख्यां क्रियमाह हि अस्तन्वागमवेदिभिः ।

स धर्मो यः विगर्हन्ति तमधर्मं प्रवक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाहमिति सूक्तम् । इति

तत्र,—

उपनीय गुरु शिष्य महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेन शौचाचाराश्च शिक्षयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्ते गुरुशिक्षया धर्मशास्त्रेभ्य कर्मानुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूल स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचित^१ धर्ममनुतिष्ठन हि मानव ।

इह कोर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तम सुखम् ॥

तथा च मनुयाज्ञवल्क्यौ,—

श्रुतिसु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृति ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्या धर्मौ हि निर्वर्तमौ ॥

योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्राययाद्विज ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक ॥

तथा च मनु,—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञान विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाण परम श्रुति ॥

श्रुतिर्द्वैध तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनोषिभि ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यन्न इतीय वैदिकी श्रुति ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्यक्रममागत ।

वर्णानां साम्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजु सामाथर्वरूपचतुर्विधो वेद । अखिल साङ्ग । अङ्गानि
तु ।

शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्द एव च ।

ज्योति शास्त्रञ्च वेदानां षडङ्गानि प्रचक्षते ॥

'कल्पपदेन स्मृति मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

याज्ञवल्कर,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुयमोऽङ्गिरा ।

वशिष्ठदक्षसर्वशतातपपराशरा ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासा कात्यायनवृहस्पती ।

गौतम शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिह तथा ॥

अह याज्ञवल्कर । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिक ।

अष्टादशस्मृतिवत् मत्प्रणीतधर्मशास्त्रं अभ्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिवत् । तत्र शङ्खापस्तम्बाभ्यां प्रचेता उक्तः । तत्र

यमस्मृतौ । देवल सुमन्तु जैमिनि जमदग्नि प्रजापति विश्वामित्र

पैठीनसि-पितामह-बीधायन-ह्यगलेय-जावाल-श्वन-मरीचि

कश्यप नारद-दत्ता । एते षट्विंशत् ।

(१) कल्पपदेन कल्पा कात्यायन कात्यायनार्हः कल्पाश्च च षडङ्गानि ।

मन्वादिस्मृतयो यासु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिता ।

इति भविष्यपुराणोक्ते । योगियाज्ञवल्कर-बृहन्मनु-बृहस्पति-
तप प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ता या स्मृतय-
उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीता शुन श्रेफ शुन पुच्छ-काष्णीजिनि
व्याघ्र-कच्छ-जातूकर्ण-खोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-गार्ग्य-नाडीजङ्घ
पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गौतम-शौनक-यज्ञपार्श्व वैजवाप-शाव्यायन-
भीष्म-शौनक-भस्मक्रतु ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायनप्रणीता स्थासा
मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि ।
शौलं श्रुति-स्मृति-प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं
स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदक न पेयमित्यादि ।
एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्केऽनोक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्पज कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्पज काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्प । तत्तन्धकामो
निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते-

अङ्गोहं सर्वभूतानामित्यादि शीलसङ्कल्पम् ।

यच्च हारोतेनोक्तम् । ब्राह्मणता, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वसुप
सङ्कल्पमित्यवधेयम् । सता शिष्टानामाचार श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्ष
दृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्कणवन्धनादि । आकातु-
ष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वर्धनी नि शेषेण प्रकाशङ्कत ।
उदिते इत्यादि दृष्टान्त । सूर्यनक्षत्रवर्जित काल, समयाधुषित

अरुणकिरणवान् काल उदित । प्रविरलतारकोऽनुदित काल ।
तत्र परस्परविरुद्धकालशब्देऽपि सर्वथा विकल्पेन यज्ञोऽग्निहोम
प्रवर्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्य वैदिकश्रुति ।

जावालि,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मृतं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यबलशो श्रुत्यो स्मृत्योर्वा विरोधे गौतम । “तुल्यबलविरोध
विकल्प” इति ।

याज्ञवल्क्य —

पुराण न्याय मीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमन्यिता ।

वदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनु,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गार्ग्यवेदेति ते त्रय ।

अथशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या षष्ठादश स्मृता ।

अर्थशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम् ।

भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ष्णिश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

अथेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोषिण ।

विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्यपुराणि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादि
कम् । पारस्करादिष्टुसूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृह्येतानि ।
“श्लोका सूत्राणि” इति काण्डपाठा । तत् स्मृत्यन्तरे श्लोक इति
प्रामाणिकानां लिखन प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चकुरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुष स्मृतिवाक्यसदृश वाक्या
न्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाणमेव ।
यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियाश्च वक्ष्यन्ते,—

साङ्ख्ययोगपञ्चरात्रवेदापाशुपततथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भी योगस्य च वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्य-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्गन्धर्व-इत्या-
द्युदात्तत्वाप्रमाणमध्ये गणितं तद्वेदविरोधोपक्रमात् वेदविरुद्ध-
वामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु वैधर्हिसानिषेध-
प्रतिषेधप्रतिपादनाशेन वेदविरोधादेव तदङ्गे' नाप्रामाण्यपरम् ।
ॐकाराधिकारे योगियाश्च वक्ष्यन्ते,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ।

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकायेष्ट इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

मुक्ता तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत^१ प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वह्निश्चतुर्ध्वं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मीधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्ये । एतेन
सामुद्रिकवास्तुविद्यादि व्याख्यातमिति वास्तुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वास्तुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
ह्ययश्रीर्मयसंघट्टादिघटनाशास्त्राणि पौरुषेया अपि प्रपञ्च-
सारशारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रत्वेन महाजनपरिच्युता^२ सर्व
देशीयाविगीताचारविषया प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्राह्म पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यतु ।

(२) महाजनपरिच्युता ।

काराह द्वादशस्यैव स्कान्दस्यैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दश कामनश्च कौम पञ्चदश स्मृतम् ॥
मातृस्य च मातृस्यैव ब्रह्माण्यश्च ततः परम् ।

तथा,--

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकीयेन वर्ण्यते ।
नान्दीपुराणं तत्तोलोके नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दकदेशः ।

यत्र शान्ध पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत् पुनर्लोके शान्धमेव मुनिव्रते ॥
एवमादित्यसन्ना च तत्रैव पठ्यते तथा ।
अष्टादशेभ्यस्तु तत्रा पुराणं यत्तु दृश्यते ।
विज्ञानोक्तं मुनिश्रेष्ठास्तदेतन्मो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणसदीति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
भागवतं कालिकापुराणमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यद्यपरं
प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्कते, यच्च वासुपुराण-
देवीपुराणादि तदप्येतेषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण
सौकदेशः । कूर्मपुराणे, उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्पुण्यपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^१ वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्या संक्षेपतो द्विजः ॥

(१) परिवाच्यते ।

(२) दृश्यम् ।

(३) कल्पितानि ।

इत्युक्त्वा गणितम् । नारसिंह, नन्दिपुराण, शिवधर्माख्य,
दुर्वास पुराण तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपद न्याय
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मशास्त्रादी
न्युक्तानि ।

मनु,—अनायातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

य शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

धर्मेणाराधितो यैस्तु वेदः सपरिवृद्धेण ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।

दशावरा वा परिषद् यः धर्मं परिकल्पयेत् ।

बहुभावापि वृत्तस्थाः तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविद्वन् यः व्यवस्येद्विचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नान्नानामुदितोऽयुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्च विविधागमः ॥

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तुर्केषानुसधत्ते स धर्मः वेदनेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दत्तः,—

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालः स्वतः एव हि ।

हिजानाम्नु हितार्थाय दत्तस्तु स्वयमब्रवीत् ॥

भ्रातृव्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न क्षिप्रं क्षणिको भवेत् ।
 निष्कर्षेणैर्मित्तिकैर्युक्तं काम्यैस्त्वान्यैरगर्हितैः ॥
 कर्म कर्म परित्यज्य यदग्न्यत् कुरुते द्विज ।
 अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तत्क्षीपदिश्रुते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव षष्ठमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेष्वेव यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत्तु कर्म कर्म मन्वादिभिः । क्रमकालावपि मोक्षावेव । ततो
 दृष्टं कालक्रमेण स्वयम्ब्रवीत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तद्वक्ष्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । ‘द्वितीये च तथा भागे
 वेदाभ्यासोविधीयते’ इत्यादौ वक्ष्यमाणवचनं क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिरपि । नित्यकर्मणामष्टधा
 विभागिनैव काल उक्तः । ‘नैमित्तिकेषु कार्येषु’ न कालसु
 विधीयते” इति न तेषु कालनियमः । तत्तत्पतनार्थं तेषां

करण । अत्र दिवसस्वाद्यभाग इति वचनात् । उदयास्तमयं
यावदिति वचनाच्च दिवसस्वैवाष्टधा विभाग । न तूष काल
प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभाग ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वहि सन्ध्या तत परम् ॥

इति अष्टमभागान्तर सन्ध्याया उक्ते । प्रातस्त्वाय कर्त्तव्यमिति
वचनेन सर्वेषामेवादावेव प्रतिज्ञानात् ।

“उष काले तु सप्राप्ते शौच तत्र विधीयते”

इति उष कालादिषु कर्म्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एव
च सति “यामद्वयं शयान इति अष्टधाभागमिच्छाया रात्रे कर्म्म-
कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्वाद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दो-
ऽजहत्स्वार्थलक्षणाया उष कालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषा-
चिन्मत निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहित कर्म्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये
नियतनिमित्तक यत्तन्नित्यमुच्यते । ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’
“अहरह सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् ।
एवममावास्यात्राहजन्माष्टम्येकादशीव्रतादीनि नित्यानि । सर्वा-
ण्येतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं सदा यावदायुर्वीक्षादीनां फलान्नुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

एवमिदं ज्ञातवत्त्वा यजेत, रविसंक्रमणे ज्ञायात्, इत्यादीनि
नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फल विनाप्यनुष्ठानं निवृत्तानामिष्यते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव^१ तु ॥
 नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणा फलम् ।
 अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।
 निवृत्तिक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलाभ्युत्तिम्^२ ॥

फल विना स्वर्गादिकाम्यफल विना । विद्यमानादियज्ञाना यथा
 पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपद निमित्तविहितत्व
 साम्यामित्यनैमित्तिकोभयपरम् । अयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
 रितक्षय एव फलम् ।

गौतम,—

अशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्ये तु —

प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवसति ।

न संपारयिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायाच्च फलं न वा प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्य्या ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्मं कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

(१) दोषपाताद्यमेव च ।

(२) अनुसङ्गफलभ्युत्तिम् ।

प्रारब्ध काम्यऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथायं करोति, असमाप्तौ
विरमेत् तत्रान्येयोविधिश्चान्द्रायण चेति^१ । काले प्रारब्धस्य
देवात्कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता ।
योगियाज्ञवल्का, —

अज्ञानादथवा मोहात् ग्रन्थवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादव तद्विष्णो सपूर्णं स्यादिति स्मृति ॥

स्कान्दे, — यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सदो वन्दे तमच्युतम् ॥

अन्यत्र, —

वेदोदिताना नित्याना कर्मणा समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यम् ।

यत्र यत्र विशेषस्तु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्मणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्वेऽविशेषादिति जैमि
नीययोगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।
नित्यकाम्यकर्मणो, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठित स्यात् इति न्यायेन
सकृदेवानुष्ठानम् । सर्वकर्मरश्मे प्रणवोच्चारणं यथाह,

आपस्तम्ब, —

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रिया ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रसु प्रबोक्तव्यं कर्त्तारभ्येषु सर्व्वश ।

तिस्रः सार्धासु कर्त्तव्या मात्रास्तत्सार्धचिन्ताकैः ॥

देवावाहनकाशेषु^१ भुक्तं कुर्व्वान्न सशय ।

तद्वचनं कालनिरूपे लिखितम् । तत्र रात्रेस्तुर्थाग्रहरे शयना-
दुत्थानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गलं वरेण्यं वरदं शिवम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्त्तारिणं कारयेत् ॥

अपवित्रं पवित्रोवा इत्याद्युक्ते ।

अन्यत्र, यक्षाशक्तिकृतैरङ्गैरपि नित्यं प्रसिध्यति ।

सर्व्वाङ्गानां तु सपत्नी काम्येष्वेवाधिकारिता ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥

भूमिमाकृष्यते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्व्वकामदत्तात्मा सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा शय्यायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“रात्रिप्रातः परित्यज्यं मुहूर्तं तत्रैव चिन्तये”दिति

मङ्गलवैवर्त्तौक्तेः कालान्तरं परिधाय स्नात्वादि प्रोक्ष्य पादप्रक्षा

लनाचमनादिशुद्धिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अज्ञानतिमिरावृत्तं ज्ञानाञ्जनमलाकया ।

चक्षुर्दयोक्षितं जेह तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति पठित्वा मनसा गुरु नमस्कुर्यात् ।

अपवित्र पवित्रोवा सर्वावस्था गतोऽपि वा ।

य स्मरेत्पुष्करौकार्चं सवाङ्माभ्यन्तर शुचि ॥

इत्युक्ते विष्णुस्मरणेनैव शुचित्व सपाद्य वस्त्रान्तरपरिधान विनापि
नामकीर्त्तनं कुर्वन्ति ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्नाधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायात्यशेषत ॥

इति वचनान्नाधुसूदननामकीर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुष्माहादिकं कर्म यस्त्वया^१ प्रेरितो हर ।

करिष्यामि त्वदान्नायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाण्वाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यस्त्वया ।

यद् यत्कारयसीमानं तत्करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

ससारयात्रामनुवर्त्तमान

तवाज्ञया श्रीनृहरिऽन्तरात्मन् ।

स्वर्वातिरस्कारकलिप्रभाद
 भयानि मा नाभिभवन्तु भृमन् ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति
 र्जानाम्यधम्य न च मे निवृत्ति ।
 केनापि देवन हृदिस्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्य ॥

इति करिष्यमाणसर्वकमणा भगवत्समपणम् ।

दक्ष —

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तो नयेत् ।
 इति वाक्याद्दोऽभ्यसनीय ।
 ब्राह्म मुहूर्त्तं बुध्येत धर्मार्यौ चातुचिन्तयेत् ।
 चिन्तयेत् कायकृशाश्च वेदतत्त्वाथमेव च ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्र पश्चिमौ याम इति स्मृतिरन्नमालायाम् ।

तथाचाङ्किरा —

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रराचम्य चोदकमित्यादि ।
 रात्रं क्षुरीययामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयक ।
 स ब्राह्म इति विज्ञयो विहित सप्रबोधने ॥
 इति अशक्तस्य पञ्चान्तरम् ।

विष्णुपुराणे —

ब्राह्म मुहूर्त्ते स्वस्थ च मानसे मतिमाकृप ।
 विष्णुश्चिन्तयेद्द्वैतमथ तदविरोधिनम् ॥
 अपीडया तयो कामम् । इति तत्र किञ्चिद्देदाभ्यासस्वातु

छानाय धर्मावक्रामान् सोपायान् परस्परविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वाद्यस्य ब्रह्मणो ध्यानं काव्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानौ
पयिक इति ब्राह्मसूत्रा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्यानम् ।
शक्तन योगाभ्यासोऽपि कार्यम् ।

इष्वाचारदमार्हिसाञ्जानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अथ तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदशनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तम् —

सततं कौसयन्तो मा यजन्तश्च दृढव्रता ।

नमस्वन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपामत ॥

इति भगवदुक्ते ।

यन्नामकौर्त्तनं पसां विलायनमनूत्तमम् ।

मैत्र्याशेषपापानां धातूनामिव पावकम् ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । तथा —

यस्मिन्नस्त्वमतिष्ठ याति नरकं स्वर्गोऽपि यश्चिन्तये ।

विद्मो यच्च निवेशितात्मनसो ब्राह्मणोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थितो 'तु सुधिया पसां ददात्वन्वहम् ।

किं चित्रं यदद्य प्रयाति विलयं तद्व्याप्यते कौत्सिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे —

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां हापरेऽचयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्ण्य कोशवम् ॥

विष्णुप्रथम —

नामसंकीर्तनं विष्णोः शुभाश्वसितादिषु^१ ।
 यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशव^२ ॥
 कले दीपनिधे राजवस्ति ह्यको महान् गुणः ।
 कीर्तनादेव क्लृप्तस्य सुखवन्ध परं विभेत् ॥

विष्णुपुराणे —

अवशेनापि यस्मान्नि कीर्तितं सवपातकौ ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तै मृगेरिव ॥
 अथिच । सर्वेत्वं पारिहास्यं वा स्तोम ईसनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामप्रहयसमप्राचहरं विदुः ॥
 तेन भक्तिश्रुतिरेकेणापि नामकीर्तनमात्रादेव पापक्षयः ।
 यावज्जीवं प्रभवममवा व्याहरद्भौक्षीय वा ।
 यासुर्वेषं वसतिममवा वापचक्षा विदध्यात् ॥
 त्वन्ना सत्त्वा कलिकलुषमलच्छदकानीरवेदा ।
 विष्णोर्नामावनिग्रमश्चतप्राप्तिरेवा चतुर्था ॥
 इति, ईरवेदुद्धारवेत् । अत्र नामकीर्तनस्य सुक्तिहेतुत्वं
 सत्त्वगुणद्वारा ज्ञानीत्यादकत्वेन ।
 अज्ञातुषस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।
 नाम्नीच कीर्तने तस्य च पवित्रकरो यतः ॥

(१) शुभाश्वसितादिषु ।

(२) शराचक्षुः ।

इति वचनात् । अशीचऽपि नामकीर्तनम् ।

नारसिंह —

इति संकीर्तिते विष्णोर्नारकैभक्तिपूर्वकम् ।

नारको यातना सर्वास्तथा नष्टाश्च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिनामपि अधिकार ।

यहा नृसिंहकल्प —

यदि स्वादयश्चिदात्र क्षरेन्नम्यं न चक्षरेत् ।

मनो हि सम्बजन्तूनां सवदैव शुचिं कृतम् ॥

लेपाद्यशीचे सूतकादौ चैवेति व्यवस्था । इति न नाशुचिर्द्वर्षं
पितृनामानि नतूचरेदिति लेपाशीचविषयम् । तथा च

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमगर्हं सम्बन्धैस्तु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गो

ऽपि नास्ति ।

श्रीषधे चित्तयेद्विष्णु भोजने च जनाह्वनम् ।

शयने पद्मनाभश्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

सधामे चक्रिष देव प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणं तनुत्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने अर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कामने नरसिंहं तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये वराहं च पावके जलप्रायिनम् ।

मायास्तु वामनं देव सर्वकार्ये च माधवम् ॥

इति शोडश नामानि प्रातस्तुत्राय य पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥

एवमादीना तत्कालविधानादेव नाशौचदोषः ।

तच्चास्ति कर्मजं लोके वाच मानसमेव च ।

न क्षीयते कलौ यत्तु गोविन्दनामकीर्तनात् ॥

सत्तदुच्चारयेद्यस्तु जगन्नाथेति हेतुया ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जगन्नाथेति यन्नाम कीर्तयिष्यन्ति ये नरा ।

पपराधयत तेषां क्षमिष्य नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकीर्तनीयानि तथा यो देवो
यस्येष्टः स तन्नामकीर्तनमधिकीर्तनमपि कुर्यात् । ब्राह्मे सुहृत्सं
बुध्यत स्मरेद्भववानृषोर्नित्युक्ते । तद्विस्तरभयाच्च लिख्यते ।

तदेव नामकीर्तनरूपाणि स्नानसम्बन्धधिकारसंपादना
नपक्षणात् शयनादुत्थानमाश्रय कर्तव्यानि । यानि तु स्नान
रूपाणि जपरूपाणि वा प्रातस्तथाय कर्तव्यत्वेन विहितान्यपि
तानि स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्र्ये च कमणि । सम्बन्धहीनो
ऽशुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सम्बन्धोत्तरकार्याणि ।

सत्यानानन्तरमात्रकत्वे तु लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवस्त्रनादि
व्यवधानस्यापि दोषत्वापत्तः । न हि तादृशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ
सवनोद्येन^१ यजेरन्नित्यादि कालाशौचाद्यनादरेणानन्तयमाद्वियते ॥

१) सन्देहविरासाच्च पृष्ठाहवनीयेन ।

अथ प्रातः काले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायन —

पापिष्ठं दुभगां मद्यं नमनमुत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कालेरुपलक्षणम् ॥

श्रोत्रियः सुभगाङ्गाञ्च अभिमग्निचितः तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्कजं स प्रमुच्यते ॥

कल्पमुत्थाय यो मत्स्यं सस्यश्रेष्ठां हृतं दधि ।

सप्रपाञ्चं प्रियङ्गुञ्च कल्पाघातं स प्रमुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्वर्गे उषसि स्नानाद्यनपेक्षेति कश्चित् ।

वलुतसु स्नानादिशुद्धानन्तरं स्वशनम् । तथाचारस्य दशनात् ।

एतदस्मत्पितामहं कृष्णवह्न्यष्टितमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरं
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे —

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजप्येषु मौनं चैवाष्टककथने ॥

कर्त्तव्यपयुक्तपठनीयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौनशब्दाद्यं ।

मौनकालमाहाचाय्य —

सन्ध्यारुभयोऽप्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकाव्यं च दत्ते च तस्मात् मूत्रपुरीषयोः ॥

ततः कथं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नक्त्यामिष्टुविज्ञेयमतीत्याप्यधिकं भुव ॥

सैवं चिद्धिसन । मित्रोऽपानि समाश्रित इति वाक्यात् । अत्र
देशकालनियमं पुद्गलार्थोऽपि मित्त्वकालसम्यपाठात् दुरितक्षय
फलकं न परिसंस्नातदोषदुष्टत्वात् । अतएव देवलेन —

सदैवोदस्यस्व प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुख ।

विस्तृतमुष्णजेनिर्लभं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याश्लाघे निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालेकरवे
दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेमि कार्यम् । स्नानाच्चैव मलाश्रुता
इति शब्दाग्रयास्त्वस्नानच्युतस्त्राविगकारत्वेनाशौचापादकत्वात् ।
नाशुचिः अक्षमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधयस्त्वेनावसी सति
सन्ध्यायामुत्तमस्य विहितत्वाच्च निषेधविधयस्यम् । आपस्तम्ब दूरा
दवस्नाने मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिश गत्वति शेषः । अस्मिन्नि
वर्जिर्धर्ममारादवस्नाने मूत्रपुरीषे वर्जयेत् । आराहूरे ।

मनु —

तिरस्त्रत्योश्चरेत्काष्ठं पत्रं सोढुं दण्डानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽपमुच्छ्रितः ॥

विष्णुपुराणे भयञ्जीयैस्तत्रैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासुः कण्डसात्रप्राप्त्युप उदसुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीत — ब्राह्मणे केदयित्वा मूर्ध्नि धौवायामासव्य
दक्षिणबाहुपार्श्वे कलच्छकुमाभयोऽक्षगं कुर्यात् । ब्राह्मणस्य दृष्टम
वस्त्रादिना । संस्नानवद्भव यथाकवली यञ्जीयतीत कर्णं दत्वा,
एतेनात्र उत्तरीयनियमः । निश्चनीश्वरीदुमी ।

वायुपुराण —

शुक्लक्षेत्रे वा काष्ठे वा पत्रेष्वेष्टदलेन वा ।
मृत्तयैर्भाज्यैर्वापि अन्तर्ह्यथ वसुधैराम् ॥

यम ---

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वार्द्धे अपराद्धे पराङ्मुख ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुख ॥

अत्रयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिसुहृत्कर्त्ताकप्रातः सायंकालयोद्दक्षिणामुख
त्वम् । यमकृते त्रिसुहृत्कर्त्तृष्वर्द्धे पूर्वार्द्धघटिकाहये प्रत्यङ्मुखत्वम् ।
पूर्वार्द्धत्रिसुहृत्कर्त्ताधोघटिकाहये प्राङ्मुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा
मुखत्वमित्यादि ।

याज्ञवल्क्य —

न प्रत्यङ्मुखः क्रीडन् न वाक्त्रयं स्त्रीद्विजम्बन ।
एतेषामुत्सर्गोऽभिमुखवज्ज्वल ।
यम व्रतपञ्चानमेव च ।

मनु —

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा हिम ।
यवांसुखसुखं कुर्व्यात्पापबाधभयेषु च ॥
न मूर्ध्नं पथि कुर्वीत न भक्ष्यन्ति न मोक्षये ।
न फालकण्डे न जले न चित्वा न च पवते ॥
न क्षीरदेवायतने न दक्षीके कदाचन ।
ससत्त्वसु च वर्त्तेतु च च गच्छन्नपि स्मित ॥

गमननिषेधात् प्रह्वस्यापि निषेध उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थ ।

न नदीतीरमासाद्य न च पवतृमस्तके ।

पुन पर्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयाद्य

देवल —

वापीकूपनदीगोष्ठचैत्वाभ्य पश्चिभस्मस्तु ।

अश्वीकाम्ये श्मशाने वा विप्लूच न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो ह्यस्य काम्य कर्मनीयप्रदेश ।

यम —

पल्लवानि तट्टागानि नदीप्रस्त्रवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकृष्ट च वजयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमागश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धा न सेवेत ह्याया दृश्य चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं परित्यजेत् ।

वजयेत् वृक्षमूलानि चैत्यखभ्रविलानि च ॥

राजमागचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयाद्य ।

हारीत —

न चत्वारोपहारयोर्मूकपुरीषे कुर्यात् ।

न तीर्थे न शस्त्रपूर्णे न यज्ञभूमौ यज्ञीयानां ह्यस्त्राभ्यस्तु ।

तीर्थं जलावतरणमाग ।

वशिष्ठ नोत्तेन शास्त्रोपजीव्यह्यायुः ।

शास्त्रो हरितस्त्रिंशो मूपदेश^१ स्त्रां क्वायां प्रतीति शय ।
नोषरे न पराशुचौ तद्यु नाकाशे । आकाशे अष्टासिकादौ ।

यथाकाशं स्मृतो भीमस्तस्मान्नासंहते क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्त्रपन्नं च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंहतदेश एव आकाश ।

आपस्तम्ब —

स्नात्वा न मेहेत न सोपानत्को मूत्रपुरीषं कुर्यात् स्त्रा क्वाया
प्रतीति शय ।

विष्णुपुराण — उत्तमं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विमर्जने ।

तिष्ठन्नातिचिरात्^२ तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यम — न पश्चेदात्मन गच्छत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणास्तथा ।

एतच्च शौचानन्तरं —

दृष्ट्वा तान्गृचिनिस्थमग्निं प्राणानुपसृजेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाण्डितेन तु ॥

इति अशुचे ।

सूर्यादिदशने मनुना प्रायश्चित्तस्वीकृत्वात् कामतोऽधिक
प्रायश्चित्तम् ।

तैलाभ्यङ्गं तथा वायुं मैथुने क्षुरकमणि ।

मूत्रोच्चारं नरं कृत्वा पञ्चमध्येन शुद्ध्यति ॥

इति शिष्टा ।

(१) मूत्राण ।

(२) क्षातिचिरम् ।

श्रीचम् ।

याज्ञवल्क्य ---

गृहीतशिश्रुचोत्थाय सृन्निरभ्यवृत्तैर्जले ।

गन्धलोपक्षयकरं श्रीचं कुर्यादतन्मित्र ॥

देवल ---

अश्रीचात्रोत्सृजेच्छिग्रं प्रस्त्रावोच्चारयो स्त्रयम् ।

अन्धलोपविश्य श्रीचं कुर्यादित्यथ शिश्रुधारणं वामहस्तेन
धर्मविदक्षिणं हस्तमित्याद्यन्ते ।

हारीत ---

गुद लोद्वज्रं प्रमृज्जीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

आपस्तम्ब अश्मानं लोद्वमाद्रौषधीन् वगस्यतीन् दूर्वामाण्डि-
मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन पर्णेन निघघणं निघिह्य
व्यास --- अश्मशूलफलाङ्गारैरुन्मृश्यासास्त्रिवर्हिषा ।

एव शुष्ककाष्ठेन गुदमाज्जनं तदभावे अश्मशूलफलाङ्गाराणि
कुशाद्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोद्वज्यतिरिक्तेन द्रव्येण तदभावे ला-
गुदमाज्जनं ।

लोद्वज्रं विहितनिषेधात् विकल्पः ।

ब्राह्म --- उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकां चैव वाच्यत ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वाचीं चक्षिणामुख ॥

आहरन् सृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकातामथा ।

नासकृष्टाञ्च वल्लीकाञ्च फालाञ्च च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराञ्चैव श्रीचमिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शीचमित्यर्थः ।

विष्णुपुराण — मृदन्तजलात्तथा

शीचावशिष्टां शीचाथ न दद्यात् लेपसम्भ्रमम् ।

अन्तःप्राक्खवपन्ना^(१) च हलीत्खाता च पाथिव ॥

गतातप — शुची देशे तु सघ्राह्या शकराश्च विवजिता ।

रक्ता गौरास्तथा श्वता मृत्तिकास्त्रिविधा स्मृता ॥

न मृद नोदक चापि निशाया न च गोमय ।

न गोमूत्रं प्रदोष च मृत्क्षीयाहुहिमाक्षर ॥

अशुद्धिशक्ताया तु शिष्टा

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उद्धरेत्तु मृदं ततः ।

वामहस्तेनाथ शीचं काय्यम् ।

तथाच शिष्टा —

धर्मैर्विहन्ति हस्तमधः शीचं न याजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

परं तु बालुकामयादिदेशे सवथा मृत्तिकाऽसम्भवः शीचलोपापत्तौ

गुणलोपनं मुख्यस्य चिति—

यस्मिन् देशे च यत्तोयं या भूमिः च मृत्तिकाति ।

मन्वाद्युक्त्यनुरोधाच्च यथाकथञ्चित् मृत्तिकामात्रं गच्छाम ।

मनु — एकाक्षिण्ये गुदे तिष्ठस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

शङ्क — तिस्रस्तु सृष्टिका देया कृत्वा नष्टविशोधन ।

दक्ष — अक्षप्रकृतिमात्रा तु प्रथमा सृष्टिका भवत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदङ्गीकृत्वा प्रमाणात् ॥

सिद्धिः स्यात् समाख्याता विपरीतं पूज्यतं यथा ।

आङ्गीकृतकामाग्नेयं सृष्टं मात्रविशोधनम् ॥

इति शेषसृष्टिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्ष — श्रूनाधिकं न कर्त्तव्यं शीघ्रं शुद्धिमभीप्सता ।

एतन्नेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवस्य —

यावत्साध्विति मन्यत तावत् शीघ्रं विधीयत ।

प्रमाणं शीघ्रसङ्ग्राह्यं न शिष्टैरनुमन्यत ॥

एवमन्यान्वपि वचनानि समाधेयानि ।

मूत्रशीघ्रे दक्ष —

एकालिङ्गं तु सव्यं चिकभयोर्मृदयं स्मृतम् ।

मूत्रशीघ्रं समाख्यातं शुक्रं तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

सव्यं वामे चि । उभयोहस्तयो । अत्र पादयोरनुक्तावपि पूर्व्ववत्

त्रयं त्रयम् । एतावन्मूत्रोक्तर्णशीघ्रप्रमाणानि । तदपक्षया शुक्रोक्तग

शीघ्रं द्विगुणम् ।

मनु — एतत् शीघ्रं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्यात्तुमुषम् ॥

दक्ष — यदुक्तं तु दिवाशीघ्रमहं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदहं स्यात् तदर्धं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसप्तगवद्विष्णुरोगी एतद्विष्णुभोक्षगनिमित्त
विष्णुत्रलेप तु सृज्जलाभ्यां शुद्धि न सङ्गानियम ।

तथाच मनु ---

विष्णुभोक्षगशुद्धयं सहाय्यादेयमथवत् ।

दैहिकाणां मलानाञ्च शुद्धिषु हादयस्त्रपि ॥

तथा — वसाशुक्रमसृज्जलामूत्रविटकणविट नखा ।

श्लेष्माशुदूषिकास्वेदो हादयैते ऋणां मला ॥

घसा क्रमेण चतथा शुद्धिकृता मनोपिभि ।

सृहारिणा तु पूवषामितरेषा तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्ममाचार ।

अथ विशेष यमेनोक्त ---

मूल त्रिस्त पादयोस्तु हस्तयोस्त्रिस्त एवच ।

मृद पञ्चदशमेध्ये हस्तादीना विशषत ॥

एतदात्मोयमूत्रादिसंशयौचमुदाहृतम्^१ ।

देवल ---

देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं^२

उपस्थिता^३भवस्याश्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(१) पादयोर्हं कृहीत्वा च ।

(२) उक्तमहासादन्यास परकीमे तु कथ्यते ।

परस्य शोचितस्थायैरेतोविष्णुभोक्षे तथा ॥

चतुर्धौमसि चतुर्धौमार्त्विग्यनृत्तिका कृता ।

(३) उपपत्ति ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तत्तं शोधयेत् ।

न शुद्धितुं भवेत्तस्य सृष्टिकां यो न शोधयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते —

न यावदुपनीयन्ते द्विजा शूद्रास्तथाङ्गना ।

गन्धलेपश्चयत्नं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सङ्ग्रानियम इत्यथ ।

विष्णुबोक्षर्गाथसुपविष्टस्य तदकरश्चे ह्यपराशर —

उपविष्टश्च तु विष्णुत्वं कर्तुरस्तं न विन्दत ।

स कुर्यादशौचं तु स्वस्य शौचस्य सवदा ॥

अत्रोद्धृतीदकासम्भवऽनुवृत्तेनापि ।

मिष्टा — कुर्यादनुवृत्तेनापि यदि निजन्तुकं जलम् ।

वितस्तिमात्रं सन्ध्यां कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

अचिन्त — अरस्तिमात्रं सन्ध्यां कुर्याद्धारिण्यनुवृत्ते ।

विष्णाऽन्नावश्चिद्वत् तथैवाश्वसि वा पुन ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय

यत्र काव्य २० अयं कमण्डलुसम्भवेऽप्यतस्तं काव्य ।

हारीत —

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य सोमयेन सदा कमण्डलुं परिमृज्य

पूर्ववदुपस्थस्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

शङ्खलिखितौ —

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽत्र सवशो विष्णु

कृत्वा विष्णुं सनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवत्त —

कृत्वा शौचमिदं विप्रो मुखं प्रक्षालयेत् सुधी ।

मेधातिथि - आकारनिमित्त - कमण्डलुशब्दो न जातिनिमित्त
तन सुवर्णरजतताम्रादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय
शुद्धिं कार्यां ब्राह्मोक्तं विष्णुस्मरणं विष्णुमूर्तशुक्लशीचाङ्ग
नाचमनाङ्गं सामादिवीक्षणं यथासम्भवं इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवल शौचनक्षत्रमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरत ।

पश्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या एतन् आचमनान्तरमेव
कर्माहतालक्षणं शौचं भवति ।

देवल — प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्यं पैतृकं दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्माङ्गाचमनाङ्गपादप्रक्षालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्व वा पित्र्याच
मनाङ्गपादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्येकपादावनेजम
मिति आपस्तम्बोय आचमनाद्यक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा — इत्येवमग्निराजानु प्रक्षाल्य चरणीं पृथक् ।

हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयत ।

शिखां बद्ध्वा वसित्वा चे निषिक्ते वाससी शुभे ॥

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्वेष्ट्य विलोकयन् ।
 उद्वेष्ट्य उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्कस्मृते ।
 न गच्छन् ग्रयानस्य न चक्षन् परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैवमात्मानं न वीक्षयन् न लोकयन् ॥
 कम्पमानं सक्तुं^(१) त्याज्यान् हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।
 केशाब्जीविमध कायमस्पृशन् धरणोमपि ।
 अथात प्रथमात्तीर्थाहन्निषासि पिबेत् समम् ।
 अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्^(२) वुहुदम् ॥

प्रथमात्तीर्थाहन्नादित्यस्य ।

दिशतोऽङ्गुष्ठमूलेन परिसृज्यात्ततो मुखम् ।
 नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठर्वा परिसृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्ब —

तिष्ठन् प्रज्ञो वा नाभामेत् ।

मरीचि, — भुक्तासनस्थोऽप्याचामेवान्यकाले कदाचन ।

व्यास — शिर प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षस्थोऽपि वा ।

अज्ञत्वा पादयो शौचमाचान्तोऽप्यशुचिभवत् ॥

तथा विना यन्त्रोपवीतेनेत्यादि ।

सोपानोक्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नर ।

उष्णीषवानाचामेहस्त्रेणावेष्ट्य वा शिर ।

(१) न हसन् नैवाकक्षयत्यात्मानं न विलोकयन् । आकक्षयन् कम्पमानं ।

(२) कम्पमानं आत्मानम् ।

(३) अवहिर्जान् वुहुदम् ।

गौतम —

वाग्वतो हृदय स्पृश्यस्त्रिषुतुर्वाप आचमेत् ।

त्रिषुतुर्वेति भावश्चतुर्वापश्च हृदयगामिनी रप ।

भविष्ये, —समो च चरणौ कृत्वा तथा बह्विधो नृप ।

घनाङ्गुलिकर कृत्वा एकाग्र सुसमाहित ॥

नारसिंहे —

दक्षिण तु कर कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् पुन ।

त्रि पिवेद्बोधित तोयमास्त्रं हि परिमाजयेत् ॥

भरद्वाज —तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु

मुक्ताङ्गुलकनिष्ठे तु शेषणाचमनं चरेत् ।

दक्ष —

सप्तस्थाङ्गुलमूलेन हि प्रमुञ्च्योत्तमां मुखम् ।

सयताभिस्त्रिभिः पूवमास्य^१ मेवमुपस्पृशत् ॥

आपस्तम्ब —

त्रिरोष्ठौ परिसृजेदित्यने । सकृदुपस्पृशेद्विरित्यने । दक्षिण

पाणिना सस्य प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपस्पृशेत् पादौ

शिरश्च प्राञ्चयेदित्यन्वयः । सकृदुपस्पृशेदोष्ठाविति सम्बन्धः ।

ओष्ठस्पर्शानन्तरं दक्ष —

अङ्गुलान् प्रदेशिष्यद्वाणं पञ्चादनन्तरम् ।

अङ्गुलानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

(१) पूर्वोक्तं एव ।

नाभि कनिष्ठाकुठाभ्यां हृदय तु तलेन वै ।

सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्गं चाग्रं संस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनी तर्जनी ।

नाभिसंशयानन्तरं व्यास —

पुनरप्यसंस्पृशेत् हृदयसंशयानन्तरं चात्मासंभादुदकसंशयानम् ।

भविष्य — यद्भूमादुदकं धीरं समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रसुखान्नागानं तनं प्रीणाति पार्थिव ॥

श्रिष्टा — तावन्नोपस्यशब्दिज्ञानं यावत् सव्येन संस्पृशेत् ।

भट्ट — ब्राह्मणं विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥

कायवैदेशिकाभ्यां वा न पैत्र्यं कदाचन ।

कायवैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं ब्राह्मणतीर्थे व्रणादिदोषसत्तं बोध्यम् ।

अथ पाणिनस्त्वष्ट्या पिबेदाचामिति हिज ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवम्विरब्रवीत् ॥

इति वचनात्सखस्यपरिहारं कार्यं ब्रह्महोक्तेन्द्रियस्य नास्मद्ग्रेषाद्रियते । कमण्डलुसंशयं सोमतीर्थेनेति हारीतवचनादुद्धृतोदकेन कमण्डलुगोहीतिनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमभ्येन कमण्डलुश्च संस्थानवचन इत्युक्तं तेन तान्त्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृति —

कास्यनायसपात्रं त्र्युपसीसकपित्तलैः ।

आचान्तं शतशतलोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांक्षादिपात्राणामाकारेण कमण्डलुत्वन प्रसक्त निवध ।
अन्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ — उद्धतपरिपूताभिरङ्गिर
वेक्षिताभिरनुवृद्धाभि शूद्राश्वेकपाश्यावजिताभिनाचामेत
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन अवेक्षिताभिरिति दिवा ।
रात्रौ तु यम — रात्राववेक्षिते नैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभि ।
आपस्तम्ब —

भूमिमतास्त्रपस्त्राचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।
एतेन स्वयमङ्गतेन आचमनं न शुद्धिहेतु ।

वशिष्ठ — तस्मादुदकपाणिभ्या परिमुञ्च्य कमण्डल ।

कृत्वा चावश्यकाय्याणि आचामेत प्रयतस्तत ॥

पथ्यन्मिकरणं ह्यतन्मनुराह प्रजापति ।

तत कमण्डली । आपस्तम्ब — न वधधारास्त्राचमेत् तथा
प्रदग्दोदके तप्ताभिश्चाकारणात् प्रदर स्वय दीर्घौ भूभाग अकार
णात् व्याधिव्यतिरेकेण ।

आतुराणां स एवाह —

उदकेनातुराणान्तु तथोच्छनोष्णपायिनाम् ।

वशिष्ठ —

प्रदरादपि आपस्तदपणसम्बन्धा स्त्रुण वणरसदुष्टा या
स्युरशुभागमा ।

वीधायन पादप्रक्षालनोच्छेदेन नाचामेत् यद्वाचामेत् भुमी
स्वावयित्वाचामेत्

आपस्तम्ब —

नाम्नुगदकमयेन हृद्या कर्माणि कुर्यात् । आचामेहा पाणि
संस्तुब्धोदकेन नाचामेत् अग्निपर्युष्यथार्थोपासजलशेषेन ।

वाङ्मवस्या —

हृत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासङ्गं द्विजातय ।

शुद्धेरंक्षी च शुद्धश्च सक्तत् स्मृष्टाभिरन्तत ॥

अन्तत इति श्रेष्ठग्रन्ते ।

हृत्पादाना परिमाचमाहोशना — मापमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्म, — स्त्रीशुद्धाधिकारे चालनाच्च करोष्ठयो ।

शुद्धाधिकारे गौतम — आचमनार्थं पादप्रक्षालनमेवेके ।

देवस — रेतीमूत्रमज्जन्तोश्चे भोजनेऽध्यपरिचमे ।

शौचमेव विध प्रोक्तमिह चान्यत्र वस्तते ॥

शौचमआचमन उत्तैतत्पञ्चवातिरित्तिनिमित्त किञ्चिदङ्गरहित
मप्याचमनं सजुच भवति, केवल शिर कण्ठप्रावरणमुक्तकक्षिशिख
अयन्नीपवीतत्वपादश्रीचानामावश्यकत्वं उत्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा
दर । अन्त्यत्र यत्नौ रात्र्यामपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहितानुष्ठाने
ऽप्यवैशुष्यम् ।

अवाचमननिमित्तानि ।

आचमनं त्रिविधं शुद्धार्थं नैमित्तिकापरसंज्ञं पुरुषार्थं कर्माङ्गं चति ।

ब्राह्म — श्रुते श्रुतपरित्यागी धीत वा भक्षित सति ।

अववर्णस्य संलाप स्वप्न वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तत शुद्धो भवेन्नर ।

धीते पीत ।

अववण चाण्डालादि ।

हारीत रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपूरोषाभास्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचासेत् ।

पैठौनसि उच्छिष्टहरेतो मूत्रसर्गं सत्सृज्याचम्य प्रयतो भवति
त्रि प्रक्षाल्य च त देश त देश उच्छिष्टादित्सम् ।

बौधायन — नीवीं विभ्रस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराण निष्ठोविते तथाऽभ्यङ्ग तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सस्त्रावादेश्यप्रयतस्य वा ।

सन्दहेषु च सर्वेषु शास्त्रा मुक्ता तथैव च ॥

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्दहे आचमनं कृतं न वा आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा — उच्छिष्टस्य च ससर्गं दशने वाक्यवासिनाम् ।

मनु — अभ्यक्षमाणश्चाचमेत् ।

आपस्तम्ब श्लाघातपयस्तावोष्ठौ उपसृशेत् । श्लाघातपय-
स्तावलोमकी

यम — उत्तीर्णोदकमाचम्य अवतीर्थे उपसृशेत् ।

उत्तीर्ण जलाभिष्क्रम्य अवतीर्थे जले प्रविश्य नोत्तरेदनुपसृशेत्

उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवल — यदश्च शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाब्बाशुचिक्षिप्तं च सृष्ट्वा चैव विशुद्ध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादगच्छत गतम् ।

सम्बन्तं — चर्मरं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् सृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्ब —

सिद्धाणिकाद्यालम्बे लोहितस्य केशानामम्बगवा ब्राह्मणस्य
स्त्रियाद्यालम्बे महापथ गत्वाऽमेध्यं चोपसृज्याप्रयतश्च मनुष्यं नौवि
च परिधायोपसृजेत् आद्र वा शकृदोषधि भूमि वा अमेध्यं
चतुर्विधम् ।

देवल — दूषितं वज्जितं दुष्टं कश्मलञ्चति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्वात् सर्वं व्याख्यायते पुन ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्याभोग्यापेयानि वज्जितानि^१ प्रचक्षत ॥

त्यक्त्वा पतितपाङ्काला ग्रामकुङ्कुटसूकरौ ।

श्ला च नित्यं विवर्णा स्युः षड्भते धन्वत समा ॥

सत्रेण स्रुतिका स्रुतीमत्तोऽक्षतरजस्वला ।

स्रुतबन्धुरशुचश्च वर्णाद्याष्ट स्वकालत ॥

नेत्रान्शुविप्रुष केशा निरस्त नखलोम च ।

आद्रश्चर्माद्यग्लिखितत् दुष्टमाहुर्मनीषिण ॥

(१) वज्जिताभीष्टं वज्जते ।

मानुषास्त्रि श्व विष्टारतोमूढात्तवानि च ।

कुणप धूयमित्यतत् कश्मल समुदाहृतम् ॥

दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिक्ता विधानत ।

दुष्ट माञ्जनसंस्कारै कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लपापकषणादिभिः । यथोक्तशुद्ध पूर्व सस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरोगयुक्त । न क्षतव्रणादियुक्त इति
वक्ष्य । सूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकमन्त्रेण । उक्ता
उन्मादरोगी मृतबन्धमृतकाग्रौची । एषा यथोक्तशुद्धे पूर्व
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दत्तलम्नाधिकार देवत —

न तत्र बहुश कुर्याद्यज्ञसुद्धरण पुन ।

भवेदग्नौचमत्यथ तृणवेधाद्ग्नौ कृत ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेगे अत्यन्तागौचात् ।

देवत --

तत शरीरश्रोत्रेभ्योमलनिस्सन्द्विस्त्रवात् ।

अन्नादीना प्रवेशाच्च स्वादशुद्धिविशेषत ॥

तथा —

शौचलक्षणमित्याहुमुदभोगोमयादिभिः ।

लपस्त्रेहे च गन्ध च व्यपकृष्टे सुदूरत ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्थं कथ्यते विधि ।

शरीरश्रोत्रेभ्यः शरीरछिद्रेभ्यः, मले द्वादशविध पूर्वोक्तम्
नि स्नानोत्पासादि तयोर्विस्त्रव स्थानाञ्चलनम् अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा तेन भोजनादवस्थाद्वाराचमनेनोपोक्षते तत्र
शुद्धार्थाचमननिमित्तानि स्वीयविष्मूत्ररतसामुक्तगन्धग्रनम् ।
अग्नौचजलतदार्यसूक्ष्मं चतुर्विधानिभ्यस्त्रयनम् ।' निलोमोष्ठादि
देशस्पर्शनम्, उच्छिष्टहाराभ्यस्त्रयनम् बुद्धिपूर्वकातिशुद्ध्यनि अह
मासुषास्त्रिभ्यस्त्रयनम् ।

चाष्ठाद्यादिसृष्टस्यावुद्धिपूर्वकस्त्रयनम् भस्मेध्वलितप्रदेशस्य त्रि
प्रक्षालनबुध्यकम् आचमननिमित्तम् अस्त्रिष्वयनीर्हं रोदनम्
अक्षाय्यप्रवेशोत्तरवे भुक्तमाचमनम् चष्ठासोदक्यासूतकीपति
तद्यद्यतत्सृष्टदशनम्, रक्षाकदम्बस्त्रयनम्, परकोयडादशविधम्
लक्ष्मणम् भासकाकवलाकावानरमाजरीरक्षरोदृक्कसूकरकुक्कुट
बराहचेकनिर्धेजकरजकचर्मकृत्याधकैवत्तलक्तसुराविक्रयिण्ट
नयसकवेष्ट्यानां स्त्रयनम् ।

नाभेरुद्ध करो मुक्ता यदङ्गमुपहृतम् ।

तत्र ज्ञानमधस्तात् चालनेनैव श्रूयति इति वचनादुक्तमात्रे
ज्ञानमधिकम् ।

एव च, एभियदङ्गससृष्ट शिरोवज्र हिजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्युद्धभागपरमेव । तथाचमनं कृतं न वेति
सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहश्च एतानि शुद्धार्थाचमन
निमित्तानि ।

(१) पुनर्लोकान् भोजनयाने चष्ठाद्यादिभाष्यनिष्ठाभावश्चरुभावश्च
निष्ठा इत्येवमवस्थापरिचर्जनद्वयाक्रिययाणि । इहार्थमज्ञानां कल्याणात्मप्रवचनम् ।
आद्यनेत्रदिग्भेदकल्पनप्रतिषेधनम् । चक्षुःकालिजेहकार्जनम् ।

अथ पुरुषार्थचमननिमित्तानि अमकृतविकृतश्वास ब्राह्मण
अशनम्, अग्निअशनम् गोअशनम् सोडादिरहितस्य हस्तस्य
दक्षिण प्रत्युद्यम पादचालनं शिखावन्धन नीविचंसन वस्त्र
परिधान यज्ञोपवीतवहि करणं स्नान भोजनारम्भ ।

उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलादिभक्षणं शयनारम्भं श्मशाना
क्रमण अभ्यङ्ग

श्मशानाक्रमण अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवावाचामन
पुरुषार्थ । श्मशानाक्रमण नाशुद्धिकरम् ।

महाभारते —

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यत । इति ।

एतद्यु निमित्तपञ्चमनस्योपात्तदुरितक्षय फलम् । क्रियाङ्गाचमन
सामान्यत ।

क्रियाश्च कुर्वते मोहादनाथम्यह नास्तिक । इति
वायुपुराणोक्तं विशेषतश्च प्राणस्वायमन कृत्वा आचमेत् प्रयतो
ऽपि सन्नित्यादौ सम्भ्यान्तगतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वसारसंहितायाम् —

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किंस्विषमाप्नोति सत्त्वमौल्यरभाषितम् ॥

तथा —

आदित्यश्च गङ्गाधश्च शेनपालश्च पार्वतीम् ।

चाराध्याचमनं कार्यं बुधिया कर्कसिद्धये ॥

सङ्गयित्वा च निष्कास्ममेतेषां त्रिदशाधिप ।

सद्य आचमन कार्यं कर्त्तव्यं तद्विमुक्तये ॥

इत्यादी कर्त्तव्याचमनम् ।

तथा —

आह पिण्डदानादौ कर्त्तव्यमाचमनम् । अतएव पैठके दक्षिणा
मुक्त इति पादप्रक्षालने दिक्षुस्नानियम उक्त । शुद्धार्चाचमनमेव
कर्त्तव्यं न पृथक्कर्त्तव्यमाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्य —

जात्वा पीत्वा क्षुते क्षुते भुक्ते रथोपसपण ।

आचान्त पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्ब । भोज्यमाचसु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । हि
परिब्रजेत् । सक्तदुपसृजेत् । भोजनपूर्वार्चमने हि परिमाज्जन
नियम । अन्यत्र हिस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमात्रं सक्तत् । अन्यत्र
सक्तस्त्रिर्वा । कलिलकासश्वासरथाचत्वरश्मशानाक्रान्तेष्वाचान्त
पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं श्लेष्मा श्वासोष्वायामादिकाले
विज्ञत चत्वर भूतादीनां वसिदानखानम् ।

शङ्खलिखितौ मूर्तपुत्रीषष्ठीवनादिषु शुक्लवाक्काभिधाने पुन
रुपसृजेत् । शुक्ल पञ्चमं आदिपदं शुक्लोत्सगस्त्रायुपलक्ष्यम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठ ओष्ठौ सस्पृश च तथा यत्र स्ना
तामलीमकौ, खान पानं क्षुत स्नाप । भोजनान्त रथोपसपण,

वस्त्रपरिधापन भोजनारम्भ कठिनश्रद्धात्याग कास विज्ञत
शास चत्वारक्रमण श्रमशानाक्रमण मूत्रपुरीषोत्सर्ग षोडश
परुषवाक्काभिधान शुक्रोत्सर्ग इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्धाय नैमित्तिके च यथासम्भव द्विराचमनेऽपि सकृदेवेन्द्रियस्नान
कार्यं न हि । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचार पूर्ववत् ।

अथाचमनानुकूल्य आपस्तम्ब स्वप्ने सम्बन्धौ सिंहाणिकास्त्रा
वालम्भ लोहितस्य केशानां अम्भेगवा ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चान्ध
महापथ गत्वाऽनेन्य चोपस्पृश्याप्रयतमानुषम् । नोर्वी च परिधाय
अप उपस्पृशेत् ।

आद्र वा सकृतोषधि भूमि वा उक्तनिमित्तपञ्चाचमनसम्भव
आद्रगोमयस्नानम् । तदभावे आद्रद्वयस्नानम् । तदसम्भव
भूस्नानम् ।

पराशर —

क्षुत निष्टीवन च व दन्तस्निष्ट तथा दृत ।

पतितानाञ्च सन्धावे दक्षिण खण्ड स्पृशत् ॥

प्रभासादीनि तोषानि गङ्गाया सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिण कर्णे सक्तौति मधुरमवीत् ॥

आदित्योवरुण सोमोवायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्य तिष्ठन्ति देवता ॥

तद्वाक्यशेषात् सम्प्रदायमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्नानमनुकूल्य ।

यस्य च निमित्तस्य प्रयत्नमनुकूल्य इति वाक्यान्तरेण च आचमन
स्यैवेव विधानात् । इत्यादिष्ट आचमनविध्यभावात् कणस्यशनं
मुस्यम् ।

मार्कण्डेयपुराण —

क्षुत्वा निष्ठौघ्य वासस्य परिधायानमेत् बुध ।

कुर्वीदाचमनं स्वर्गे गोष्ठहस्ताकदशनम् ॥

कुर्वीतासन्धानं वापि दक्षिणत्रयणस्य तु ।

अविव्यमाने पूर्वोन्नेवत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

क्षुत्निष्ठौघनवस्त्रपरिधानेषु प्रयत्नमकल्प्य आचमनं तदसम्भवे
मग्नहस्तप्रयत्नम् । तस्माद्यसम्भवे सूर्यदशनम् । तदसम्भवेऽपि
दक्षिणकर्कशप्रयत्नम् ।

क्षुते निष्ठौघने सुप्ते परिधानेऽनुपातने ।

कणस्य एषु नाचामेद्यच्चिप्य यवर्षं सृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्कशमध्ये एषु कणस्यशनं मुस्यं कल्प ।

आचमनम् —

भङ्गा वै दक्षिणे कर्के नासिकाया हुताशनम् ।

प्रभातपि च स्यर्ष्ट्यौ तत्पश्चादेव मुच्यति ॥

एतदुक्तनिमित्तादभ्यङ्गाचमनानुकाररूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अन्नगङ्गिरसौ मधुपर्कौ च सोमे च अशु प्राचाहुतिषु च ।

नीष्ण्डिष्ठसु भवेद्दिगौ यथात्रयचर्चनं तथा ॥

अवाप्सिति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशानपरमिति लक्ष्मीधर ।
तदव्यञ्जलपाने स्वाद्यमनम ।

आतातप --

दन्तलम्बे फले मूले भक्ष्यज्ञह तथैव च ।

ताम्बूले चक्षुदण्डे च मोच्छिष्टो भवति द्विज ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थं कटुतिक्तकषायादौ अथ शुद्ध्यस्यचमनं नास्ति ।
नैमित्तिकं स्वादेव । अतएव भट्टा परस्मृष्टताम्बूलभक्ष्यं
तदवसाने नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतम दन्तस्निष्ट दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिष्यन्नात् प्राक्
चुतेरित्युक्ते । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नव तच्छुचि । अन्यत्र
जिह्वाभिष्यन्नात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो तत्तमदीनीपलभ्यते इत्यर्थः ।

सत्यजिह्वाभिषयके यावन्न च्यवते तावच्छुचिरित्युक्ते मन्यन्ते ।
चुतेरास्यास्त्राववत् क्षालावत् निगिरन्नेव तच्छुचि ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलम्बातिरिक्तमपि तदपि
निगिरन्नव शुचिरित्यर्थः ।

पैठोनसि भूमिगता विन्दव परावृष्टा पूता विप्रस्य शुद्धा
द्विरोमल्लिकेष्वचामित् । विन्दव आचमनविन्दव परावृष्टा

(१) तदवशानानाचमनम् ।

(२) देवद — मोक्षके इत्यस्यन्तादि निष्कृताचमनं करोत् । दन्तलम्बसङ्काश
केव ज्ञेयत इत्यवत् ।

वशिष्ट — य इत्यनुगतोक्तेः अक्षुचिरित्यर्थः । अत्राचमनके आचान्तसाव
शिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचि ।

स्रष्टा पूता न प्रत्ययहेतवः अङ्गपतिता अपि रोमहृयाद्भावं
सापादयित समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

बाह्यवस्त्रा —

मुखला विप्रयोमिध्यास्तथाचमनविन्दव ।

अन्यु चाख्यगत दन्तच्छिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचि ॥

मुखविप्रुषं ज्ञानविन्दव अन्यु चाख्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति
दन्तसङ्गं चाबादिकं स्वयमेव श्रुतं त्यक्त्वा शुचिभवति अश्रुतं
तदन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिमित्तमनेन विकल्पत इति
विज्ञानेध्वर ।

मनु —

सृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयत परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽभ्युविन्दवः पादौ स्पशन्ति तं शुद्धं
भूयतेनाभ्युना तुल्या इति कृष्णकभट्ट । विस्तरस्तु असंलक्षित
शुद्धिस्तानि च द्रष्टव्य ।

कृच्छ्रकति ---

प्रचरन्त्यपानेषु यदोच्छिष्टमुपक्षमेत् ।

भूमौ निधाय तद्व्यमाचान्तं प्रचरेत्पुनः ॥

अरक्ष्यन्तुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले प्रथि ।

कृत्वा सूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तौ न दूष्यति ॥

श्रीच तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्थं तदभ्युक्ष्य मृहीतं शुचितामियात् ॥

मनु — उच्छिष्टं तु सस्पृष्टो द्रव्यहस्त कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्त शुचितामियात् ॥

एतदन्नश्चान्नादिव्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूप । इत्या-
चमनप्रकरणम् ।

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे —

मुखे पर्युषितं नित्यं भवत्यप्रयतो नर ।

तस्माच्छुष्कमग्राद् वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

खदिरस्य कदम्बस्य करञ्जस्य वटस्तथा ।

तिन्त्रिहोत्रेषु पृष्ठञ्च आम्बुनिम्बौ तथैव च ॥

अपामागस्य विष्वस्य अकस्योदुम्बरस्तथा ।

नारद —

एते प्रशस्ता कथिता दन्तधावनकर्माणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

आम्बुपलाशविश्वानामपामागशिरीषयो ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयो ॥

सर्षपं कण्टकिनं पुण्यां क्षीरिणञ्च यशस्विनम् ।

कटुतिक्तकषायाद्या धनारोम्बसुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गलेन मानेन तत्रमात्रमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तत्र दन्तान् विशेषयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्त्यर्थं तेनाद्यन्तयोद्विराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणत्वेत्यम् ।

कात्यायन —

नारदाद्युक्तवार्धेयमहाकुलमपाटितम् ।
 सत्त्वर्चं दन्तकाष्ठं क्षातदधेच प्रधापयेत् ॥
 उल्काय नेत्रे मन्त्राख्यं द्युचिभूत्वा समाहित ।
 परिजप्य च मन्त्रं च भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 धातुवर्त्तं यशोवचं प्रजापद्युवसूनि च ।
 तद्वाग्रघ्नां च भिधाञ्च तस्यो धेहि वनस्पते ॥
 इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णु —

न दक्षिणापराशासुख । उदसुखं प्राप्नुयो वा वटाशनाकखदिर
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मिदापामानमालतीककुम्भविश्वानामन्यतम
 कवाय कटुतिक्त वा कमोनिकास्त्रीर्त्वं सकृच्चं हादशाङ्गुल
 प्रातर्भुञ्जा च यतवाक भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

हारीत —

काले पालाशकोविदारक्षेपातकतिलकशाकहृत्तन्निगुच्छीशिलुण्डी
 वैष्णवर्जं प्रचमासकवदरीकरञ्जमन्त्रयनकानीत्येके । दधित्य
 हरितक्याङ्गकर्षमासापनकानीत्यपरे । विश्वकदिरास्त्रपालाश
 शिरीषापामानीचामन्यतममनाम् । अतिशुष्कं नातिशूल
 मपीधिताय कमोष्ठयन्मुदसुखो वा कामयत चास्त्रीनोदन्तकाष्ठ
 भक्षयेत् । काले उप-काले तिलक विश्वक । शाकहृत्त

शागवन इति प्रसिद्ध । शिखण्डी मयूरशिखा । दक्षित कपिल
एके अपरे इत्युभयत्रापि वक्ष्यित्वति शेषः पलाश आन्नातक
वृक्ष आद्र सद्यश्चिह्नं ततोऽन्यदनाहं अपोविताग्रमीचक्षुषिता
ग्रम् अनोष्ठग्रन्थि दन्तधावनकाले श्रोष्ठसमीपशस्त्रिरहितम् ।

विष्णु न पलाश दन्तधावन स्वात् ।

न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवस्त्रितम् ।

न कोविदारग्रमीपीलुपिप्लेक्षुदगुग्गुलु ॥

न वन्धकनिगुण्डीमिधुतिस्त्रितन्दुक ।

न पारिभद्रान्निकामोचकशाखलोषणवण्यम मधुर नाद्र नोद्ध
शुष्क न शुषिरं न पूतिगन्ध न पिच्छिल दन्तकाष्ठ भक्ष्ये
दित्येष । धन्यन धमन पीलु शुद्धफल पारिभद्र पालधुया
इति प्रसिद्ध ।

अत्यन्तरे —

गुवाकतालङ्गितालास्तथा ताली च केतकी ।

खजूर नारिकेल च समैते वृक्षराजका ॥

वृक्षराजपलाशश्च न कुर्व्यादन्तधावनम् ।

द्रष्टव्योऽद्रुपापाणैश्चैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

सुक्ता चानामिकाङ्गुली वर्ज्येऽन्तधावनम् ।

अत्र ये शीरकण्टकितिलकटुकवाया अपि निविश्यास्तेषां विहित
निषेधे विकल्पापत्त पर्यदासात्यतिनिधित्वेनाप्युपादानम् ।

पासन शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्ज्येऽङ्गुलिकामलु पलाशं नित्यमाश्रयान् ॥ इति—

वाक्काव्यायचौरिचोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।

महाभारते — प्रचाक्ष इत्यौ पादौ च मुख्यं सुसमाहित ।

दक्षिणं बाहुमुबृत्वा कृत्वा जान्वन्तरालत ॥

चौरिचोऽप्यशुक्लाहा भक्षयेदन्तधावनम् ।

त्वाणं सपन्नमन्नातमूर्ध्निशुक्लं च पाटितम् ॥

त्वन्मिहीनं यन्मिमुखं तथा पालाशशिशपम् ।

ऋजु वितस्तिमात्रं च कीटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्कर —

दन्तप्रच्छालनादीनि नित्यमपि चन्नाद्यायेति मन्त्र तेन दन्त
धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति कात्यायनोक्तौ काष्ठसंस्कारत्वेन
मन्त्रजपविधिरिति भिन्नाद्यत्वादनयो समुच्चय आयुर्वेले यशो
वर्च इत्यादिमन्त्रलिखित ।

चन्नाद्याय ब्यूहध्वज सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुख्यं प्रमाण्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौचोमन्त्र इतिहय पठनोपयम् ।

विष्णु —

प्रचाक्ष भक्त्या तज्जघ्नात्सुचौ देशे प्रयत्नत ।

भारते — पतितेऽभिमुखे सम्यगभ्युपगच्छेत्तन्मौखितम् ॥

ऐश्वर्यभङ्गमाप्नोति क्षिते तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे —

प्रतिपद्दर्शनं नवम्यां चैव सप्तमा ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्वासप्तमं कुक्षम् ।

महाभारत —

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्षस्त्रपि च वक्ष्येत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्ष्यास्तानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्मृत्यन्तरे —

आह जम्भदिने चैव विवाहं मुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वक्ष्येत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेन्द्र ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनोमहव्रजेत् ॥

तथाच—

आह्नादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य सुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो भोगत्वात् ।

सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् ।

व्रतोपवासदिवसे स्नादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्या यतय पूता अप प्राश्न विशुद्धयति ॥

अत्र अङ्गुलैशुष्येऽपि घर्षं नित्यकर्मात्तरवदयस्त्रिज्ज्वाहानेऽपि फलोदयात् काष्ठान्तरेण जिह्वोन्नेष्टं तोयगण्डूषैर्वैकुण्ठो मुखं चासनं, दन्तकाष्ठप्रत्यक्षातत्वेन मण्डूषकारणे सक्तदेवाभिमन्त्र्य हादयगण्डूषाचानेकसाधनत्वात्

पैठीनसि —

अलाभ वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्येन वा विशुद्धन जिह्वोत्तमं समाचरेत् ॥

श्रुत्यन्तरै —

कुङ्कुमहरोर्नवभ्या वै पक्षादी दन्तधावनम् ।

पर्येरन्यत्र काष्ठेषु जिह्वोत्तमे सदैव हि ॥

व्यास —

अलाभ दन्तकाष्ठानां निषिद्धाया तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पथगण्डूषयोर्विकल्प पथपक्षेणोह तस्यापि वृक्षज
त्वात्, अतएवास्मदेषे सर्वदा आत्मपक्षेणैव दन्तधावनसमाचार
निषिद्धदिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे धान्यमसीत्यत्र रतसेमा
समवीतिवत् बहुवचनगण्डूषे इत्यूह कार्यं सुसुक्ष्मोरनिहोचाद्यनु
ष्ठानवत् आयुरादिमन्त्रोक्तकामगारहितस्यापि मन्त्र पठनीय ।

विष्णुपुराणे —

स्वाचान्तव तत कुर्व्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शान्नमाङ्गुल्यूर्ध्वोद्याल्लभानि च ॥

देवीपुराणे —

नेत्राञ्जन निषेधे त दन्तधावनपूर्वकम् ।

(१) न रात्रिवाच आचार्यसि मङ्गाच्छे तावत् वस्त्रान्तरपरिधानमुक्तम् ।
तत् इरीवीर्ध्वर्धोचान्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनु —

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

अञ्जनं सौवीराञ्जनमिति लङ्कोधर वैद्यशास्त्रीसम्पन्नसङ्ग्रहश्च
ज्ञातकधर्मत्वान्नित्यम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातः ज्ञानम् ।

न रात्रिवास आयादिति ब्रह्माण्डे यद्विज्ञानान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोक्तमर्गौषान्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णु —

प्रातः ज्ञायादृणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य आयात् ।

वात्स्यायन ।

यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं आयादनातुर ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

अथत्वाहोमकालस्य बहुत्वात् ज्ञानकर्त्तव्यं ।

प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं होमलोपो विगृहीतः ॥

यथाऽह्नीति मध्याह्नज्ञानेऽतिक्रान्तव्यतातिदेशं दन्तान् प्रक्षाल्यति
दन्तधावनस्य प्रायश्चायत्वात् दन्तधावनानन्तर्यं प्रातः ज्ञानस्योक्तं,
अनातुरः ज्ञानवद्विष्णुरोगरहितः गृहे चेदिति तत्प्रातः ज्ञानं
उपपन्नादिना गृहे क्रियते चेत् तदा ज्ञानाङ्गमन्त्ररहितज्ञानम्
अन्तर्ब्रह्मपदमन्त्रसु तीर्थकुशनाभिपिण्डमानस्यापि स्वादेव तत्र
शुक्तिरथैवाद्या ।

दक्ष,—

जासास्त्रेदसमाकीर्णं ग्रयनादुत्थितं पुमान् ।

अत्यन्तमस्त्रिणं कायो नवद्विद्भुसमन्वितः ॥

स्त्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातः ज्ञानं विप्रो धनम् ।

अस्त्रात्वा नाचरेत्कर्त्तव्यं जपहोमादि कञ्चन ॥

प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमहतिं शुद्धात्मा प्रातः स्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मन्त्रापनयनद्वारा शरीरशुद्धिं अदृष्टं नित्याचरन्नात्मापन्नय
विष्णु —

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्र्यं च कर्मणि ।

पवित्रार्थां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदित ॥

अलक्ष्मीं कालकर्षीं च दुःखं दुर्विचिन्तितम् ।

अस्माकन्नाभिविक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

याम्यं हि यातनादु खं प्रातः स्नायी न पश्यति ।

निर्व्यसनेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्षीं दुःखदुरितां बालविधवां वा दुर्विचिन्तितं स्वानिष्टं

चिन्तनं अस्माकस्य उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन

व्यास — प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमाद्यं तद्विधीयते ।

सृष्ट्याच'विधिनिष्ठायां मध्याह्ने तत्सुविस्तरम् ॥

होमाद्यं विस्तराभावस्याद्यवादस्यान्विरम्भरपि प्रातः संक्षेपविधिः ।

एवं प्रातःशुक्लसंक्षेपविधिर्मध्याह्नेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तीर्थ

स्नानादौ संक्षेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्याप्यतिदेशात् काम्यं तु विशेषं शक्तस्य प्रातः संक्षेपेण

करणेन न फलं नित्यं तु शक्तावपि संक्षेपेण नित्यकरणे प्रत्यक्षा

याभावा एव न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभु प्रथमकालस्य योऽनुकल्पे प्रवर्तते ।

न साव्यरायिकं तस्य दुर्धर्तमिच्छते फलमित्यभिधानात्

तथाच श्रुति —

ज्ञातस्य वञ्चितसेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिनिष्ठया न तु ज्ञानफलं लभेत् ॥

योगियाप्तवस्तु —

उपसृजसि यत् ज्ञानं सन्ध्यायास्तुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उपसि परबोधये सन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवञ्च उदिते
रवामित्यनुकल्पः ।

ग्रह —

नित्यं नैमित्तिकं काम्य क्रियाङ्गं भक्तकर्षणम् ।

क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं षोडाशान् प्रकीर्तितम् ॥

अज्ञातस्तु पुमाश्चाहो ज्योतिष्मिह्वनादिषु ।

प्रातः ज्ञानं तद्वन्तु नित्यज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

आपस्तम्ब —

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिच्छते ।

तर्पणन्तु भवेत्तच्च अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनाबिल्लयोः प्रातःज्ञानमध्याह्नज्ञानयोः काम्यतीर्थादि
ज्ञाने च ज्ञानाङ्गतपणम् । न तु क्रियाङ्गमक्षापकचज्ञानयोः
ज्ञानदेशादिविचारोमाध्याह्निकज्ञानप्रकरणे क्षेत्रे परकृततद्भागे
सप्तपिण्डानुवृत्त्यं जलं प्रविशेत् ।

कूपतडागातिरिक्तपरकृतजलाशये पक्ष मृत्पिण्डान्, परकृतकूपे
पिण्डत्रयं वेषाक्षिन्मते जलकुम्भत्रयमात्रोदरश्च, सेतुजले पिण्ड
त्रयं कुम्भत्रयोदरश्च ब्रह्माद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः स्नानमापीदेवष्टङ्गं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणा
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तं प्रवेष्टव्यम् ।

तथाचि पादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुवृत्तज्ञानाङ्गं ज्ञानाङ्गं
तपश्च पङ्कत्वादेव ज्ञानसमकालं कर्तव्यम् । तदसम्भवात्तत्पूज्य
पद्याहा कर्तव्यम् । तत्र साक्षिवचनाभावात् ज्ञानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च ज्ञानस्य कर्त्ताधिकारसम्पादकत्वमपूज्यद्वाराकं अपूर्वञ्च
तपसाद्यङ्गसहितात् ज्ञानाय ज्ञानमात्रात् तत्र सम्बन्धाधिकार
सिद्धार्थं ज्ञानं तर्हि च कार्यम् ।

अरन्ति रत्नमासायाम् —

आचम्य प्रयतं पूर्वं ज्ञानं प्रातः समाचरेत् ।

आत्मा सतर्पयेद्ब्रह्मानं ऋषीन् पित्रगणांश्च वा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वागयत ।

समाज्यं मन्त्रैरिन्द्रादिना तपश्चानन्तरं सम्बन्धाकारणस्य वाचनिक
त्वात् । इदञ्च ज्ञानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव सर्वज्ञाङ्गसंयोगस्यैव
ज्ञानवन्दार्थमिति वक्ष्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे —

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत देवं वैश्वदेवापि वा ।

यस्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरः स्नानमन्नाह्निकं वा सतप्य तोयेन पितॄन् मनुष्यानिति ।

तदनुवादित्वाच्छिरः स्नानपक्षः सतर्प्येत्येव परम् ।

आवासः स्नानप्रकरणं —

नाइमेकं च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

पद्मपुराणे —

अनुवृत्तेरुत्तैर्वा जले स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद् विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृत ।

दक्षपाण्डित्यं विधिना ह्याचान्तं प्रयत्नं शुचि ॥

चतुष्टयसमायुक्तं चतुरस्रं समस्तम् ।

प्रकल्प्यावाहयेद्भक्तानिभिमन्त्र्यैव चक्षण ॥

विष्णो पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नक्षत्रेण स स्तोत्रादाजन्ममरणान्तकात् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरप्रवीत ।

दिवि भुव्यन्तरीषे च तानि ते सन्ति आह्वयि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विष्णुकायासि वासिता ॥

विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी^१ ।

अम्बा^२ च आह्वयी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) अम्बा ।

एतानि पुण्यानामानि ज्ञानकाले प्रकीर्तयेत् ।

भवेत् सविहिता तत्र गङ्गा क्षिपयगामिनी ॥

सप्तवाराभिजिनेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्ध्नि कुर्याज्जल भूयस्त्रिचतु पञ्च सप्त वा ॥

ज्ञानं कुर्याद्भृदा तद्वदामन्त्रं तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

सृष्टिके हर भे पाप यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उद्धतासि वराहं ज्ञात्वा यतवाहुना ।

नमस्तु सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥

इति मन्त्र समुच्चार्य गङ्गेऽन्नागच्छेत्प्रावाहनम् । तीर्थेषु ज्ञानं न
गङ्गावाहनं, न नदीषु नदीं ब्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरस्तु माध्याह्निकज्ञानप्रकरणे लेख्यः । अथ विधिर्वैदिक
मन्त्ररहितत्वात् सर्ववर्णसाधारणं सन्निभम् । अस्य विधि
माध्याह्निकज्ञानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वेऽपि तत्र प्राप्तं ज्ञानं
दत्तवृत्त्या समकल्पत्वाद्यानुवादरूपता ।

एवञ्च मज्जनस्य पाश्चिक्त्वाच्च ज्ञानशब्दाद्यत्वं किन्तु सर्वज्ञ
जलसंयोग एव ज्ञानम् अनुवृत्तवृत्तैर्वैति एकस्य ज्ञानपद
स्यानुवृत्तपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धतपक्षे गौणत्वमिति विरो
धात् । तेन सर्वज्ञजलसंयोग एव ज्ञानशब्दार्थः अन्तर्जलजपस्य
तोयकुम्भनाभिधिच्यमानस्य स्यादेव । अनुवृत्तपक्षे इत्युक्त्वा च
जले नाभिप्रमाणं मन्त्रपूर्वकमिति ब्राह्मणवचनात्नाभिमात्रजले
ज्ञानम् ।

लक्ष्मणमाह धोनी दासबन्धु —

ज्ञानमन्त्रार्जुनस्यैव मन्त्रार्जुनस्यैव तया ।

जलामिदमन्त्रं चैव तीर्थं च परिकल्पनम् ॥

अथमन्त्रं चतुर्णेन चिराद्भुक्तेन मित्यम् ।

अन्धान् वा वाक्चान् मन्त्रान् कामत सन्प्रयोजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपक्षपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठकमादवज्ञानी बल
वशत इति व्याख्या पूर्व एव ज्ञानम् । तथाच तीर्थावाहन
जलालम्बनामन्त्रार्जुनपत्रमन्त्रमिति वद ।

अथानन्धान् कुर्वन्ति, तथायं विधिश्चेति ।

इति ब्रह्मसंहिताविधाय मित्यम् इत्यभिधानात् प्रातः काले मित्य
संक्षेपविधिर्न्याये विद्वत्प्राप्तमर्थं सत्यवेति वाक्यार्थं तेन
निर्दिष्टमिति प्रातः स संक्षेपविधिरिति सिद्धम् ।

त्रिसप्तत्तापमपचक्षानविधिर्न्यायेति लेख्य । अन्धवाक्च
मन्त्रपत्रेण अथ वाक्माचक्षपत्रो लिखति । अहिरव जलेन
देहचालनं वदति त्रिपादप्रचालनं, चाचमनं वक्ष्यधाराय
अविधोपपन्नमन्त्रं शिष्यायज्ञोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेश ।
अमुतोदकापत्रे प्राप्नुवतया उदकापत्रतया उपवेशनं त्रिमात्रप्रचरो
चारम् । इमं न इति मन्त्रं प्रजापति ऋषि गायत्रीऋग्
वक्ष्यते देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वक्ष्यन्तु धी इव
प्रकाशं वक्ष्यन्तु त्वा भवन्तु राक्षसैः” अनेन तीर्थावाहनम् । तस्या
ऋषीति मन्त्रं प्रजापति ऋषिर्गङ्गा इव वक्ष्यते देवता
अक्षयिनिमित्तं विनियोगः । तस्या ऋषि मन्त्रं वक्ष्यमान-

तदाशास्त्रे यजमानो हविमि चहेत्समानो वरुषेह वोधु ऋचः
समान आशु प्रसीधी ।

अनेन मन्त्रेण जलपानरूपमभिमन्त्रयम् ।

उरुहीति मन्त्रस्य शुन श्रेफ ऋषि त्रिष्टुप्छन्द, वरुषोदेवता
जलपाने विनियोग

उरु हि राजा वरुषसकार

सूर्याय पन्था मनवे' तवाच ।

अपदे पादाप्रतिधातत्रेण

रूपवक्त्रा हृदयाधिधि'क्षित् ॥

अनेन जलपान द्विराचमनम् । योऽर्च्यन्तमित्यस्य मन्त्रस्य प्रजापति
ऋषि गायत्रीछन्द वरुषोदेवता माजने विनियोग । योऽर्च्यन्त
जिघांस्ति तमभ्यु'मिति वरुष परो मत्त परस्मा । अनेन
माजनम् । धाक् इत्यस्य मन्त्रस्य प्रजापति ऋषि सुष्टेत्वन्त यञ्
यदाहुरिति गायत्रीछन्द वरुषोदेवता चत्तजलजपे विनियोग
धाक्लोधाक्लो वरुषः स्तुतोवरुष गोमुष्ट ।

यदाहुरन्ता वरुषेति अपामहे ततो वरुष गोमुष्ट अनेन
जले निमज्ज्य जप । उदुत्तममित्यस्य मन्त्रस्य शुन श्रेफऋषि
त्रिष्टुप्छन्द वरुषोदेवता, क्षामि विनियोग । उदुत्तम वरुषपात्र
मक्षद्वार्धम विमश्वम'न्त्रप्राय, अवाधयमादित्य व्रते तवानाजसो

(१) जने ।

(२) विषे ।

(३) तन्त्रस्थेति ।

ऽदितये स्वाभ इति मञ्जनम् । विष्णुस्मरणं सत्त्वज्ञानेषु । ज्ञानं
प्रवाहाभिसुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिसुखस्य । तत्र जलएव
स्थित्वा माध्याह्निकं वस्त्रमाश्रयविधिना वस्त्रनिष्पीडनान्तं ज्ञानाद्
तर्पणं यद्यपि प्राप्तं तथापि सन्ध्याहोमकालविलम्बशङ्कया
संक्षेपतपणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे —

ज्ञात्वा तु विधिवत्प्रातःस्नानात्तृतीयदकाञ्जलौ न ।

सव्यं चोपवीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

प्रातःस्नानस्यपथ्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन द्रव्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यञ्जलिं पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाञ्जलिद्वयं
दानम् । ज्ञानानन्तरं पैठीनसि अन्तरदकं पाचान्तोऽन्तरेव शुद्धो
भवति वहिर्दकं पाचान्तोवहिरिव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरेकं
वहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत्

शङ्खं अनेन विधिना ज्ञातं धर्मध्ये ज्ञानवाससा ।

परिवसितवासाच्च तीर्थतीरमुपसृशेदिति ।

ज्ञानाङ्गतपचादौ ज्ञानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुं सोष्णीषं
धीनि वाससीं त्रिभुव्यात् नास्तेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र उष्णीषधारणं
शिरोजलनिर्घर्जनार्थं तथाच द्रोणपर्वणि बुधधिरज्ञाने ।

राजहसनभिः स्नाप्यसुष्णीषं शिथिलापितम् ।

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामि स्नमूर्धनि ॥

तनाङ्गभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं हारीतं स्नात्वा न गात्रं
मवसृज्यात् एतच्च स्नानाङ्गम् ।

तथा —

स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न माञ्जयेदिति वस्त्रपाण्यो
रुद्दश्य विशेषणत्वादविवक्षा तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
माञ्जने स्नानवगुण्य नाधर्म्यम् ।

यत्तु —

इत्सेन माञ्जितं गात्रं स्नानवस्त्रेण माञ्जितम् ।

शुभोच्छिष्टं भवेद्भातं पुन स्नानेन शुद्ध्यतीति ॥

तद्भोगादिनाऽसहिष्योरथप्राप्तं माञ्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्
इति प्रातः स्नानम् । अतः स्नानाङ्गानि बोधायनं न नम्रं
स्नायात् । स्नानाधिकारे जावाल —

नाद्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथाच — नम्रं कौपीनवासा वा द्विवासा स्नाति या नरः ।

इथा स्नानफलं तस्य निराशां पिष्टदेवता ॥

इति अधोवस्त्रहित्वे बोध्यम् । शङ्खलिखितौ अनश्वन्नम्रं
स्नायात् नासु मेहनोद्भवणं कुर्यात् न पादेन पाणिना वादकं
मभिहृत्यात् न स्रवर्त्नीं इथातिक्लमेदनवसिष्य अमेध्योदकं परि
हरित् अम्पीदके न स्नायात् न समुद्रोदकमवगाहेत् । अनश्वन्
ताम्बूलादिकमभक्षयन् स्नायादित्यथ मेहनं मूर्खोक्तं अङ्गं
प्रक्षालनार्थं उद्भवणं जले न कुर्यात् अनवसिष्य तपणमकृत्वा
नदीमतिक्रम्य न गच्छत् । एतच्च तपणकाले दृष्टव्यत्वात् अमेध्यो

दक्षपरिवार । सव्यजस्रकार्त्तुं नाशोदके आयात्, प्रभूतोदक
संभवे । समुद्रोदक नावगाहेत न बहुतरं गच्छेत् ।

योगी याज्ञवल्क्यः ।

पादेन वाचिना वापि यश्च वस्त्रे च चोदकम् ।

न हन्यात् च वाधेत न च प्रक्षीभयेत्तथा ॥

न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां कस्यचा मनसा गिरा ।

आचरन्मभिषेकं तु कर्माप्यन्यानि नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापञ्चेनानि नाचरे
दिति लक्ष्मीधर । एतदपि ज्ञानाङ्गम् ।

देवस्य —

न गद्दीषु नदीं नूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशस्वेत् तनस्वस्तीर्ज्ज्वायतेतिषु च ॥

तथा न चत्वारोपहारयो आयात्, चत्वर पक्षादिवलिदान
ज्ञान उपहारः हारसमीपम् ।

बौधायनः —

अभयानमापोदेवच्छ गोष्ठं यश्च च ब्राह्मणाः ।

अप्रक्षाल्य पादौ नान्यं प्रवेष्टव्यम् । तथा च पादौ प्रक्षालयेदिति
ब्रह्मसंहृतज्ञानाङ्गम् ।

विष्णुः—न ज्ञानवचनयोरप्यं प्रयच्छेदध्वजं देवगुहब्राह्मणम् ।

ज्ञानं ज्ञानसाधनं कुर्यादि वर्ण्यं, सुमन्विष्टव्यम् ।

उक्तः,—

उदकस्य प्रदानार्थं ज्ञानमाटीं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्कर —

यावदवातृर्षीषैव पितृष्वैव न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेदन्न येन ज्ञातो नचोदके ॥
येन वस्त्रञ्च ज्ञातस्तपश्चात्पूर्व तद्वचं न पीडयेत् ।

एतदपि ज्ञानप्रकरणात्तदङ्गम् ।

नारसिंहे —

नद्या स्त्रवस्तु च ज्ञायात् प्रतिस्त्रोत स्त्रितोदित ।
तद्वागादिषु तोषेषु प्रत्यक्ष ज्ञानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्कर —

नरादाय प्रसूता चैन नारा इति ज्ञाता ।
अयम तस्य ता पूर्व तेन नारायण ज्ञात ॥
यो हि व्रतानां तपसां धर्मस्य नियमस्य च ।
भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्यय एव च ॥
अरेबारायण देव ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुञ्चते पुमान् ॥
प्रमादात् कुर्वतां कर्मैः प्रचवेताध्वरेषु यत् ।
अरचादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं ज्ञादिति स्मृति ॥

एवञ्च सर्वज्ञानाङ्गस्यैव प्रायश्चित्तमिदं विशेषेणाभिधानात्
पञ्चकर्मस्यैवऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, बीजाद्यनं नाप्यु सत प्रयमनं विद्यते न वासस
पञ्चकर्म नोपकर्मानं, यद्युपस्था अरुतेनोपतिष्ठते नमोऽम्बवेऽस्तु
सते नम इन्द्राय नमो बभ्रवाय नमो वाचस्यै नमोऽग्नये । प्रयमनं

भ्रवन वास पञ्चलन वासोमलञ्चालन उपस्रग्नं देहमलञ्चालनम् ।
अज्ञानाद् यदि भ्रवणादिभिरेभिराप उपरुद्धा स्तु तदैतत् क्रियत
इत्यथ इति ज्ञानकालीनान्धाङ्गानि ।

ज्ञानासामर्थ्ये योगी याज्ञवल्क्य —

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपक्षया ।
मन्त्रज्ञानादय मत् केचिदिच्छन्ति सूरय ॥
आपोहिष्ठेति व मात्र सृदालभस्तु पाप्मिवम् ।
आग्नेय भस्मना ज्ञानं वायव्य गोरज ज्ञातम् ॥
यस्तु सा उपवषण ज्ञान तद् दिव्यमुच्यत ।
वारुणश्चावगहन्तु मानस विष्णुचिन्तनम् ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सव्य तुल्यफल ज्ञातम् ।
मानस प्रवर ज्ञान केचिदिच्छन्ति सूरय ।
आत्मतीर्थप्रशसायां व्यासेन गदित यथा ॥

आपोहिष्ठेति माज्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुण मुख्य मन्त्रज्ञानादिकमपि तदसम्भवे तत्कारित्वा
तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशसायाम् ।

आत्मा नदीसङ्गमपुष्पतीया सत्यङ्गदा शीलतटा दयोन्मि ।

तन्नावगाह कुर्व राजपुत्र न वारिणा शुद्ध्यति आत्मात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम् तेनैतद्वाक्येष्वाद्भ्याकारान्त करणरूप
निराकारविष्णुचिन्तन मानस साकारचिन्तनं तदसामर्थ्यं ।
वशिष्ठ, — चक्षितं पुष्करीकाचं मन्त्रमूर्तिं प्रभुं करिषु ।

तत्पादोदकधाराश्च निपतन्तीं स्त्रिमूर्तिं ॥

चिन्तयेद्भारन्ध्रं प्रविशन्तीं स्त्रिका तनुम् ।
 तथा सञ्चालयेत्सर्वमन्तर्दहयत मनम् ॥
 इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतशुभं स्मृतम् ।
 एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति तदसम्भवेऽनुकल्यान्तरं तत्र
 ब्राह्मापरनामकं मन्त्रज्ञानं

यथा योगी याज्ञवल्क्यः —

यत्नं आपस्तु दुपदा आपाहिष्ठावमषणम् ।
 एतैश्चतुर्भिश्चङ्कमन्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥
 अथ भीमज्ञानं यथा अङ्गप्रोज्झनादि कृत्वा गङ्गासृष्टिकादिना
 सर्वपाप्मलोपनम् । तत्र मन्त्रः —

अननैव वराहैश्च उद्धतासि वरप्रद ।
 कृत्वा नास्तिष्टकार्येण चक्रहस्तं विष्णुना ॥
 धरणि त्वं महाभागे भूमिस्थ धनुरव्यये ।
 नाकानां धरणि त्वं हि सृष्टिके हरि पातकम् ॥
 मनसा कर्माणां वाचा वरदे वारिजेन्द्र ॥
 त्वया हृतेन शपेन जीवामस्त्वयसादत ॥

अथ मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदण्डोद्धतसृदान्ध अतः तथाप्यत्राति
 देशेन प्रवक्षतः ।

वराहदण्डाभिजाया धराया सृष्टिका हिज ।
 मस्त्रेषानेन योविभ्रन्मूर्तिं पापात् प्रमुच्यत ॥
 पायुषान् बलवान् धन्यं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।
 ज्ञमाद्भुवि न्वि प्राप्य कर्मान्ते मोदत सुररिति ॥

काव्यो यो सदाशब्द स सम्बोद्धरं कार्य्य । आन्यय यथा तत्र
भक्षणा काव्यम् । तत्र सुखं भार्गवस्यभक्ष तदभावे क्षाप्तभक्ष
तदभावे पञ्चदशसद्वक्तं भक्ष । न सम्बन्धो लौकिकम् ।

एवं संस्काररहित न तु भाव्यं कथञ्चेति निवेधात् ।
मन्वसु ।

आन्येयमन्विलिङ्गेन मन्वेष क्षानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं क्षीरेण सर्वदा ॥

इति वाक्ये—भक्षक्षाने आन्येयमन्व ।

अग्निर्मूर्धा दिव ककुत्पति इषिष्या अयमपाऽरेताऽसि
जिह्वतीत्यनेन सर्वार्थं भक्षसंयोग काव्य । अथ वायव्यं
मोक्षुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वार्थं संयोग ।

तत्र मन्व —

वातो वाचो मनोवा गन्धर्वा सप्तविंशति ।

तेऽप्येवमनुष्मन्ऽस्त्रिंशन् जवमादधु ॥

अथ दिव्यक्षानं तत्र अग्नभ्रष्टौ निरावरणस्वावस्थानम् । तत्र
क्षतिक्रादिविषमपर्यायायुस्मर्तेषु दिग्गजोन्मिश्रतं गङ्गाजलमिति
बुद्धिं कार्या । रोहिण्यादियु बुष्मनक्षत्रेषु सूर्यरश्मिभिरानीत
गङ्गाजलमिति बुद्धिं कार्या ।

उक्तुं जातवेदसं देव वदन्ति केतव इय विष्वाय सूर्य इति
मन्वसुचार्यं अग्नभ्रष्टमिधे निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसक्षानं विष्णुपदं यद्यपि गृह्यसूत्रेण साध्विकमिव
तथाव्यधिक्योपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मक्षीव सुखं, साकारे

ऽपि गौचमेवेति साकारनिराकारयो गौचत्वाविशेषेऽप्याकतीथ
प्रशंसायां व्याप्तेन गदित यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्तनात् ब्रह्माकारान्त कारण
वृत्तिरेव मुख्यं मानसं ज्ञानं तदसम्भवे चतुभजाद्याकारविशिष्टस्य
स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्याकस्थितव्यापकत्वमुच्य
विशिष्टचेतस्यमेव मुख्यत्वत्वाच्चेयमिति ।

यत्तु आकाशस्वप्नसूक्ष्मविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगतिता
वृत्तधारां ब्रह्मरन्ध्रेणात्तं प्रविष्टां विशिष्य तेन सर्वदेहचालनं
चिन्तनं तत्त्वस्वीयासक्तानां मानसज्ञानम् । अत्राल —

अग्निरस्त्वं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाग्रहो तु कर्मभाम् ।

आर्द्धेण वाससा वापि मास्त्रमं देहिकं विदुः ॥

इति ज्ञानद्वयम् । तथा —

नाभेरधं प्रविश्यासु कटिं प्रस्थास्य सृज्यते ।

अलाट्कपटेनाङ्गशोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरं ज्ञानासम्भवे एतदसम्भवेऽङ्गप्रोच्यते कुर्वन्ति
इमान्यपि शालास्त्रेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरवाद्यत्वेन प्रातः ज्ञाना
ग्रहो अनुकल्परूपासीति शोध्यम् । इति प्रातः ज्ञानं साङ्ग
निरूपितम् ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्क्यः —

आखैवं वाससी धीते चक्षिणे परिधाय च ।

अभावे धीतवस्त्रस्य शाण्णक्षौमाविकानि च ॥

कुतप योगपट्टं वा द्विवासा येन जायते ।

धीत कार्पासं शण्डसूत्रभव शाणं, धतसीभव क्षौमम् । गीतम
वाससि शाण्णक्षौमवीरकुतपा सर्वेषां कार्पासं वाविज्ञात काषाय
मध्येके धार्य ब्राह्मणस्य । वीरं कुशादिनिमित्तं कुतप पार्वतीय
ह्यगरोमनिर्भूतं कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्ब
आविक सार्व्ववर्णिकम् ।

मनु —

न जीणमलवहासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालि —

नाद्रुमेकञ्च वसन परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वज्रयेत् तदप्यसञ्जवे धीतं सदा ब्राह्ममिति
वक्ष्यते ।

तथाच शुक्लं स्यात् क्षातितं शुष्कं अजीणं परिदध्यात् वस्त्र
अधीनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयेत् इति वचनाच्चातोन्मूलनमिति
किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नामौ कण्ठश्चसुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षे परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यकप्रान्तं पृष्ठं मध्यं वामकक्षं प्राकप्रान्तं
नाभौ वस्त्रं देहान्तराले प्रवेशयेत् एतदेवोक्तम् ।

परिदध्याद्वह्निं कक्षानिवन्ना ह्यासुरी भवेत् एकदेशवह्निर्भावे
ऽपि दोषः पूज्यसदृशं वस्त्रं उत्तरीयञ्च कुर्यात् । उत्तरीयवस्त्रञ्च
समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव ।
आपस्तम्बः नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत् प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्यं एकश्चेत् पूज्यस्यैवोत्तरवस्त्रं च्छादयेतीति तत्समावृत्तं
नाङ्गमेव तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण सौभाग्यनिवस्त्रकलादि
ग्रहणम् ।

अत्र च आपस्तम्बः —

देवागारे तथाश्राद्धं गवाङ्गोष्ठं तथाऽध्वरे ।

सम्यग्योक्तमयो साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यगारे विवाहं च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्वरेद् दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरीयवस्त्रस्यापि यज्ञोपवीतवह्णारणम् । तथा च सम्यग्देशे
उत्तरोयं निधाय दक्षिणं वाहु उत्तरोयाह्निं कुर्यादित्यर्थः ।
आहञ्चापसम्यक् वासो यज्ञोपवीते कृत्वेति पितृ नियमः देवेऽर्था
देवस्य धारणं अन्यकर्म्मस्वनियमः ।

मातातपः —

सम्बार्दशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रं विजानीयाद्देवे पित्रे च कर्म्मणीति ॥

लिङ्गात्तर्ज्यदा सख्यांश्च उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वास
कायमपिवा, सूत्रमेवीत्तरीयार्थं इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थे
विहितं तथापि ।

यज्ञोपवीते हे धार्यं शीतस्नानेन कर्तव्यम् ।

द्वितीयोत्तरीयार्थे वस्त्राकांशे तद्विधत्ते ॥ इति

वचनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतसम्बन्धोपेत सूत्रमुत्तरीयं प्रत्याज्जा
तत्वेन धार्यम् । तस्य यज्ञोपवीतस्याग्निनैव वस्त्रवत्कार्यकारि
त्वाच्च वस्त्रमन्त्रेषामभिमन्त्रणं किन्तु यज्ञोपवीतमन्त्रेण

होमदेवार्चनायास्तु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रं प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति

यत्र यत्र एकवस्त्रनिष्ठाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीय
कर्माङ्गत्वेन विधीयते तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते ।

एवञ्च न भार्यादग्नेऽग्नीयान्नैकवासा न संस्त्रित इति भोजना
दावपि बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापघ्नवरूपफल
कर्त्तव्यकारणेति तस्यति बोध्यम् । यस्तु

नैकवासा जपेन्न न्य बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्रमिति जपस्नानकासयोर्बहुवस्त्रनिषेधं तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावाच्च बहुवस्त्रत्वदीयः ।
निषेधोऽत्र ज्ञानवस्त्रमित्यादी ज्ञाने एकवस्त्रप्रतीतावपि होम-
देवार्चनायास्त्विति आद्यपदेन ज्ञानेऽप्युत्तरीयं विहितमेवेति न
अविरोधः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्रणं दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा —

परिधास्य यशोधास्य दीर्घायुत्वाय अरदष्टि रश्म ।

शतञ्च जोवामि शरद सुवर्चा रायसोषमभिसव्ययिष्य ॥

पूर्वधृत मन्त्राभाव नवत्वं उत्तरीयमन्त्रो यथा —

यशमा मा द्यावापृथिवो यशसेन्द्रावृहस्पती ।

यशो भगव मा विदव्यगोमा प्रतिपद्यताम् ॥

नवोष्णीषमन्त्रो यथा —

युवा सुवासा परिवीत आगाक्ष उ श्रेयान् भवति जायमान ।

त धोरा स कवय उन्नयन्ति स्नाध्यायो मनसा देवयन्त ॥

इति वस्त्रधारकम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तर योगि याज्ञवल्क्य —

प्रक्षाल्योक्तं सुदाह्वितं हस्तीं प्रक्षाल्य वै तथा ।

स्नात्वा सष्टङ्गं वासोऽन्यं अथ संशोधयेत्सुदा ।

उक्तं जवाक्षालनं वारुणस्नाने गुदजलसंसर्गशोधनाश्रमः ॥

तथा च पराशर —

अपवित्रोक्तं ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतकूटेन वारिणेति लक्ष्मीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा

दीना याज्ञवल्क्याणां तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नरसिंहपुराणे — न रक्तमुख्यं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उत्थलं अधानाभ्या उपरि जान्वाच्छादयेति यथाभावादधिकं

तथा नीलसरीराऽधोवाससो विपर्ययात् कुर्वाणं न रात्रिवासो

दिवा परिदध्यात् रात्रिवास पदेन मयनकासीनवस्त्रम् ।

महाभारते —

अन्धदेव भवेदस्य शयनीये सदैव हीति ।

तथा सर्व्वरागान् वाससि परिवर्जयेत् कृष्णश्च सामाविकम् ।

तन्ना, —

नीलीरत्नं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गुष्ठं धारयेत् ।

पद्मोराग्रीविती भूत्वा पञ्चमयेन युज्यति ॥

यस्य, —

नीलीरत्नं परीधाय भुज्जा ज्ञानाहकस्तथा ।

चिरात् तं व्रतं कुर्याच्छिष्टा शुक्लसतास्तथा ॥

ज्ञानार्हकश्च चण्डालादिस्पृष्टः नीलवासोधारणेऽधिकदोष इत्यर्थः ।

श्रुत्यन्तरे —

नम्रं काषायवासां स्यात् नम्रं कौपीनवानपि ।

नम्रो द्विगुणवासां स्यान्नम्रसार्धपटस्तथा ॥

अकण्ठोऽनुत्तरीयश्च नम्रो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

नञ्जाये —

पितृदेवार्चने होमे कुर्यात्कार्पासमङ्गकम् ॥

क्षौमं वा वस्त्रं वापि न कीयेय कदाचन ॥

नोत्तरीयमथ कुर्याद्राशिवासो हिमे तथा ।

न राशिवाससां ज्ञायाज्ञानं नोभार्जयेत्तथा ॥

कीर्त्तयन्, —

काषायवासां कुर्वते अपहोमप्रतिषेधम् ।

न तद्देवगर्भं भवति, चण्ड कण्डे तथा इति ॥

ब्राह्मे,—

प्रत्यह चालयेद्वाचो दैवे पित्रेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्ववृत्ते शैवलायुचालनेन दृष्टि । प्रत्यहमिति पूर्ववृत्त विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधाने चालनं वित्तापि दृष्टि स्मात् । नचेष्टापत्ति नाप्रचालितमिति प्राप्तेष तन्निषेधात् । तद्वचनं च नाप्रचालितं पूर्ववृत्तं वासी विश्रुयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आह्वातं तत्रैव वस्त्रद्वयपरिधानं विहितं तस्मात् चालनं कम्प्राप्तमेव । अन्यथा फलकल्पनगौरवापत्तिः । तेन ग्रीतवारणाद्यर्थे वस्त्रान्तरे नाय नियम इति प्राचीना । वस्तुतस्तु पूर्वपरिहितं वासं प्रचाल्यैव विश्रुयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् । एतत्कामानार्थत्वात् पूर्ववृत्तमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । ततोत्तरीयस्य न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नञ् सूत पटस्तथेति नञ्पदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारी न विरुद्धः । किन्तु जीववस्त्रस्य अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् और्ध्वोत्तरीयस्य सीवनमनुचितम् ।

महाभारत —

स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया सर्वा विपश्चिता ।

न निर्जेजकधीतेन नाहतेन कदाचन ।

इति स्वधीतस्य कर्त्तव्यत्वं विधी निर्जेजकधीतस्य प्रसङ्गा-
नावात् तन्निषेधीनित्वाशुवादस्तुत्वर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

प्राप्ते,—

प्रत्यहं चालयेद्वासी दैवे धित्वेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्ववृत्ते केवलाभ्युच्चालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्ववृत्त
विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधाने
चालनं कित्वापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रचालितमिति
शास्त्रेण तन्निषेधात् । तद्वचनं च नाप्रचालितं पूर्ववृत्तं वासी
विश्रयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आस्मात् तत्रैव
वस्त्रव्यपारिधानं विहितं तस्मात् चालनं काष्ठाद्भवति । अन्यथा
फलकस्थनगीरवापत्तिः । तेन शीतवारचायर्धे वस्त्रान्तरे नाय
नियम इति प्राचीना । वस्तुतस्तु पूर्वपरिहितं वासं प्रचाल्यैव
विश्रयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्ववृत्तमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तनोत्तरीयस्य
न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नञ् सूत
पटस्तथेति नञ्पदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो
नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीववस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् जीवोत्तरीयस्य सीवनमनु
चितम् ।

महाभारत —

स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया सर्वा विपश्चिता ।

न निर्बेजकधीतेन नाहतेन कदाचन ॥

इति स्वधीतस्य कर्त्तव्यत्वेन विधी निर्बेजकधीतस्य प्रसङ्ग-
नावात् तन्निषेधोनिवृत्त्यानुवादस्तुत्तरम् । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

वृक्षस्यति --

वस्त्रवैदलचर्मादे शुद्धिं प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तस्मात् त्वज्जिह्वा तु शुद्ध्यति ॥

देवन — तान्ध्वान्ध्वानिष्ठानि क्षालयेत् साधकै स्वकै ।

धान्यकल्कैस्तु फलै रमै चारानुमैरपि ॥

तानि भौर्णादिकानि ।

विष्णु — अत्यन्तोपहतं सञ्च क्षालनं यन्न विरज्यते तच्छिष्यात् ।

शिष्टा — तद्वन्निर्ध्वान्यसंस्पृष्टवस्त्राणां क्षारवारिणा ।

देवन ---

तून्लिकामुपधानञ्च रक्तपुष्पास्वरं तथा ।

शाषयित्वा तपे किञ्चित् करै रमाञ्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाक्षं वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जोत स्वकर्माणि ।

तान्ध्वान्ध्वानिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तमिति हरिद्रारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्राक्षितानि

शुचीनोति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपभयात् अतएव मास्त्रिष्ठ

रागादौ क्षालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्यासतन्तुकृतं वस्त्रं

दुकूनादिशब्दवाच्यम् । कौशियं क्षमिकोशोत्थं तसरिपट्टादि । भीण

अविनीमकृतं कम्बलादि । अशुपट्टं वस्त्रसतन्तुकृतम् । अतसी

तन्तुकृतं भीमं तद्देशान्तरीयमिति विज्ञा ।

याज्ञवल्क्य ---

सोषरोदकगोमूत्रै शुद्धात्माविककौशिकम् ।

सन्धोफनैरशुपट्टं सारिष्टै कुतपस्तथा ॥

उदरस्थितिकासहितेन गोमूत्रचोदकेन वा इत्यत्र । मधुवचन
पसादव्युदकासप्रसङ्गम् । चीफत्वं विस्त्वम् ।

सशना पशुदेशं दृष्टान्तरमात्रं कौशेयानां गौरसप
कल्पेनेति ।

याज्ञवल्क्यः सगौरसपये चीमं दृष्टातीत्यनुवर्तते । गौर
श्लेतसप । चीमवदेव शाचस्य समयोगित्वाच्छुद्धिरिति विज्ञा
नेश्वरादयः । नववस्त्रमच्छुद्धिं त्वयिमानं समाचारप्रमाणमिति
प्राचीना ।

अङ्गिरा ---

ग्रीष्मं सप्तस्रोतां वाय्वर्केन्दूनाञ्च रश्मिभिः ।

रेतः स्रष्टं श्वस्यष्टमधिकञ्च प्रवृत्तति ॥

शयनाशनयानानि रौमाशानि च यानि तु ।

वस्त्रास्त्रेतानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाशानि कवचादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च
वस्त्रादिभिः दृष्टातीति बद्धधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिष्वनं
वाय्वादिभिः दृष्टातीत्यवगम्यते अन्यथा पूर्वोक्तदृष्टीनां वैयर्थ्यं
स्यात् । तथा श्रव्यावस्त्रस्वाकर्षादिभिः शुचिं स्नायय
नान्वक्तव्यं ।

श्रुतिकाशतधीतेन रश्मिवायो न दृष्टातीति श्रव्यात् ।

अन्यदेव भवेदृष्टमित्यादि महाभारतीकौ शयनवासीनव
यवेष्टाचारवक्तव्यो कर्त्तव्यं निषधाञ्च । परकीयवस्त्रपरिधानविषये
श्रीतमं निर्णयेत्यादशक्नो ।

ब्राह्म सव्य विस्मयशक्तैश्च दूषितश्च बृहन्मुभिरिति उक्तत्वात्
पश्चादाद्यसम्भवे सृज्यमानास्यमपि पट्टादीनां शुद्धिः ।
नीलोत्पलवस्त्रनिषेधेऽपवादमाह स्रुत्यन्तरे ।

कच्छले पट्टवस्त्रे च नीलोत्पलागो न दुष्यति ।
स्त्रोषां क्रीडाग्रसभोगे शयनीये तथैव च ॥
क्षीष्टता शयने मिली ब्राह्मणश्च न दुष्यति ।
वृषण्ण हस्ती वैश्वस्य पर्ववर्ज न दुष्यति ॥
प्रसङ्गाच्चक्यवाक्ययोरपि शुद्धिलिख्यते ।

चेलवचमसां शुद्धिः

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां सृग्निरश्वसा । काश्यप
दृतीनां रक्षणात् शुद्धिः । इति चर्मक्षीव रक्षनं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्ट —

दर्भा कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्बय ।
अयातयामाच्येतानि नियोज्यानि पुन पुन ।
चर्मदण्डं तद्विकाराणां वरदादीनामुपलक्ष्यमिति विज्ञानेश्वरा ।
एव सर्वत्रापि विकृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठादधोऽप्यत्र
गन्तव्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्त्रावशकत्वं तत्प्रकारश्च लिख्यते आत्मायन —

सदोपवीतिना भावं सदा बध्निष्येन तु ।
विमिश्री व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

शुद्धिः,—

यज्ञोपवीतीत्येवाधीयेताभ्यापयेद् याजयेद् यजेत् ।

मनु — कार्पासमुपवीत स्वादिप्रसोद्धृतं त्रिवृतम् ।

त्रिवृता अन्विनेकेन तस्य कोषम्यिरिष्यते ॥

कात्यायन —

जइ तु त्रिवृतं कार्यं तन्मुत्रयमधीतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्वादिप्रसोद्धृतं अन्विना युतम् ॥

पृष्ठवर्गं च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम ।

यन्नापवीतं तदृक्ष्य नातिष्ठस्व नचोच्छ्रितम् ।

वामावृत्तं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावृत्तं नवगुणं कुर्यात् तदेव
च त्रिरावृत्तं चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवर्गयोश्चत यथा
कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्ब उपासने गुरुणा हृद्धानामतिघ्नीना ङोमे जप्ये
कक्षणि भाजने आचमने^१ च यज्ञोपवीतो स्यात् ।

निगमपरिशिष्टं वामस्कन्धं यज्ञोपवीतं दवे प्राचीनावीतीति
इतरथा पिष्टयज्ञं नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतं आष्टष्ठ
देशावलम्ब्य ग्राम्यधर्मासु । कण्ठपदं लक्षणया स्कन्धपरं
द्विस्कन्धावसक्तं इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् ।

गोभिल दक्षिणबाहुमुद्धृत्य सव्येऽग्रे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं
कक्षमवलम्ब्य भवति एव यन्नापवीतो भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य
शिरोऽवधाय दक्षिणेऽग्रे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्ब्य भवति
एवं प्राचीनावीतो भवति ।

मनु—

निवीती कष्टसम्पन्नि ।

ब्रह्माण्डे —

यन्नोपवीतं ह धार्यं श्रीते सार्यं च कर्मैषि ।

द्वितीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे^१ परिकल्पयेत् ॥

उपाकर्मैषि कर्मैषि षष्ठ्ये चैव विधेयत ।

शुचिदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

नोपवीतं शिरः कुर्वाणं च नाभौ प्रधारयेत् ।

अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायादृष्टिनयेत् ॥

महापक्ववसे तैले मैद्युने पिष्टकर्मैषि ।

अथ कुर्वाद्दृष्टिनयं नास्त्वचेत्यववीक्ष्युनि ॥

नवयन्नोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमस्य —

यन्नोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मसूते ब्रह्मज्ञः पुरस्तात् ।

आकुक्षमर्धं प्रतिशुद्धं शुद्धं यन्नोपवीतं बलमसु तेजः ॥

अयं मन्त्रस्तु ब्रह्ममुत्तरीयार्थेऽद्वितीययन्नोपवीतधारणेऽपीति उत्तरीय
वस्त्रधारणप्रस्तावे उक्तं तस्मात् उत्तरीयार्थत्वेन भिन्नं आचमनं
काव्यम् ।

मनु,—

निष्कलामजिनं दक्षमुपवीतं कमण्डलुम् ।

असु प्राक्तं विनष्टानि यच्छ्रीताम्भानि मन्त्रवत् ॥

(१) वस्त्राभावे बहिर्भूते ।

तस्मात्तत्तस्य पुरातनस्य ज्ञेये निक्षेपः कार्यः । तथा मेखलादङ्का
जिनाद्यवघाते चत्वा इत्या यद्यर्थमुपेयात् । अथघात पादमार्गेषु
नि सरसं त्रयी च ऋकचयं तुभ्यन्तामङ्गिर ।

पुनर्कृतं —

अन्ते व्रतपत इति ऋकचयम् ।* इति वज्रोपवीतविधिः ।

(*) अन्ते व्रतपत इति ऋकचयम् ।

अथ तिलकधारणम् ।

स्नातयतिलकं हृत् नित्यं कुर्याद्विधापते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विश्वेन तमरेषु वा ॥

तथा — अशुचिर्वाप्यनाचारं पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुष्पाङ्कितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकर्मफलवत्त्वात्पुष्पाङ्कितम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुष्पविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् भ्रमशानसदृशं हि तत् ॥

अशुपुष्पाङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु उत्तमोऽधमोऽनीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्तिदीपाङ्कतिः कार्यो वेणुपत्राङ्कतिस्तथा ।

पद्मस्य मुकुटाकारं कुसुदस्त्रोत्पलस्य च ॥

अथवा

जलाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाङ्कतिम् ।

वेणुपत्राङ्कतिं वाङ्गो कुर्यादन्धत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा — गङ्गासत्तिकया चैव स्नात्वा कुर्यात्सामकम् ।

चन्दनेन सदा वापि कुर्यात्पद्मं सल्लामकम् ॥

सलाटकण्ठद्वाराङ्गो सर्वकर्मफलप्राप्तनम् ।

जलाटे बासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमथाख्यम् ॥

प्रद्युम्नं चानिदम् च वाङ्गोद्दि तथामुतम् ॥

याज्ञे — अहंपुत्रं हि त्वं कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।

वेत्तादीनां तेषां विप्रं मूर्खदिमण्डलावति ॥

महाभारते, —

आह्वयतीतिरक्षन्तां वदं मूर्खी विभर्ति च ।

विभर्ति कथं सोऽर्थश्च तस्मैनामायं ज्ञेयतम् ॥

विष्णुपर्वे —

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा — चन्दनं मूर्खमेव च सर्वपापपहारकम् ।

तद्योषधुक्तान्निभञ्ज तद्वार्यम् । एतदपि तिलकरूपत्वस्य
विरोधात्तिलकार्ये प्राक्तनम् ।

स्तान्नि, —

वीथारयेहारवतीसमुद्रवां सदा पवित्रां कलिकल्पापह्नां ।

नित्यं सलाहं हरिसन्मत्तयुतां यम न पश्येद्यदि पापसंयुत ॥

अथा न हिंसति न रक्षसां गथा यथा पिशाचोरगभूतदानवा ।

अस्मान्मकार्त्तं च न गोपीचन्दनं वाञ्छोलसाटे यदि मयाके च ॥

प्रवर्ति शीर्षं कमलासबाप्रभो स वासवाती यदि ब्रह्महा नर ।

ग्रीवस्तिकां हारवतीसमुद्रवां करे समादाय सलाहपटके ॥

करोति नित्यं तदुद्धृष्टितोऽस्त्रिवाक्यं क्रोटिबुधं समीत स ।

क्रियाविहीनं यदि अक्षयवर्जितं अक्षयिणी यदि अक्षयवर्जितम् ॥

अथा सलाहे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कार्यं अक्षय्यं दुधा ।

अक्षयतपः, गोपीचन्दनं गोपीचन्दनं गोपीचन्दनं ॥

अक्षयवर्जितं अक्षयवर्जितं अक्षयवर्जितं ॥

तुलसीप्रज्ञप्ते,—

तन्मन्त्रपरितं पुच्छं सलाटे सर्गसिद्धिदम् ॥

तुलुलुलु सदा कुर्यात्तदेभिन्ना यथाक्रमम् ।

सर्गात् आमानभिन्नम् सदावामिकाया तुष ॥

इति वाक्यदर्शनात्तदेभिन्ना यथाक्रमिकाया वा याच्यम् । यदि आसा
मृत्तिकायां लीक्यार्थ एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरे पुच्छं धारयेच्छिद्रसमुत्तम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यत्रैरपि सुतुलभम् ॥

नासिकामूलमारब्धं केशान्तं धारयेदुच ॥

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुसौकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदोहनवत् फलायम् । दीपशिखाद्याकारस्तु
यमसंबन्धितः । तत्र सलाटे सच्छिद्रपादाकारोऽप्यत्र दीपशिखा
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्यं तु

सलाटे केवलं विष्णुपादारायणमबोदरे ।

माधवं हृदये चैव मोहिन्दं कण्ठसूक्ष्मे ॥

उदरे दक्षिणे पात्रे त्रिष्वेव नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुसूक्ष्मे तु हरेर मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रम कण्ठपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधर बाहुके वामे हृदये तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पञ्चमात्रं तु हामोदरं कङ्कणमपि ।

सर्वाणि तत्र कृत्वा देवीं तन्मन्त्रेण च पूजयेत् ॥

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारमुतानि च ।
 प्रमुञ्चते हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्थेन विहितस्नानमन्त्राणि । अत्यन्ताशक्तौ —
 कक्षाटे वासुदेवास्त्रं कण्ठे श्रीगुरुभोक्तमम् ।
 नामौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापे प्रमुच्यते ॥
 इव — नारायणमुधैर्युक्तं कक्षास्थानं कसौ युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राङ्किततनुभूत्वा य आह कुरुते नर ।
 तत्सर्वं प्रतिपद्यति मयायां च गदाधर ॥
 इति सव्यकर्मास्तुष्टानि फलातिशयाय शङ्खचक्रादिधारणं चङ्गभूत
 वचनान्तरात् पुरुषार्थे च । तथाच स्मृति —
 नारायणमुधैरित्य मूर्धितो यस्य विग्रह ।
 पापकोटिप्रमुक्तस्त तस्मै किं कुरुते यम ॥
 यत्तु निषेधवचनं पठति —
 एकजातेरयं धर्मो न द्विजाते कचक्षुन ।
 इति तत्र एकजाते शूद्रस्त्रायं चर्माचक्रादिधारणमित्ययम् ।
 द्विजातिपदमत्र चतुर्वेदपर, तथा च न चतुर्वेदयोचक्रादि
 चिह्नधारणं ब्राह्मणानां तु तद्वारणस्य विहितत्वात् ।
 तथाच
 उपवीतादिवर्णायां शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्वेत् ॥
 चक्राङ्किततनुविग्रो भुक्ते यस्य च वैष्णवि । इति ।

तन्नेष्टनं च—

वित्तिलेदुदेवचिह्नानि तुलसीगोपिकासदा ।

इति वचनात् तुलसीसूक्तिकाया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

यद्याह्वयति चात्मानं तत्कसो नास्ति वैष्णव ॥

यच्च —

शङ्कं चक्रश्च यं कुर्यात्कृदा कार्णायसेन च ।

स गृह्णवद्वाहि कार्यं सर्व्वेष्वात् द्विजकर्मण्य ॥

अत्र कार्णायससाहचर्याभ्युत्पदं विम्बपरं तेन कृत्वा काष्ठमय
विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयो
सम्भयलोहविम्बयोनिषेधः । तेन तान्त्रादीनां प्रतिनिधित्वेन कारणे
न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विंशत्याहै सुदमनम् ।

सर्व्वे शंखन्तु विंशत्यादेव ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यङ् दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरचक्रे वासुदेव स्तयन्भवेत् ॥

इति वचनादुभयतः सभयं धार्य्यं न च विकल्पः एकाग्रज्ञानात् ।

सर्व्वेष्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकारायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्बुद्धिः ॥

इति सर्व्वेष्वाङ्गपि चारणम् । तत्र मन्त्रः

पाञ्चजन्यं निजध्यानध्वस्तपातकसङ्घय ।

ब्राह्मि मां पापिनं घोरं संसारार्चवपातनम् ॥

सुदर्शनं निजन्वोतिचक्षुःपातकसङ्घं ।
 यद्वासाभक्तं ते नित्यं विन्दोमीमं प्रदर्शनं ॥
 संसारमवर्तमानं द्योनिनामधमम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥

यस्य कथं सुदृष्टं,—

यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥

यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ।
 यद्वासाभक्तं यो देवो योगीश्वरं नमाम्यहम् ॥

अथ मौलाधारणम् ।

ब्रह्मार्थं भारवेचित्तं सख्यादिषु च कर्मसु ।
 पञ्चदासधरो भूत्वा यद्यत्कर्मा च वैदिकम् ॥
 करोति जपहोमादि तत्तत्त्वं निष्कलं भवेत् ।
 इति । सव्यवर्कसु एतद्वारणं नित्यम् ।

शिष्टा —

पुष्पाणां परम पुष्पं पवित्रं पापनाशनम् ।
 ब्रह्मधारणं वेदमिहलोके परमं च ॥
 मूर्ध्नी वाऽप्यन्यथातो वा मुक्तो वा सर्वपातकैः ।
 ब्रह्मार्थं भारवेद्यस्तु स ब्रह्मो नाम संशयः ॥
 इति फलश्रुते संबोधपुष्पकलत्राद्येन काव्यं च ।

धारणस्थानम् ।

इहो वाही तथा कथं ब्रह्मार्थं मूर्ध्नि धारयेत् ।
 अथवा सर्वभूतानां वद्वद्विचरेद् भुवि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तं स गच्छति परां गतिम् ।
 यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं वितम् ॥
 द्वायकोटिशुचं पुष्पं धारणात्कथं जपे ।
 अथ विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाद्यं चतुर्दशकोटि
 शुचकलत्रकाम्यफलार्थम् । तेन पुनर्वाग्धारणे' जपेऽधुना कामनां
 विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

(१) बर्मान्तराङ्गधारणे ।

नदाधरपद्यती

अत्र विशेष —

दावत् दीक्षवक्त्रात्मिकवक्त्रादित स्विता
 दुर्लभवक्त्रवक्त्रास्तु तदीक्षादम् दीक्षम्
 विचतु पञ्चसुखां सुखभां मेपाच मधमा ।
 एकवक्त्रं विष साक्षाद्वक्त्राणां व्योहति
 भक्तवक्त्रकाशं तु स्वास्वुह स्वास्वते ववि
 पन्निस्वस्वदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्ष्यम् ।
 स्त्रोतसि प्रतिस्त्रोतय न च याति सुकुर्मह
 न च दाववक्त्रवीरस्वस्वस्वस्वस्व दाधते
 विचक्त्रो मोवध वक्त्रात्मिकवक्त्रं स्त्रीवधं तया ।
 चतुवक्त्रो नरवधं मोचयेत्तान्न तत्रय
 अगण्यानमनचय चमकस्य च भक्तवक्त्रम्
 सुचते सत्यपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नकुवक्त्रं कार्तिकेयसु धारयेद्विच च भुज
 वक्त्राणां दिभि पावर्मन्थत नाम समय ॥
 अतवक्त्रमन्थयेदं महापातकनाशनम् ।
 स्त्रीविहर्षयते स्त्रीपदवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नक्षत्रि वक्त्रपापानि विघ्नं कुचविहरेत् ।
 नववक्त्रं वामवाही धारयं मुक्तिदं मतम्
 लक्ष्मोदितवक्त्रस्य वक्त्रवक्त्रां करोति य ॥

आचारभार

तत्त्व दहत प्रीति दशवत्सल भारणात्
 तथैकादशवत्सल शिखायामेव भारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिनिधनसहस्रकम्
 तथा द्वादशवत्सल कण्ठदेशे च भारणात्
 न च वाग्मिभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्तते
 गामेधकसौभाग्यं हिंसापापक्षयस्तथा
 त्रयोदशवत्सल कण्ठदेशे च भारणात्
 सत्यकर्मापेक्षावाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य बुद्धिः प्रप्यतः नि
 धारयेत् सततं सूर्यं सर्वपापप्रणशनम्
 अमन्त्रधारणादेवा गुणा एतः प्रकौत्सिता
 समस्त धारयेद्वयसु फलं वक्त्रं शक्यतः

हवन्मन्त्रधारणेऽप्यक्तफलसिद्धिः

यत्तं विना मन्त्रेण यो धत्तः स याति नरकं भुञ्जति
 तन्मन्त्रकविधिप्रदाचनाममन्त्रकनिन्दारूपमेव उदितहोम
 असार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरद्वयं तं वदन्ति पुराणेषु श्रुतिर्येऽस्मिन्नेवम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्तं अपि तच्च
 पुण्यं स्वीकृतम् । अमन्त्रधारणं हि प्रतिष्ठा कार्या
 सा च ये —

पञ्चाक्षत पञ्चगव्यमघोरस्य तथा मनु

एत प्रसिद्धा ब्रह्मण्य धारयेत्तु जपेत्तु तान् ॥

मघोरमन्त्रस्य पञ्चाक्षतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्तु जपेत्तु
मालां वा कुर्व्यादित्यर्थः । समन्त्रकधारणपत्रे च श्री मित्रादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा —

ब्रह्मण्यं कच्छदेशं दशमपरिमितान् मन्त्रानि विमतौ च
षट्षट् कर्षीपक्ष्ये करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव
याज्ञोर्विन्दो कलाभिः पृथगभिगदिताः शक्यैकं शिखाया
वक्षस्त्राधिकं च कलयति शतकं स स्त्रिय नौमकाष्ट

अथ पद्माक्षधारणम् ।

तदपिकर्माङ्गं पुङ्खवाद्यं

तथाच शिष्टा

पद्माक्षं धारयेन्नित्यं विश्रमणं जपादियु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलाके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितवाङ्मूला

कर्णा वमन्तसर्गसौख्यवैजमाना

ये वा ललाटफलकोक्तसदृहपुण्या

स्त वच्छवा भुवनमागु पविष्यन्ति

अथ धात्रीफलधारणं —

धात्रीफलकृता मानां कण्ठं वहति मानव

सोऽश्वमेधायुतं पुण्यं यामे याम लसेन्नर

इति वचनात् फलायमेव

अथ तुलसीभाषाधारणम् ।

अत्र मिष्टा

तुलसीकाष्ठभाषाया भूषित पुष्पमाचरित्
पितृणां देवतानाञ्च कर्तुं कौटिल्युक्तं भवेत्
इति वचनाद् यत्र ज्ञापि धारणं कर्त्तव्यं शिरसि वाही च
धारणं फलदायकम्

तुलसीकाष्ठसम्भूतं श्रीरंजं वाही च भूषणम्
वहते यस्तु न मर्त्यो देहे तस्य सदा हरि
इति वचनात् तत्र विच्छेदं समस्य धार्यम्
निवेद्य क्षेत्रं माला तुलसीकाष्ठसम्भवाम्
वहते सो नरा निखं तस्य नास्ति पातकम्

तथा —

तुलसीकाष्ठभाषां तु कण्ठं जम्भां वहन्त
अश्विर्व्याप्यनाथारो भामिवति सय

स्नानं च —

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या भया सदेति
चन्द्रमूर्ध्नि वा प्रतिष्ठानात् वन्द्यवनावशं धार्या ।

अधारणे च होष —

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
नरकात् निवसन्त दग्धा क्रीपाग्निना हरि ॥

अथ विष्णुनिर्माणाधारधाम् ।

तदपि धर्मोपारवे फलानम्

कृत्वा तुलसीपत्र गिरसा विष्णुतत्पर

करोति धर्मकार्याणि फलमाप्नोति चाशयम् ॥

इति वचनात् पुनश्चाद्यं च फलवचनात्

विष्णुमूर्तिं स्थितं पुष्पं गिरसा या वहेन्नर

अपर्यायितपापं स्नादु यावदुद्यमस्तुष्टयम्

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मानतीकुक्षुमं क्षुण्णं

यो धारयति गिरसा सम्बन्धफलं लभेत्

यस्य नाभिस्थितं पुष्पं मुखं गिरसि कक्षयो

तुलसीसम्भवं गिरसां तोयस्तस्य मन्त्रेण किम्

तुलसीदलमाला तु कृष्णोत्पीर्णां वहेत्तु यः ।

पत्रं पत्रंऽस्तमेधानां दशानां लभतं फलम्

अहोरात्रं स्थितं यस्य तुलसीदलसम्भवं

लिप्सवे पापं पद्मपत्रमिवाभसा ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूलपुराणकालेऽपि ध्यायन् ।

श्रीसाधयन् श्रीहृत्पत्रं मूर्तिं धारयेत् ।

न च जिघ्रस्य पाप्मानेनहीनं च भवेत् ।

स्तान्दे च निर्माणा गिरसा ध्याय्य स्वदीय साहसं भया इति

अथवाप्रतिज्ञासिद्धमस्तनाकम् ध्यायन्

—

अथ शिक्षावन्धनम् ।

कात्यायन —

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्विशिष्टं तु
विशिष्टो व्यपवीतश्च यत्करोति तत्कृतम् ॥
इति शिक्षावन्धन कर्माङ्गम् अतएव कात्यायन —

ज्ञानं वद्विशिष्टीत्यनुवाद एवञ्च सति —

गङ्गायां भास्करे ज्ञानं मातापितृभ्यो मृतेऽहनि ।
मुष्कलं चापवासां सर्व्वेतीर्षेण्य विधि
वक्ष्यित्वा गयाक्षेत्रे विद्यालां विरजो तथा ।
इत्यत्रापि शिक्षावन्धनमेव मुष्कलम्

अतएव कात्यायन —

केशश्मश्रु वपते वाऽश्विस्त्वमिति सर्व्वेऽग्नीष्वमेव समाचार
अश्विर्ह शिक्षा कृतित्वञ्च अतएव नापकेशनखश्मश्रु । कृतं
केशनखश्मश्रुरिति मनुयाश्चवल्काः । ज्ञातकधर्मत्वेन केशनीच
वाचं य कृतस्य शिक्षावज्जमित्यत्र काव्यम् । कृतस्यैव कल्पन
कृदनमिति मेधातिथि ।

वत्त दानधर्मो

केशश्मश्रु चारयतामथशा भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं काव्य
ब्रह्मचर्यादिव्यवपनं तत्रोक्ते

तिथिविशेषादीं चौरनिषेध ।

दशमातप —

पहाष्टमी अमावस्या उमे एव चतुर्दशी ।

एषु सन्निहित पाप स्ते मासे भगं क्षुरे

वामनपुराण —

चारश्च रिक्तास्तु परिवर्त्तयेत्

तथा क्षीरं शुद्धं वर्ष्मम्

तथा क्षीरं विद्याव्यासु अभिजित् शुद्धम्

द्वयकाव्यं पिष्ट्वाह रश्मिंश्च रिचये ।

चारकान् कुर्वीत जन्ममात्रं जन्म

अथ सुवचकुशादिधारणम् ।

तु हारीत —अपि होमे तथा दान स्वाध्याये पिठतपसे

अशूक्ष्णम् करं तुर्व्यात् सुवर्चरजतं क्षुभे

स्वचरीश्वबहुलमवयवापन्नम् कुग्र स्वतो बहुलम् वाक्शान्तरात्
हस्तद्वयं तत्त्वाच्च । अत्र न स्वचमनस्य धारयेदिति पयदानादधो

गृह्णे स्वण कम्भाङ्गम् अनय धारणं तद्वत् शुष्णं नाधर्मं

कानिकापुराणं —

कं थं तु हंसा च काथं त्कते मर

आचरेत्तस्य तत्प पं जनपं भि व्यति

अ मिक या वाय दक्षिणस्य करस्य च

तन अ मिक व्य रिक्तस्वधारणं तस्य इव वज्रप्रायश्चित्ताप

नीय भवति शु गन्ध च कुण्डलं हं मनस्तकुण्डलद्वयधार

णम् हि तस्य । सदम्यत्त दक्षमया । वशिष्ठाज्ञा क

धर्मैकमासा । इ गुरुणा नृपानां लङ्कारादोन्मृज्योयान् ।

यथाश्च च नि र्भूयाति हारीतो पापाचरणकाले

परिहाय्यम् । अनामिकाया प्रथमं अस्त्रेण पूरयदिति वाक्य

दशनाम् न ज्ञानं स्त्रं यम्

तथा —तज्जो कव्यसंयुक्ता उमयुक्तं त्वन मिका इति

वाक्शान्तराचारश्च तत्कर्म्या जतधारणम् ।

सर्वासाधारधार मन्त्र वा अलङ्कारमसि भूयो अलङ्कारं मे

भूयादिति नवरत्नयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवति न किञ्चितम् ।

अथ कुशधारण तद्विचारः ।

कात्यायन —

हरिता वस्त्रिया तर्भा पा का पाञ्चयस्त्रिया
समूहा ि वृत्त्य कम्पाया शतविक
ऊच प्रचरणाया म्य कुशा दीर्घाश्च वद्विष
भा विप्रमित्यक्तमत सन्धा किं सु

यज्ञाय दशान्तिज्ञाया च ज्ञाय च ज्ञ
कल्प कल्पपाण्डरा कल्प वा त्रिविधयास्तरण नि कुश
विष्वविधस्तन्त्र प्रचरण मुष्टा इत्य यच आ ि ध
दभविशया हरितादया विहित

अत सन्धादिकर्मसु दभमात्रे वि श्र यथाज्ञानक्षण न्धा
प्रक ण उक्तम् तत्र

सव्य ापयङ् कार्यो दक्षिण स वितक
इति क त्यायनाया धानात् विधक्तु मा आह्वमित्यथ
आदिपदेन श्रुति श्रव्यतिरिक्तकर्म ि कर्मत्व य ज्ञान्य त्व
दोषत्व तन्विकत्व आह तु । कथमात्रत्व हस्तत्वम्

गात्रा नोचर्हा ता या मुक्तक

इति वायुपुराणात् —

अत्र प्रतिपत्त्य लुनाता ि श्रुत पि श्रव्यतिरिक्त श्रुतिरूप हन्
पिप्ता य मूलीच्छदित भवतीति पिण्डपितृयज्ञ च महापितृयज्ञ
च श्रुत । जसनेयिना मूलमसोप द्विवस्त्र ग्रह समुपस्य ि
प्रहण शास्त्रान्तरीयं धेयम् ।

शिष्टाः,— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्सप्तमं क्रतुम् ।

छेदनं वह्निंरिधानां नारोहेच्चर्मपादुके ॥

नकारः, काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्रापि अन्वेति ।

तत्रापवादमाह, मरीचिः,—

मासे नभस्यामावास्या तस्यां दर्भोच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः ॥

नभस्यामावास्या क्षणपक्षादिमासाभिप्रायेण, अत्र छेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिस्त्रापमध्येऽन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांक्षायां तत्र छेदितानां यातयामत्वं दोषः कल्प्यते,
भाद्रामावास्याश्चिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मद्देशे चातुर्मास्यच्छिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति
न दिनान्तरे ।

शिष्टाः,—

संग्रहाद्वत्सरं यावत्शुद्धिः स्यादिधवर्हिषाम् ।

अतःपरं न गृह्णीयाद्यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

गृह्यपरिशिष्टं,—

दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अमेध्याश्चलिता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चित्तौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
मूत्रोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।

शिष्टाः,—वल्मीकोदकक्षयासु भूमिदग्धाश्वये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोक्षुर्णा आमुताच्छेदिता नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृकर्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्तौ तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीविमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयादयथा कायस्तथा कुशाः ॥

तेन सन्ध्यादिधृतस्य पवित्रोपग्रहादेर्हीमादौ विनियोगे अन्यत्र
उपयुक्तरूपनिरिष्टकविनियोगो नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

चतुर्दर्भपिञ्जलीरूपं पवित्रं, पत्रत्रयेण पवित्रमित्यादि सर्व्वं
सन्दिग्धप्रमाणकमनादृतञ्च ।

यत्तु पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरी द्विजैः ॥

तत् यत्र कर्मणि कुशमुष्टिधारणेऽनिर्व्याहस्तत्रकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येऽपि पवित्रलक्षणलक्षितकुशद्वयेन वटुकरणपरं वीध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वटुपरं, तेन अग्निर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयान्नचाचामेङ्गह्यग्रन्थौ करे स्थिते । इति निषेधात् ।

शिष्टाः,—

संत्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सकृददक्षिणौक्त्य 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्ती भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । अत्र सकृदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपता
नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं सव्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वटुरूपमविरुद्धम् ।

यत्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मग्रन्थे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तद्वयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थि^१
परमिति न कुशवटुरूपेण सर्वार्ङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।

शिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पञ्च स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रेण नित्यम् ॥

(१) पावित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविधिपरकिति ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपक्षः सर्वादृतः ।

कात्यायनः,—सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्येः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सन्ध्योपक्रमाभिहितत्वात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र सव्यपाणावपि पवित्रं सन्ध्यायां तु सव्ये पाणौ बहवः कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।

उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्यर्थमिति उपग्रहाः, तेन बहुकुश-धारणं दृष्टार्थञ्च । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिवृ-त्त्यर्थं पुनर्वचनं, अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्त-पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मसु । इत्थत्र सामान्यतः आदिशब्दोपादानाद्ब्रह्मयज्ञादिष्वपि ब्रह्मग्रन्थियुक्तं पवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च तुल्यबलत्वाद्वैकल्पिकमेव । तेन ग्रन्थिं विनापि पवित्रोपग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैगुण्ये, केवलं ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन ग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । इति वचनात् करद्वयकुशधारणस्य कर्म्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिबेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुशे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुङ्क्ते यज्ञफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च ग्रन्थिरहितकुशधारणं
मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साम्ये हस्तैकसाध्ये कर्मणि वेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसक्तु । इति, असक्तु वेदस्फेषु
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । इति वचनात् ।
धारयेदित्यनुवृत्तौ मनुः,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले । अत्र वेदः कुशमुष्टिः,
तद्ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ सन्ध्या ।

योगी याज्ञवल्करः,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापादयामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दक्षः,—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥

हारीतः,—

पूर्वां सन्ध्यां सनत्तन्नामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेद्विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशो दिजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्कराशातातपौ,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अनृतं मद्यगन्धश्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्वान्नं यद्धिः सन्ध्याभ्युपासिता ।

प्राकृतौ एकगुणफला ।

योगी याज्ञवल्करः,—

द्विज्जासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्यामुद्धर्त्तमात्रं हि ज्जासद्वद्वौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोदिते रघौ ।

बौधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्व्यां नातिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्रह्माण्डे,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

या सन्ध्या या तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याताः सन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्ववन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यं च तेषां च युष्मासीन्मुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 ॐकारब्रह्मसंयुतां गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥
 कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥
 मध्याह्ने तु सकृत्तोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
 तं सूर्यं सन्ध्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥
 त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च संगमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणां च सन्ध्या तेन उदाहृता ॥
 गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पितृजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूर्ये निर्गुणे गुणबोधनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूर्ये
 अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधनि जनवर्गस्य
 साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते, पुनश्च प्रस्तुतत्वादादित्य-
 मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।
 स्वात्मानं सर्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य-
 मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्या, एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

अतएवोक्तम् ।

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति ।

एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, तादृशध्यानसहितोऽञ्जलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति इयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षणञ्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तथैव च ।

देवताभाववृत्तं तु हयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीं छन्द एव च ।

आपसु दैवतं प्रोक्तं विनियोगासु मार्ज्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म चाव्विज्ञानासुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रसु द्रुपदायार्घमुच्यते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्यैव तु दैवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्नाने च विनियुज्य च ॥

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

सन्ध्यामुपासते यदयदयथावत्तां निबोधत ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ।

कालध्यायनः,—

कर्मान्ते वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी याज्ञवल्करः,—

विराड्ध्या तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतिस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्द्धाष्टचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्द्धं तु विक्षिपेत् ।

अधोभागविस्मृष्टाभिरसुरा यान्ति संक्षयम् ॥

सर्व्वतोर्थाभिषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्जनाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शन्न आपसु द्रुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

शन्न इति मार्जनं काम्यमपिकार्य्यम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्राचासनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिर्मातः ।

सुतलं^१ छन्द इत्युक्तं श्रीकूर्मो देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः, पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिक-
त्वादत्रापि कार्य्यम् ।

संवर्त्तः,— ओँ कारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते

गायत्री च भवेच्छब्दो नियोगः सर्व्वकर्म्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिब्राह्मणम् ।

व्याहृतीनाञ्च सप्तनामृषिष्वैव प्रजापतिः ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतौ चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपाम्पतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादित्यादिब्राह्मणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्य्यो देवताऽग्निमुखं तथा^१ ।

छन्दस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादि ब्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरृषिः शिरसो यजुरप्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

सशिरस्कान् त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिर^२सोवाचस्पतिवैधायनास्तथा ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) ब्राह्मेत्यादि ।

(२) सच्छब्दस्य विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरो वाचस्पतिः ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कात्यायनः,—

भूराद्यास्तिक्त एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा-
व्याहृतीत्यर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः सार्धं दशौ कारसमायुतम् ।

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणेनोक्तः पूरकं वामतश्चरेत् ॥

नासयाकृष्य यद्वायो रोधः पूरक उच्यते ।

कुम्भो निश्चलनिश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥

नाभौ विष्णुं चतुर्बाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अञ्जस्यं रक्तगौराङ्गं ललाटे शुभ्रमोश्वरम् ॥

पूरकादिषु संचिन्त्य तेषु सायुज्यमाव्रजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके, अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापीडन-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापीडनञ्च कुम्भके, वाम-
नासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

इति पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्रिरभ्यासेन, समाचारसु न नवधापक्षस्य किन्तु त्रिविधपक्षस्यैव ।

ऋष्यपुत्रः,—

प्राणस्थमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवीजः, तद्गृहीतोऽवीजः, सन्ध्यायां सवीज एव, मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गात्मानसः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जप इत्युक्तेः” अर्थचिन्तनं प्राणव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्मात्मानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

सावित्र्याद्यैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यज्ञं भर्गमन्तर्गतं विभुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्बोधयिता यश्च नित्यात्मा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरं ।
 हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेतं विष्णुसन्निभम् ॥
 भ्राजते दीप्यते यस्माद्जगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्माद्भर्ग इति स्मृतः ॥
 दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्मादेव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च सूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तु जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य विविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत्यणतोऽपि सन् ।

उपसृष्टेत्ततः पञ्चान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।
 अन्तश्चरति^१ भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेण्यं वरणीयं तज्जन्म ।

(२) चरति ।

याज्ञवल्करः,—प्राणानायस्य संप्रोक्ष्य त्वचेनाद्देवतेन तु ।

आपोहिष्ठेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

आपः पाण्ड्योः समादाय त्रिः पठेद्रुपदामृचम् ।

तज्जलं मूर्च्छि विन्यस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।

सन्ध्यामुपासते यद्वदिति वाक्येन सन्ध्याङ्गत्वावगमात्फलश्रुतेरर्थ-
वादत्वं, “समुद्धृत्योदकं पाण्ड्योर्जम्ना त्रिर्द्रुपदां क्षिपेदिति”

व्यासोक्तेश्च ।

कात्यायनः,—करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाघमर्षणम् ॥

उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेक्षिकेणाञ्जलिमन्त्रसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहुतिगायत्र्यात्मकेन ।

योगी याज्ञवल्करः,—

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिःक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥

अत्र सायं प्रातरञ्जलिद्वयं तत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः ।

मध्याह्ने त्वेक एवाञ्जलिरिति व्यवस्था, अञ्जलिप्रक्षेपकाले
सन्ध्यास्वरूपध्यानं, तत्प्रकारस्य जपकाले वक्तव्यः ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्राम्य'न्ति पाप्मानमपधुन्वति, असावादित्यो ब्रह्मेति

श्रुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तत्रोद्यन्तमस्तंयान्तमिति तैत्तिरीयश्रुति-
वाक्यशेषान्मध्याह्नप्रदक्षिणे असावादित्यो ब्रह्मेति पठनीयम् ।

मध्याह्नं प्रकृत्य योगी याज्ञवल्करः,—

अथोपविष्टेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंसः शुचिषदेतानि पावनानि शुभानि च ।

एतज्जपेदुर्ध्वबाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्प्राञ्जलिरानतः ॥

उर्ध्वबाहुस्तु मध्याह्ने इति वाक्यदर्शनात्समाचारात्तथैव कार्यम् ।

कात्यायनः,—

उदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्म्मजं पापं सर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदृत्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

कात्यायनः,—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्न उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदसंसक्तपार्श्विर्वा एकपादार्धपादपि ॥

कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि उर्ध्वबाहुरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलग्नगुल्फद्वयो भूम्यलग्नैकपादो भूमिलग्न-

पादाङ्गो वा सूर्यमुपतिष्ठेत्, तच्चित्रमुदयेनाथ इत्यत्र तच्चित्रमुदये-
नेति कैश्चिद्व्याख्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मरेत् ।

स्मृत्यन्तरे--

विश्वामित्र ऋषि ष्छन्दो गायत्री सविता तथा ।

देवतोपनये जप्ये गायत्र्या योग उच्यते ॥

सोऽहमस्मीति सच्चित्त्य न्यासं कुर्यात्कराङ्गयोः ।

न्यासेन रहितं कर्म सर्वं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥

ॐ कृत्य भूर्भुवः स्वस्व गायत्र्याश्च पदत्रयम् ।

अङ्गुष्ठादिक्रमेणैव कुर्यात्करतलद्वयम् ॥

हृन्मस्तकशिखावर्म्मनेवास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥
रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।
कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यात्तु गायत्रीं त्रीक्षणां चतुराननाम् ।
रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥
कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिशिनीम् ॥
मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥
युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।
शुक्लवासोद्वयोपेतां तार्क्ष्यकम्बरसंस्थिताम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवताम् ।
विष्णुलोकनिवासिनीं मायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥
एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।
कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां वृषारूढां त्रिलोचनाम् ॥

(१) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(२) निवासन्तीम् ।

डमरुतिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ।

कैलासनिलया देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्यात्रये क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्ये ध्येयः सदेति साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविषयम् ।

सन्ध्याविषये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत्तृकम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वाहतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

याज्ञवल्करः,—

संख्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपन्नित्यनुपन्यते ।

तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसंख्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं जपसमाप्तौ प्रधानैकदेशलोपात्प्रत्यवाय एव ।

तत्काले कर्मान्तरेऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते शतसमाप्तिस्तथारब्धव्यम् । सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समाप-
नीयं, आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत्, दैवाच्छत-
समाप्तौ सूर्यानुदये शतस्यावृत्तिः कार्य्या, सूर्योदयात्पूर्वम्
आश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च या सन्ध्या यच्चदानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्य्या ।

साग्नेस्तु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधानात् प्रातःस्नानसन्ध्ययो-
रधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं
सन्ध्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सन्ध्यायाः पुनः
करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः स्वकाले
क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः
कार्य्यः, साङ्गसन्ध्याकर्मानिष्पत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्या-
पूर्वस्यानुत्पद्यत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे
शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दवलाच्छब्दचिन्तनमेव
प्रधानम् ।

अर्थ चिन्तनं त्वङ्गमेव ।

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोच्चैर्जपं द्विजः कुर्याद्गायत्र्यासु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्र्याः मर्ज्या
न वाचिकः ।

तदेतत्सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः स्थान्मध्याह्ने समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्मणा मनसा वाचा यद्रात्रा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंभ्रायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामत्रयम् ।

एतत्सन्ध्याकर्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपस्तु स्थले कार्यः ।

नोदकस्थो जपेद्बिहान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासो'निषेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रीजपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः ॥

इति वृद्धमनुवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं त्रिमुहूर्त्तं, मण्डनादिभिः सजातीयकर्मान्तरकालपर्यन्तं गौण-
स्योक्तत्वान्मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालस्य निर्णीतत्वेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुज्ञानादिशेषो हि विशिष्यत इति न्यायेन त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य
निर्दोषत्व, तदूर्द्ध्वं फलात्पत्वं, मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्द्ध्वं लोपणव ।

अयञ्चविशेषः ।

प्राक् पर्युदयतः सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्वितम् ॥

इति वचनात् दशवारजपजलपानरूपमुदयनैमित्तिकं सन्ध्याया-
अधिकमङ्गम् । एतदपि अर्द्धप्रहरपर्यन्तं, अर्द्धप्रहरानन्तरम् ज्ञात्वा
एतत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्द्धमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यः स्यात् ज्ञात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्धमागते दिवा अस्तमनादूर्द्ध्वञ्च यामार्द्धमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि
त्रिमुहूर्त्तादूर्द्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फलात्पत्वं ।

मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी कृता । इति ।

दक्षवचनादिशेषाभ्यनुज्ञानाद्दोषाभावः ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धये तदनन्तरम् ॥

इति श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं न तु सन्ध्याङ्गं, तदभावे सन्ध्या-
वेगुण्यम् ।

सन्धोपासनहानौ च नित्यश्राद्धं विलुप्य च ।

होमश्च नैत्यकं शुद्धेन्द्रायत्रास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद्वैष्णवकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः, प्रातरतिक्रमे दिव्योपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्याप्त्या ।

स्मृत्यन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि त्वत्तरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि हृन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमस्त्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ ।

व्यासः,—

ॐसूर्याय इति प्रातः सायं चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये द्वितीयाञ्जलिम् ।

स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने समाचारादेव ।

अनग्निमानित्यविशेषोपादानादुत्सन्नाग्नेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हंसः शुचिषदिति समाचारात् सूर्यार्घ्यं
दद्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम् ॥

इति ब्राह्मवचनाद्विहित एव सूर्यार्घ्यः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् । इति वचनात्,
नमः सवित्रे इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साग्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्घ्यं
दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सम्ययोः पार्थिवैष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अत्र सूतकमृतकाशीचे पर्युदासः, विभ्रमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तम-
करणं तत्र दोषाभाव उच्यते, अत्र विभ्रमादावपि सम्भवे
कर्त्तव्यम् ।

विभ्रमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मङ्गलैर्व्रतकर्षितैः ।

सम्याकाले तु जप्तव्यं शतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहीपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्नम्रं नारसिंहं च सन्ध्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्घदानोत्तरं कार्यं, काम्यं नित्यस्य बाधकमिति
सूर्योदयात्पूर्वं कार्यमिति केचित्तत्र, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्तोत्रपाठादीन्युक्तानि तेषामप्यत्र करणप्रसङ्गात्, तस्माच्चोमं कृत्वा
सूर्यार्घं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

ईशानाभिमुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुशमुष्टिं
धृत्वा हिराचमेत्, इन्द्रियस्पर्शनं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्नानं कुर्यात् ।

यथा—शन्न आपो धन्वन्याः शन्नः सन्तु^१ नूप्याः^२ ।

शन्नः समुद्रियापः^३ शमुनः सन्तु कूप्याः ॥

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेण वायवमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठामयो भुवस्तान जर्जे दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उशतीरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गगमाममो^४ यस्य क्षयाय जिव्यथ, आपो जनयथा चनः,
ऋतञ्च सत्यं चाभिजात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्राजायत, ततः
समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वम-

(१) य — ।

(२) सन्ध्वनूप्याः ।

(३) समुद्रियापः ।

(४) वो — ।

कल्पयद्विवञ्च पृथ्वीं^१ चान्तरीक्षमथो स्वः, इति चतुष्टयेन मार्ज्जनरूपं मन्त्रस्नानं, एतस्य मार्ज्जनस्य स्नानानुकल्पत्वेन यथाकथञ्चिन्निर्वाहादृष्ट्यादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलाल्पत्वं, नतु फलवादः, एतद्वक्ष्यते ।

अथ सन्ध्याङ्गभूतजलचलुकपानं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, भाववृत्तं दैवतं, अश्वमेधावभृथे विनियोगः, ऋतं च सत्यं चाभिधात्तपसो इत्यादिना दक्षिणहस्तधृतं जलचलुकमभिमन्त्र्य पिवेत्, हिराचमनं^२, इन्द्रिय-स्पर्शनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादत्र वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्वः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्य सजलविन्दुभिः कुशाग्रैः एकवारमार्ज्जनम् ।

आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य, सिन्धुद्वीप ऋषिः, गायत्री छन्दः आपो-देवता, मार्ज्जने विनियोगः, ता उपसृजतीत्यादि ब्राह्मणं, आपो-हिष्ठेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चैनं कुशाग्रैर्भूमौ जलविन्दु-सेकः, उग्रतिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चैनं शिरसि मार्ज्जनम् । पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य ऋथादिकं कृत्वा ऋतञ्च सत्यमिति सूक्तेन मार्ज्जनं, शन्न इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आपो देवता, मार्ज्जने विनियोगः ।

ॐ शन्न आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्ज्जनं, द्रुपदादि-

(१) पृथिवीम् ।

(२) हिराचामेत् ।

‘वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः, अवभृथमिष्ट्या यजन्तीत्यादि ब्राह्मणं, द्रुपदादित्यादिना मार्ज्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुशत्रयेण आस्तोर्यं स्वस्तिकपद्माद्यन्यतमेन आसनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, मेरुपृष्ठ ऋषिः, सुतलो^१ छन्दः, श्रीकूर्मो-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता,
सर्वकर्मभारम्भे विनियोगः ।

त्वं ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्र्याणिगनुष्टुप्बृहतीपंक्ती^२त्रिष्टुप्जगत्यच्छन्दांसि अग्निवायुसूर्य-
बृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, ॐ
भूरिति ऋग्वेदादित्यादि ब्राह्मणं गायत्र्याः विश्वामित्र
ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखमुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादिब्राह्मणं, शिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, सशिर
स्कांस्त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं, चक्षुषी निर्मील्य वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणनासापुटं दक्षिणाङ्गुष्ठेन नीरम्भं कृत्वा वामनासापुटे वाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) द्रुपदादिति ।

(२) सुतनि ।

(३) पङ्क्ति ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं,
 ॐतत्त्ववितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐआपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्चनेन अपानमूर्ध्वमाकथ्य मन्त्रार्थचिन्तनं, तटस्थस्वरूप-
 लक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेनाभेदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जगत्कारणस्य देवस्य दीप्तात्मकस्य जडव्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्भर्गः, भाजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदभेदे षष्ठो, तस्माद्देवभर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्त्तनात्, वरेण्यं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिहृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभेदेन चिन्तयामः कीदृशं
 तद्भर्गः, ॐकारवाच्यपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकात्मकं,
 ॐमित्यादीनां विशेषणत्वेन सम्बन्धः, भूरादीनां तन्नाध्यस्तत्वेन
 तद्रूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाय्वाकाशरूपं, अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म ब्रह्मत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कीदृशं भूर्भुवः स्वः ।

सत्वरजस्तमोमयब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

ॐमित्यखण्डरूपपरामर्शाय, तथाचात्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तं, सवितुः पदशिरोमन्त्रैस्तटस्थ-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोङ्कारेण अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनोलोत्पल'श्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानं, एवमेकवारं
पूरकं कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा
अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा गुदमूलाकुञ्चनापानवायु-
मुत्तोल्य पूर्ववद्दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थब्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
रक्तगौराङ्गचतुर्मुखध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरोक्त्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
दक्षनासापुटेन वायुविरेचनं शनैः शनैः पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानु-

* सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशवृषारूढमहेश्वरध्यानञ्च एष रेचकः,
एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा—

अन्तःस्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यन्नस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनं, आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण सशिरस्कदेहप्रोक्षणं
समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्योर्ज्जलमादाय दुपदां त्रिरा-
हत्य तज्जलस्य शिरसि क्षेपः दक्षिणहस्ते जलचलुकं गृहीत्वा
नासायां संयोज्य अघमर्षणसूक्तस्य सकृज्जपः, गायत्री वाला
त्रिनेत्रा चतुर्वर्त्ता रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपेता ब्रह्माण्णी हंसवाहना
अक्षसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एवैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानं, उत्थाय सूर्याभिमुखं प्रणवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाञ्जलित्रयप्रक्षेपः ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अथोपस्थानं प्राञ्जलिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्कण्व^१ ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो
देवता अग्निष्टोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृग्भ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदुत्यं जातवेदसं देवं
बहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं, चित्रमिति मन्त्रस्य, कौत्स-
ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आप्राद्या वा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्कण्व ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, सूर्यो देवता,
सौत्रामण्यवसृथे विनियोगः ।

तप्ता वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्वः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवता^२ सूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गाथर्वण ऋषिः, उष्णिक्छन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं मृणुयामः शरदः
शतं, इत्युपस्थानम् ।

अथ जपः ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता,
गायत्र्या जपकर्मारम्भे विनियोगः । सोऽहमस्मीति आदित्य-
मण्डलात्मकब्रह्माभिन्नत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनम् । ॐ भूः अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः, ॐ भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां हुं, ॐ भर्गो देवस्य धीमहि
कनिष्ठाभ्यां वीषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, ॐ भूः हृदयाय नमः, ॐ भुवः शिरसे स्वाहा,
ॐ स्वः शिखायै वषट्, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुं, ॐ भर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वीषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ कराङ्गन्यासौ, पूर्व्ववदु-
गायत्रीं ध्यायेत् ।

गायत्र्यर्थध्यानासामर्थ्यादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि-
विष्टः, केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी त्रिरण्मयवपुर्जुत-
शङ्खचक्रः ।

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्वत्क्षरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाह्वय जपः । उत्तानपाणिरक्षमालया अङ्गुलिभिर्व्वा

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्तस्वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं शतमष्टोत्तरं
जपेत्, साम्निकसु होमकालानुरोधेन अष्टोत्तरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्ती जलचतुर्कं
गृहीत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीसुचार्यं,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्त्वा गायत्रौ नमोऽसु गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनं, तथैव तिष्ठन् प्राच्यामत्रयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्जलाज्जलिद्वयदानम् ।

साम्नेसु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गोतमपुत्रो वामदेव ऋषिः, जगती-
छन्दः, सूर्यो देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषदसु-

(१) गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम्. गादत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रन्तरीक्षसद्योता वेदिषदतिथिर्दुरोणसमृषडरसदृतसद्योमसदव्जा-
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्थानं
गच्छेति तीर्थविसर्जनमिति' केचित्कुर्वन्ति । नमः सवित्रे जगदेक-
चक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मः,—वक्त्रं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्थानुं स्वान्^१ तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्त्रायहं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरेतान्नमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्ध्योपासनञ्च पूर्वं
गुर्वभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माण्डे,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितम् ।

चत्वार्यस्यैव वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतिति^२र्भगवान् विष्णुर्व्यादया^३मोति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः सूते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥

(१) तीर्थविसर्जनमपि ।

(२) स्कन्दम् ।

(३) अतिति—

(४) वादरायामोति शङ्करः ।

तेषामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादि^१वाचकज्ञानतपोब्रह्मवन्ज्येष्ठप्रव्रजि-
तदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्त्यहन्यपि ।

विप्रोथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।

मातृवदृष्टिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा मुक्ता मातरमेव च ।

गुरुपत्नी च युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥

मातुलांश्च पित्रव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैकहस्तेन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

^२याज्ञवल्करः,—

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्षके मानमर्हति ॥

वार्द्धकमित्यत्र नवत्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोग्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नान्नोऽभिवादाने ।

नान्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोग्दः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाच्यम् ।

तथा,—

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामही ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरुवः स्मृताः ॥

माता म. मामही गुर्वी पितृमाता सहोदरी ।

श्वश्रूः पितृमही ज्येष्ठी धात्री च गुरुवःस्त्रियः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पर्ष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याञ्जलिं बद्ध्वा
पुताक्षरं स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जली विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य
ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रो प्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् सर्व्वनान्ना द्वियो राजन्यवैश्वी च न नान्ना
मातरमाचार्यांश्च एके ।

बोधायनः—असावहं भो इति श्रोत्रे संसृज्य मनःसमाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्त्रोः पदभ्याम् ।

गौतमः,—

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोषः ।

विष्णुः,— जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्,—

व्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिथं च पुत्रश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्,—

ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुर्धैव प्रशंसति ॥

इति संन्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारखास्य नान्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः भुतः ।

शर्मान्तस्य नामत्वात् 'शर्मापदमाकारान्तस्य भुतत्वम् ।

स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्वः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्युपक्रम्य प्रत्यभिवादेऽशूद्र-
इति प्रत्यभिवादाने शूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य प्लुतत्वमुदात्तत्वं चोक्त्वात् ।

वशिष्टः—

सम्यत्तरमप्रगृह्यमायवभावं च प्रतिपद्यत इति शेषः ।

चकारात् प्लुतः प्लुतः प्रगृह्या अचीति प्रगृह्यसंज्ञा 'प्लुतानामच्येव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यसम्यत्तरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारौकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य राउ^१, आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उ^२ प्लुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्मपदं विहायं नामान्त्यस्वरप्लुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्टः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वर्द्धतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेवच ॥

यमः,—यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्वं स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिप्रदिता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्वाभिवादी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ॥

(१) प्लुतानाम्प्लुते परे नान्यत्र ।

(२) इराज्य ।

(३) विष्णाज्य ।

गुरोस्तु विशेषः, आपस्तम्बः—, अत्रास्य पाणी संगृह्य
आशिष आशास्ते, पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनं, अन्येषां
नामोच्चारणमात्रम् ।

प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमौ,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुमनामयन् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रति आरोग्यवचनस्य विहितत्वात् प्रागाहारादृषलमभिभाषे-
तेति हारीतनिषेधस्याप्रवृत्तिः ।

आपस्तम्बः,—नासम्भाथ श्रोत्रियं पथि ब्रजेदरण्ये च स्त्रियम् ।

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ॥

हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ।

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति ।

अब्रुवन् सम्भाषणमकुर्वन्^१ ।

यत्तु अङ्गिराः,—प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादमात्रोपलक्षणम् ।

यमः—अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत्र पूर्वाभिभाषी तु कार्यान्तरात् पूर्वम् अवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः,
न तु अभिवादनात् पूर्वम् भ्रमः कार्यः ।

वृहस्पतिः,—

जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्ष्यान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—समित्पुष्पकुशाद्यम्बुतिलाक्षतमृत्पाणिकम् ।

जपं होमं च कुर्वाणं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥

शातातपः,—

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं घृतघ्नं च नाभिवादयेत्कथंचन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूर्खोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमार्हश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अव्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

वृहस्पतिः,—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

मनुः,—

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—

विषमगताया गुरवे नाभिवादयम् ।

अन्वारुह्य नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भोऽभिवादयेत्, उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः ।
तथाच, न भैक्ष्यञ्चरन् पुष्पाज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । जपकाले गुर्व्यादिनमस्कारस्य विहितत्वान्निषेध-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्माण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रत्येकं नाभिवादयेत् ।

परिषन्मध्ये प्रत्येकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्यादेव ।

हारीतः,—

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

‘अतएव गुर्व्यादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य वक्ष्याञ्जलेः
प्रह्वीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रह्वत्वे शब्दे इति स्मरणात्,

अभिवाद्यो नमस्कृत्यः पादयोर्वन्द्य एव चेति, शातातपेन पृथग्वा-
पदेशात्पादयोर्वन्दनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेषपर्यु-
दासश्च ।

अयञ्च विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कृत्तव्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणसु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापात्प्रमुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादाने दोषः,

गुर्वादीनां आतिसम्बन्धिवान्धवानां मुहूर्त्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं
नमस्कृत्यत्वञ्च

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

इमं मइति द्वाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य्य च ।
 सोपानको गृहं गच्छेन्नसृशन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहं गतः ।
 त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमादृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचारिभूगेहद्रव्यान् सपरितारकान्^२ ।
 बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुद्ध्यते च^३ वहिस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्व्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे वस्त्रपरिधाने च गृहप्रवेशे दोषो ब्रह्म-
 वैवर्त्ते,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विशति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
 परिधाय स्निग्धवस्त्रं गृहक्षेत्रविशेद्गृही ।
 रुष्टा लक्ष्मोर्गृहादूयाति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) गुप्त्रमादृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वाहिस्तोयै ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः ॥

यत्तु,—

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवित्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत्त्रिभिरङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारम्भः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्कांशभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुदितहोम एव नियतः ।

उदिते जुहोतीति स्मृत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयश्च स्वर्गकाम्यशयानि श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशके भागे ग्रहणक्षचभूषिते ।

कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाधुषितञ्च तत् ॥
 रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितन्तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भूमिं भित्त्वा न गच्छति ।
 तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्यदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्यग्विभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमभ्येति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मी नाग्निहोत्रात्परन्तपः ।
 नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

इत्याद्यग्निहोत्रं फलम् ।

तत्र स्वयं वा जुहुयादध्वर्युर्व्वेति विकल्पः, तत्र अध्वर्युकर्तृकत्वं,
 तदभावे स्वयं होमः, उपवसथे नियमः दर्शपौर्णमासदिने^१ स्वयमेव
 जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयसोद्धरणमात्र^२मुदित-
 मनस्तमितानुदितयोः ।

(१) दर्शपूर्णमासपूर्व्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयसोद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ।

विहितकालात्माक्भ्रात्या प्रातर्होमानुष्ठाने न पुनः क्रिया ।

सायं होमे तु भ्रात्या प्राक्कालात् कृते काले पुनः क्रिया ।

अन्यत्र, — रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयादुत्तमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्याणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्बलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्कामः,

एतानि संयोगपृथक्त्वेन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्त्यं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसोद् स्रवं प्रतिष्ठितं सर्व्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयच्छति ।

स्मृतिश्च, ---

पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

^१एकमेव तदादृत्य जगदात्मानमश्रुते ।

यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरेकाहिनापि
सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः ।

“स वै सायं प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतिश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम्^२ ।

(१) एकमेव तदादृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म ।

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालस्तु शासनम् ।

सायं यत्स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥

नैव कन्या न युवती नास्पविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नासंस्कृतस्तथा ॥

अथ स्मार्त्तहोमः ।

तत्र दक्षः,—

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एतैरेव हुतं यत्तु तद्वुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जामाता, एवं च स्मार्त्तहोमे स्वयंकरणं मुख्यं. तदमश्ववे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमयोरिति
गोभिलवचनादयजमानाभावे पत्न्या अपि अधिकारः ।

शौनकः,—

पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् पत्न्यपि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कक्षन्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनीतस्य आर्त्विज्यान्धिकारेऽपि वैदिकमन्त्रपदशून्यत्वा
त्तदधिकारः ।

असमक्षश्च दम्पत्योर्हीतव्यं नर्त्विगादिना ।

यजमानप्रवासे पत्न्यां रजस्वलायां अगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरास्तमयात्प्रादुष्कृत्य अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयात्प्रादुष्कृत्य उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुष्करणवेलाया अनुगुप्ता अप आहरेत् ।

मणिकाहा ।

हविषाग्नी जुहुयात्कृतस्याकृतस्य वा ।

अकृतं चित्रक्षाल्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवागूं वा पारस्करः,

दध्ना तण्डुलैर्वेति,

सप्तपत्नाः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपग्रमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकाथ्यादिकर्मसु ॥

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका,

द्रव्यादिना चेत् सुवमान्नपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययतं हविः,

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥

करीषाग्नी स जुहुयाद्विषंस्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तत्वात्काष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवर्ज्जिषु ।

शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयन्ति तत् ॥

समिधश्च पलाशाश्चाश्वत्थान्यग्रीधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

काश्मर्य्योदुम्बरो वैल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
 प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशालिका ॥
 न वियुक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिताः ।
 प्रागथाः समिधो देया एतत्श्रौतकर्मस्वपि ॥

सर्व्वत्र होमेषु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
 नैव कार्य्यः ।

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्दिश्य चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चार्य्य ।
 स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्य्यः, ऋत्विक्कर्त्तृत्वपक्षेऽपि प्रक्षेपसमकालं
 यजमानेनैव कार्य्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्त्तुमशक्यत्वात् ।
 न ममेति शब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।
 तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तत्रादरः ।

अयं त्यागः पक्ष्या अपि कार्य्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
 त्यक्तुमशक्यत्वात्, धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्य इति
 विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पक्ष्या अनुमतिमात्रेण तत्कर्त्तृकत्वसम्भवात् त्यागो-
 पपत्तिः, तथा च पक्षी च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
 व्याख्यातं, तथा च प्रोषिते यजमाने प्रायश्चित्ताहुतीनां मन्वान्ते
 प्रक्षेपसमकालं तेन कर्त्तुमशक्यत्वात् पक्ष्याय त्यागः कार्य्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्यागे कर्मसाङ्गुल्यम् ।
 अतएवोक्तं,—निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा 'नैमित्तिकं कर्म प्रवसन्नाप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पद्मपदक्या चेदग्निहोत्रादि अकृत-
मेव स्यात् ।

न च, द्वयोरप्यसमच्चं तु हुतमप्यहुतं भवेदिति वचनाच्च
कर्मसिद्धिः । परिकल्पार्थिजं तद्येत्यनेन असमच्चहोमस्याप्यनु-
ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति रजस्वलां विहाय कर्माचरणात् पद्मपदवे-
क्षणभावेऽपि कर्मसादृगुण्यम् । तत्र स्त्री चाविशेषादिति
सूत्रितत्वात् पद्मपद अपि कर्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासज्यवृत्ति-
कर्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पद्मी आज्यमवेक्षते यजमानो विष्णुक्रमणात् क्रम इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षीमे वसानावाधीयातामिति लिङ्गमुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधानादुद्देश्यविशेषणस्य
अहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैषम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,
पुंसः सद्द्वितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन् प्रयोगे, एवञ्च यदा यजमानः प्रोषितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे —

आह्वादिकं करोति, तथा आहं सगुणमेव, पत्न्या गृहेऽशौच-
श्रवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दृष्टत्वान्न आहकरणम् ।

यजमानसु पश्चात्तायत्रीजपरूपं वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

आहश्चाशौचास्ते, एवञ्च बहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निंसंयुक्ता-
गच्छत्यन्या यथारुचि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुज्ञातं,
पत्न्याः प्रवासे पुनराधानकर्मविधानमेकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां
सौभाग्यतो ज्यैष्ठ्यं विद्ययैव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न
ज्येष्ठभार्यापरम् ।

तथा,—

तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेतानामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानामेव या शक्ता सैवाम्नीन् परि-
चरेत्, एवञ्च बहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः
प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेत्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्तेः
प्रवसन् प्रवस्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वान-
ररी कार्या, पर्व्यातिक्रमे छान्दार्धं, एवञ्च यजमानस्य 'तृथैव

न चिरमितिवचनाद्वृथाचिरप्रवासयोरिष्टिः । पर्व्यातिक्रमे

आहिताग्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरिग्रहे पुनरन्वारम्भणीयानु-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारम्भणो वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेज्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागग्न्याधेया”दिति वचनादग्न्याधेयादूर्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संस्थापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमग्न्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,

तथोक्तं,--सदारोऽपि पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।

य इच्छेदाग्निमान् कर्त्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्क्य स्वेऽग्नाविव भवेद्धोमो लौकिके न कथञ्चन ॥

इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशेन पत्न्या आधानप्रसक्तिः ।

‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्रोरात्रीरुपवसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

संवत्सरोत्सन्ने चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अत्राप्याहुतिपूर्वकं कार्यम् । अत्र संवत्सरोत्सन्ने पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणान्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिसत्त्व इति केचित्, अरणेरप्युत्सर्गे ।

अग्निहोत्रप्रविध्याग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्याममो हि सः ॥

स्मार्त्ताग्न्युत्सर्गे तु,—

योऽग्निं त्यजति नास्ति क्वाब् प्राजापत्यञ्चरेत् सः ।

होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्वादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमद्वयात्यय इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसद्भावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुङ्क्ते । तदा यावद्दिनं होमपातः ।

तावद्दिनमभुञ्जानः स्थित्वा तन्त्रेण सर्वहोमान् पक्षहोम-
वत्कुर्यात् । दर्शपौर्णमासात्यये च प्रज्ञातेष्वातिपत्तौ पथिकद्विधा-
नात् तदसम्भव एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विनुष्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्धेन शुद्धयति ।

एतत् श्रौतपरमेव, होमलोपे च, पक्षादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्वयमानेऽनश्रंश्च' नयेत्कालं समाहितः ।

संपन्ने च यथा तत्र ह्येत तदिहोच्यते ॥

आहुतीः^१ परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्^२ ।

तन्त्रेण विधिवद्भुत्वा एतदेवापरा हुतिः^३ ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रौतस्मार्त्तोभयपरः, आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^४,
आपौर्णमासाद्दर्शी नात्येति आदर्शात्पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकाले कर्त्तव्यः ।

एवमागामियागीयपूर्व्वकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्व्वस्य कर्मणः ॥

इत्युक्त्वात्, प्रातर्होमदर्शोऽस्तत्कालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्व्वं क्रियैव । तत्र दर्शेष्टेः कालान्तरे
कारणेऽपि कात्यायनमते पितृयज्ञस्य^५ इष्ट्यङ्गत्वात्कालान्तरेऽपि
तत्पूर्व्वं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
ऽक्रियैव* ।

(१) आहुता ।

(२) पृथक् ।

(३) अपि ।

(४) सायमाहुतिर्नात्येति ।

(५) पिण्डपितृयज्ञस्य ।

अथ पक्षहोमविधिः ।

ऋषिभिर्वहुधा दृष्टमापत्कालेषु सञ्चतः ।

विधानं पथहोमस्य ब्रूहि सग्यक् सुयाज्ञिक ॥

चतुर्दश चतुर्ग्राह्यः सकृद्रुद्रयनं ततः ।

एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ।

अपराम्नेर्यथा दृष्टश्चतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।

पक्षहोमे कृते पश्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं तु कर्त्तव्यं शेषाहे तु यथाविधि ॥

आहिताग्नेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्धरणम् ।

“नर्यं प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्य पशून्मे पाही”ति आहवनीयस्य । “अथर्यं पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय गमनं, वाग्विसर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-
ऽभ्युक्षणं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ।

मन्त्रेणान्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽग्न्युप-
स्थानमन्त्रानुचरेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्षणं, दर्शपौर्ण-
मासयोरुद्धरणादिसर्वपदार्थानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य,
प्रयाजानुमन्त्रणं, देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः, “समिदसी”ति
जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्रागगमनं, व्रतविसर्गः, एवं
चातुर्मास्येष्ठिदैवादसन्निधाने वोढव्यं, न काम्येषु, दैवाग्रवासोप-
स्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाग्ने हृदा वाचा
मनसा वा विभर्मि ।

तिरो मा सान्तं मा ब्रह्मासीज्योतिषा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।”
इत्याम्बलायनोक्तमुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—मत्वा वाग्वमनं, समित्पाणिर्गुरुदेवतादिसन्नि-
धिमप्यगत्वाऽग्न्यागारे प्रविश्य उद्धृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगन्तु विश्ववेदसमस्तभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सन्नाडभियुन्न-
मभिसह आयच्छस्व,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहर्पातिर्गाह-
पत्यः प्रजाया वसुविज्जमः, अग्ने गृहपतेऽभियुन्नमभिसह आय-
च्छस्व, दक्षिणाम्नुपस्थानं, शास्त्रान्तरीयमन्त्रेण,—

“अयमग्निः पुरिषो रयिमान् पुष्टिवर्धनः, अग्ने पुरीषाभि-
द्युन्नमभिसह आयच्छस्व” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय त्वष्टं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाम्नी च ।

तूष्णीं गार्हपत्यमुपस्थाय शंस्योपस्थानं ततो दक्षिणाम्नुप-
स्थानम् । अग्न्यागारान्निष्क्रम्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मा विभीत
मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।

ऊर्जं विभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
येयामध्येति प्रवसन् एषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।

उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्त्रः,—

“क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।”

तत्र च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजन्मादि ।

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथास्य मूर्ध्ना नमवजिघ्रति,

प्रजापतेष्टा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकदेवशर्म्भन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा अमुकदेवशर्म्भन्
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः दक्षिणेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि सम्भवन्नृजीषिन्निन्द्रायो विश्ववारस्य भूरः, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

“इन्द्र अष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे,
पोषं रयोणामरिष्टिं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”
एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तूष्णीं मूर्ध्नावघ्राणम् । तद्दिने गृह्णाणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अत्र शिष्टाः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाय वक्त्रिं न प्रवसेदयदि ।

आगत्योपस्थित्वं तत्र प्राह कोषातकी श्रुतिः ॥

अथाग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः, तत्र अध्यर्थ्यकर्तृकपक्षे, उदयात् प्राक्
त्रिमात्रव्रणवमुच्चार्य यजमान उद्धरेति ब्रूयात् ।

ततोऽध्वर्युदक्षिण्या हाराम्ब्यागारं प्रविश्य,
गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणाम्निं चोद्धरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोद्धरणं प्रेषः, यजमानस्यैव प्रवेशोद्धरणे, तत्र
आहवनीयखरे, कुशाः, गोमयं, वज्रं उदकं, इत्येतेषामुपकल्पनं,
खरमध्ये त्रिभिः कुशैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुशप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपलेपनं वज्रेण उदक्संस्पर्शं त्रिरुक्ते खनं
यथोक्लिखितं उद्धृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्ष्णं, एवं दक्षिणाम्निखरेऽपि पञ्चभूसंस्कारः !

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तस्मादेकदेशमुद्धृत्य ॥

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राञ्चुख उपविश्य पश्चात्पत्नी-
हस्ताभ्यामभिमुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्यादग्न्यु-
द्धरणं, दक्षिणाम्निखरं प्रति नीत्वा तत्पश्चात् प्राञ्चुख उपविश्य
दक्षिणाम्निखरे पूर्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णाम्नीरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याथाहवनीयं दक्षिणतः
पीठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैर्ऋते पद्भ्या उपवेशनं, “वृष्टिरसि वृश्च
मे पाप्मानञ्च सत्येन मयि व्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

गार्हपत्यमुत्तरेण उदकसंस्थं पात्रासादनम् ।

स्वयं पक्षे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः स्थाली, आवज्योतनदण्डयं, सुवः, सुक्, एका समित्, भक्षण-पात्री, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदगग्रैः परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुह्य गार्हपत्यपर्युक्षणं, ततो दक्षिणाग्नेः, गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्षणं, दोहनपात्रीमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दोहनं, दोहन-प्रभृति होमपर्यन्तं वाग्यमः, पूर्व्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुह्य गार्हपत्येऽधिश्रयणम् ।

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, घृतादेः पूर्व्व-शैव, दणेन दुग्धस्यावज्योतनं, जलसेकाः, पुनरवज्योतनं, उत्तर-तस्त्रिरुद्गासनं, तण्डुलादेरधिश्रयणाद्यभावः ।

सुक्स्वप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मार्जनं, उन्नया-मीति प्रश्नः, यजमानस्तिष्ठन् ॐ उन्नयेति वदेत् ।

सुवेच सुचि वारचतुष्टयग्रहणं, सुग्दण्डोपरि समिधं दत्त्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनं, मुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेशनं उद्दिश्य जान्वाथ“सूर्य्यज्योतिषं

त्वा वायुमतीं प्राजवतीं स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं” इति समिदादानम् ।

इक्षे प्रदोसे होमः, सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सुचा होमः, इदं सूर्याय इति त्यागः, कूर्चं निधाय गार्हपत्यावेक्षणं, तूष्णीं उत्तराहुतिः, पूर्वापेक्षया भूयसी, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चं निधानं सुग-
योपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवाग्रे न्युजपाणिना निमार्जन-
मुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
उदकोपस्पर्शनं, स्थात्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः रमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये
रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा” इति, इदं अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽन्नादायान्न
पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नी” सुवेण, इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये,

तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।

पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् ।

शेषं भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् ।

सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुग्रेण जलसेकः, “पितॄन्
जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्ध्वमुत्क्षेपणं, चतुर्थं
कूर्चस्थाने निषिञ्चति ।

अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा, पृथिव्यां अमृतं जुहोमि स्वाहा,

अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य पश्चात्कृत्वा, सुक्सुवयोः प्रतिकूर्चे^१ निधानम् । “समिदसि समिद्धो मेऽग्ने^२ इदिदिहि, समेद्धाते अग्ने दिद्या^३ समिति गार्हपत्ये समिदाधानं, ततो दक्षिणाग्नौ, ततो आहवनीये, यजमानस्य पयोहोमपक्षे वात्सप्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकं, “भू भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजभिः^४ भूयासं, सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषै रिति” आहवनीयोपस्थानं, ततोऽनेन गार्हपत्योपस्थानं, तूष्णीमाहवनीयमुपस्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं वा, अध्वर्योर्गार्हपत्यं प्रर्युक्ष्य ततोदक्षिणाग्निं तत आहवनीयपर्युक्षणं, नात्रोदकधारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषुमे व्रत” मिति जलभक्षणं, हिराचमनम् ।

वाग्विसर्गः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

सुहृत्तं सभ्यसमीपे उपवेशनं माध्यंदिनश्रुत्या ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^५, नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः, यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्रत्सांगमनाय सभ्याग्नये नमः, असत् पांसवाय नमः—

(१) प्रतप्य ।

(२) इदिदिहि ।

(३) दी ।

(४) प्रजानिः स्याम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमन्त्रैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्याग्नीनां उद्धृत-
 भस्मनद्योपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्य्यदैवत्यान्
 जपेन्नम्रानि”ति वचनात् सूर्य्यमन्त्रत्रयजपो होमाङ्गं, न साय-
 मनुपस्थायापरौत्था नमस्कृत्योपविशेत्तथा' प्रातरिति हारैस्त-
 वचनात् त्रयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणनमस्कारैः' ।

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणनमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात्पूर्वं यजमानः स्वयमेव आवसथ्याग्निसमीपे उपविश्य,
मणिकास्थेऽग्निगृहकार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती क्षयथा हि व स्वः क्रतुश्च भद्रं विभृथामृतञ्च,
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतो तद्गृणुते वयोऽधात्” इत्यण्यो-
दकपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजन यथाचन इत्यन्ताभिस्ति
सृभिः ऋग्भिः शेषं पूरयेत्, एतन्मणिकाधानकर्म निरग्निकेनापि-
कार्यं, जपयोग्युदकसंस्कारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्ये शाला-
कर्मनान्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्म तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,

अतः, गृहे वसन् ऋचा सृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम्,

उद्धृत्य मणिकात्तोयं तेनाभ्युक्ष्णमाचरेत् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥

अभ्युक्षयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

इति शिष्टाः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्तिस्रः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काग्निः पर्युष्य द्वादशपर्वपूरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्यागः, पत्नी
पुत्रकामा' पूर्वाह्णं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावस्त्रिनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
स्त्रिभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचारादृचं वाच-
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अथ भस्मधारणञ्च होमान्ति ।

कृत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तल्लाटे तिलकं नृप ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,— दिनमेकं तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।

सोऽग्निष्टोमफलं देवी लभते नात्र संशयः ॥

आयुष्कामो नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।

नित्यं वै धारयेद्भस्म मोक्षकामो च वा पुनः ॥

त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।

भस्म मोक्षो भवेत्तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यात्तल्लाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।

तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥

त्रिपुण्ड्रं न मृदा कार्यं भस्मना नोर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात्त्रिपुण्ड्रे नोर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

तथा,— मध्याङ्गुलिचयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु ।

षष्ठङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्रो भवेत् शस्तो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,—यतिः सार्व्वान्निकं स्नानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकैः ॥

इति, तद्वस्त्रस्नानविषयम् ।

तत्र,—

श्रौतं भस्म द्विजा मुख्यं स्मार्त्तं गौणं प्रकीर्तितम् ।

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

धारयेद्युर्द्विजास्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्कारः,—

भस्मना ललाटे ग्रीवायां अंसद्वये हृदि कश्यपस्य त्रयायुषं,

इति तिलककरणम् ।

प्रतिपार्श्वं समाचारात्,

त्रयायुषमिति मन्त्रेण द्विजैस्तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्थ्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठ धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकत्र कुतश्च एव मन्त्रः 'प्रयोक्तुमुचितो न खण्डशः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या 'घटिकाद्वयमुच्यते ।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥

इति मौनादिविषयं, सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रमिति प्रकरणात्
सन्ध्याकर्म्मपरम्^१ ।

(१) घटिकाद्वयमुच्यते ।

(२) सन्ध्याकर्म्ममात्रपरम् ।

अथ जपदेशाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

गृह्येष्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संगमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटे गिरिः ।
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यः शिवालयः ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

आसनानि पञ्चरात्रे,—

सर्व्वसिद्धेय व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धेयं मृगाजिनम् ।
वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्धनम् ॥
कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं दुःखमोचनम् ।
अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि ॥
शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्व्वकर्मसु ।
स्तम्भने गजचर्मं स्यान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेषचर्मं तथोच्चाटे खड्गजं वश्यकर्मणि ।
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद्गोचर्मं शान्तिके ॥
 वस्तासने च दारिद्र्यं दीर्घाग्न्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ॥
 तृणासने यशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ।
 इष्टकायामथाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाढ्यं चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

तथा,

स्वस्तिकं पद्मकं वीरं सिद्धं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रशस्तमित्युक्तमामनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूर्वीरन्तरं सम्यक् कृत्वा पादतलेऽन्तरे ।
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणग्रे निधायोरुमूलयोरुपरि स्थितः ।
 अम्भोजासनसंयोगो विज्ञेयः संयतेन्द्रियः ॥
 एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
 इतरस्मिंस्तथा चोरी वीरासनमुदाहृतम् ।
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगो याज्ञवल्क्यः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पूतंजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताह्युत्तरोत्तरा ।
कोट्यादिका भवेद्दृष्टिरक्षमाला जपादादिषु ॥
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः धरः ।
स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कोटिगुणं फलम् ।
रुद्राक्षे इन्द्राक्षादर्वुदगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिना ।

शिवपुराणे,—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव गुणं स्मृतम् ।
रेखयाष्टगुणं विद्यात्पूतंजीवैर्दशाधिकम् ॥
शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णे कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थग्रा च रुद्राक्षैस्त्रयन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत्र च, चतुर्वर्गामये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा अणिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्व्वकामामये रुद्राक्षाणि मोक्षाय च,
स्फटिकी मौक्तिकी च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशग्रन्थग्रा पापक्षयो मोक्षश्च, अरिष्टरूपमाला
शान्तिके ।

स्वर्णरजतमाला सर्व्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिश्च श्रीः, 'शंखैर्वा यशः', रत्नैर्विभूतिः अत्र प्रमाणवाक्यानि
विस्तरभयान्न लिखितानि ।

तथा,—

मेधां वीर्य्यं तथा तेजोलिप्सुभिस्तान्त्रकेण तु ।

अष्टाक्षरे विशेषः, कुशवन्धैर्विप्रः, पूतंजीवैर्व्वेशः, पद्माक्षैः सर्व्वे ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

रुद्राक्षैस्त्रिपुरायाः, सारस्वते पद्मर्गैः प्रवालैर्वा, गर्दभाश्चन-
राणां दन्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्व्वत्र रुद्राक्षा-
दिभिर्मोक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोट्यादिका वृद्धिरिति
याज्ञवल्कीयं गुणफलम् ।

अविरुद्धस्वर्गपापक्षयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामना-
भेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः सजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वासामक्षमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वं मङ्गलामन्त्रपरं तत्प्रकरणादित्याहुः, अभावे त्वक्ष-
मालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाणिजपो द्वेधा । रेखा
पदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्वान्तमक्षमाला प्रकीर्त्तितेति स्मृत्यन्तरात् ।

रेखासु नैव सर्वासु न मध्यमाद्यपर्वणोरिति रेखानिषेधाच्च
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणनं पर्वभिर्व्यायथोक्तं, मध्यमाद्य
पर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित्कङ्कोचचेत्तलमिति वचनादङ्गुलीनां
निःसन्धितां संपाद्य पर्वगणना कार्या ।

रुद्राक्षे विशेषः,

एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैश्चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्त्रैर्व्याथ कर्त्तव्यं तस्मान्मिश्रैस्तु वर्जयेत् ॥

अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दुयुग्माटकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः कृष्णया वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्वाः कृष्णाः स्युः क्षिप्रमिद्विदाः ।

अक्षमालाग्रथनं, कृतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यक्षाणि कीटादिदोष-
रहितानि नातिस्थूलक्ष्णानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि
दृढानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोत्तरशतान्युत्तममानार्थं शतार्द्धमितानि
मध्यमे तदर्द्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं त्रिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।

पुष्ट्यर्थे सप्तविंशति, चतुःपञ्चाशता काम्यकर्म्मणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । क्वचिच्च,
शतं वाथ तदर्द्धं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रञ्च,

सर्वासामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।
शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारके ॥
पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षौमं कार्पासिकं तु वा ।
द्विजस्त्रीनिर्मितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रं अक्षांश्च प्रक्षाल्य नवभिः अश्वत्थ-
पत्रैर्निर्मिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिबीजं मातृकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजैष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु योजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवंरूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।

तत्सजातीयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोत्तरे तु,

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् शतगुणं पुण्यं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

आन्तेयेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्त्रं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् ।

शुभपात्रेऽवस्थाप्य, कवचेनाऽवगुण्ठा धेनुमुद्रयाऽमृतौक्त्याऽस्त्रेण
रक्षणम् ।

मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः, तेनैव तत्रेष्टदेवपूजनं तिल-
सर्पिर्भ्यां ह्योमः, ह्योमाशक्तौ जपः,—

तत्त्वचारसंहितायां,—

प्रतिष्ठामक्षसूत्रेषु रक्षाविद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्ये तु चालिख्य पूज्यास्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्णं रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत्तान्त्रादि,—

प्रातस्तु यत्र तत्त्वं तेन च सर्व्वा क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्व्ववक्ष्यमाणक्रिया ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं आलितण्डुलकैः शुभैः ।

अस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपद्माष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा अष्टपत्रं^१ ततो न्यसेत् ।

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥

संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।

प्रतिग्रन्थि^२ प्रतिमणीन् त्रिःश्रुत्वो वैकशोऽपि वा ॥

सृशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमीरितः ।

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्यमुद्रां प्रदर्श्य च ॥

अक्षमालां समादद्याद्वर्त्मकामार्थमोक्षदाम् ।

मुद्राश्च तत्तद्देवतामुद्राः । अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,

तद्विधिः, त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्ये ऽधिवास्य शुभदिने
त्रिः स्वस्ति वाच्यं^३ संकल्पः ।

उपलिप्ते चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नम-
इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं रजतं तदभावे ताम्रादिपात्रं
शुभैः शालितण्डुलैरस्त्रेणापूर्य्य शालितण्डुलोपरि सकर्णिकमष्टदलपद्मं
लिखित्वा

तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्वत्थपत्राणि विन्यस्य तत्पद्मं पद्माय नम इति
गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्णं वा विन्यस्य तदुपर्य्यक्ष-
सूत्रं विन्यस्य^४ शुद्धोदकेन च क्रमाग्नोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं
संपूज्य प्रतिग्रन्थि प्रत्यक्षञ्च सृशन् सकृच्चिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा
तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारैः संपूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत्, ततोऽक्ष-

(१) प्रतिग्रन्थि ।

(२) स्वस्तिवाचसंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदके न च क्रमाग्नोक्ष्य ।

मालां गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां गृह्णीयात्, शान्तिकरणमङ्कि'द्रा-
वधारणञ्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातं सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामघोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् । इति ।

अत्र,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रे ग्रन्थित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जप उच्यते ॥

जपान्यकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न न्यसेत् ॥

प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायत्रीं शतं जप्त्वा नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिस्पर्शे तीर्थोदकेन क्षालनं, नोक्लिष्टेन स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शूद्रस्पर्शे पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद्वयदिकेत्परमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्त्रैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

अतएव,—

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्वद्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्ज्जनीयोगोऽङ्गम् । कश्चिच्च,
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वाक्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्थामक्षमालां चालयेन्मध्यमायतः ।

तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्तौ तथाक्वष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्भारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जप्यं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

नरसिंहपुराणे,—

य 'उच्चनीचस्वरितैः स्यष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्त्रं जपयञ्जः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।

मानसं द्वैधमुक्तं पुरस्सरणचन्द्रिकायाम् ।
जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योगी याज्ञवल्करः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।
सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥

अन्यत्र,— उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

एवञ्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रशस्तपरं^१ न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न चक्रमन्न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 'नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 नचासमाहितमना न च संश्लाघयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राङ्मूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ न तु चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोशीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भापेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानीश्च शक्तिः ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्म,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—जपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

छन्दोऽनुक्रमणाम्,—छन्दो दैवतमार्षश्च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्रुते, तथा कर्म्मरश्मे मन्त्राणां
देवता वेदितव्या ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यादयजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यल्पफलानि च ॥

'तेन छन्दोदैवतार्षविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्थाणुगतेरापत्तिः, प्रमीतत्वञ्चार्थवादमात्रं,

ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यं छन्दोऽक्षरत्वाद्रसनागतं स्यात् ।

धिया वमन्तव्यतया सदैव हृदि प्रविष्टामनुदेवता^१ नु । इति
प्रपञ्चसारवाक्यस्य प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादृष्यादिस्मरणकाले
शिरसि मुखे हृदि च हस्तन्यासः ।

(१) तेन छन्दोदैवतार्षविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं तदज्ञानेऽल्पफलं, न तु
फलानुत्पत्तिः ।

(२) मन्त्रदेवता इति ।

यस्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दस्य दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, श्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिश्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः साधं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋथादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले' ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चात्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋथादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तदयथा, यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तु'विदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-
साधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यदृषिणा दृष्टिसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्यतत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

हृन्दो गायत्र्याद्यक्षरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा देवता ।

विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः, न च पुराकल्प इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं, स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् । यस्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवभृथे विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्र-प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । बहवस्तु सन्ध्योपक्रमे, तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्र्यादिऋत्यादिकथने उपनयने विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यस्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मण्यञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्व्वचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतत्प्रत्येकयुक्तं वाक्यं ब्राह्मणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्मार्थं, योगियाश्रवत्कारवचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति स्मृत्यन्तरात्, न च श्रौतकर्मस्वेव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-ज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्वपि, यथाकथञ्चित्कर्मस्मारकत्वं सर्व्वत्र कल्पनीयं, अन्तोदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे

शनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्व-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थाज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव ।

यच्च, याज्ञिकाः पठन्ति,

‘श्याते’ लूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा ।

पञ्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

नेतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खनना-
दीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्धयर्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

अथ प्रथमभागकृत्यं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताञ्जलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां नाचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचीन्तश्च ततः कुर्याद्गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

गुरवः पितृमातृविद्याप्रदज्येष्ठभ्रातरश्च ।

मङ्गलान्याह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्शयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥

अञ्जनं सीवीराञ्जनादि माङ्गल्यानि दूर्वादीनि,
दूर्वा दधि सपिरथोदकुम्भं धेनुं सवक्षां वृषभं सुवर्णम् ।
मृगोमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ।
श्वेतानि पुष्पाणि तथाशनिं च हुताशनं चन्दनमर्कविश्वम् ॥

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत, आदित्यस्यालभनासंभवादयथासंभव-
मिति बोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वायवा पश्येत्क्षत्रीवांस्तु भवेन्नरः ।

तथा तत्र ब्राह्मे च, स्वमात्मानं धृते पश्येद्यदौ'च्छेच्चिरजीवितम् ।

एतत्सर्वधाधिकारिकं काम्यमपि नृपैरवश्यं कार्यमित्यस्मात्पिता-
महकृष्णवृहस्पतिमतमहापात्रैर्नीतिरत्नाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचित्कपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनस्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वर्धनायैव तिलगोरोचना नृपः ।

अखण्डाक्षतदूर्वाष्टौ गृह्णीयात्शिरसि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं सन्ध्यादये वा प्रातर्वा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

धारदातिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वोक्तेः पुरस्चरणापेक्षास्ति तथापि “द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तो न सिध्यती”ति सकृज्जपमानमेव पुरस्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि”त्यादि गणेशनामहादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां द्विसहस्राक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषा-भावादुक्तनियमाभावात् पूर्वोक्त एव पाठः ।

एवं, “नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहन्तं विनायकमि”त्यादीष्ठा-कूतविनायकस्तुतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपौ”-त्वुक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्यो-दये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्वांश्चेत्या”दिशान्मपुराणीयस्य सूर्यहवराजस्य सन्ध्यादयकालः स्फुट एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्कन्दपुराणीयशिवनामहादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामिव नपुंस-कलिङ्गत्वम् ।

तेन साक्षात्त्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

अथुतं' केशवं विष्णुमित्यादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीवे स्फुट एव
कालः, अत्रापि पूर्व्ववक्ष्यं सकलिकृतम् ।

हरिमिति छान्दसोऽनुस्वारः ।

एवमन्यान्यपि वैष्णवशैवस्तोत्राणि पठनीयानि ।

शिष्टाः,—

गीतानामसहस्रं च स्तवराजो ह्यनुष्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षणं चैव कृष्णस्यातीव दुर्लभम् ॥

अन्यत्र,—

स्थित्वा भित्त्वा जगत्सर्व्वमुषित्वा च चराचरम् ।

पापौघैर्लिप्यते नैव गीताध्यायी कथञ्चन ॥

गीता सुगीता कर्त्तव्या । समन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

गीताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं शीकार्क्षमेव वा ॥

भवपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं जगत्तृप्तिं करोति यः ॥

विश्वरूपकृताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विश्वरूपस्य जडमूलं तथैव च ॥

हृदये यस्य वर्त्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अष्टादशपुराणानां सारमेतद्वनञ्जय ॥

मयोद्धृत्य समाख्यातमेतन्नामसहस्रकम् ।

न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं स्तवपञ्चकम् ॥

तदा नामसहस्रन्तु पठनीयं कलौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सदोत्थायेति फलश्रुतेः

प्रातरुत्थाय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥

शिवालये पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

आद्यमाङ्गल्यार्चोत्सवादिषु ग्रहपीडादिषु च एतत्पाठस्यावश्यकत्वं,
काम्यत्वञ्च बहुपुराणेषु एतत्फलश्रुतौ च सिद्धमिति विस्तरभया-
हाक्यानि न लिख्यन्ते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्व्वलोकगुरवे इत्यादि पठन्ति, तद्वचनानां
महाभारतीयत्वाभावाच्चैव पठनमिति बहवः । तथाच, हरिवंशोक्त-
आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामीत्यादि आर्यास्तवोऽपि पठनीयः स्तवराजश्च
शान्तिपर्व्वराजधर्म, आरिराधयिषुर्विष्णुमित्यादि भौक्षोक्तेर्ज्ञेयं,
अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमित्याद्यनुष्मृतिः गजेन्द्रमोक्षणश्च विष्णुधर्म, ॐ
नमो मूलप्रकृतये इत्यादिना नारदीयपञ्चरात्रोक्तं पूर्व्वस्थां ।
दिशि चाम्बये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, ये त्वामार्थ्येति
दूर्गेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्थ्यास्तवस्य ह्री कालौ स्फुटौ ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

अद्वावाननुसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयादित्युक्तेर्मोक्षार्थिनः
शुद्धिद्वारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः,

सोऽपीत्यपिशब्दाद्योऽधीते तस्य मोक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विश्वं विश्वरित्यादि सर्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्पायन उवाच,

श्रुत्वेत्यादि न ते यान्ति पराभवमित्यन्तमवश्यं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य प्रत्यहं पाठः,
मम सन्निधिकारकमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु शान्त्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्पादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टिन्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्मनां प्रादुर्भावानां कीर्त्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः ।

श्रुतं पापं हरति आरोग्यञ्च प्रयच्छति ।

युद्धचरितश्रवणं शत्रुभयं नाशयति, सुतयः श्रुताः शुभमतिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्रवणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरस्तु
अस्मत्पितामहकृष्णहृत्पिण्डतमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिर्नावधार्यते तथापि देवकार्यस्य सर्वस्य
पूर्वाह्नः परिकीर्त्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्वाह्ने पाठो न्यायः ।

नत्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनात्प्राक्पाठोऽपि नित्य-

सिद्धिरविद्यया, कास्यं तु पूर्वार्द्ध एव, यत्र केचित् शेषां प्राति-
स्निककालिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तन्नसम्यक्,
पूर्वार्द्धे कदाचिदपठने सर्व्वस्तोत्रपाठसाधारण्येन नक्तकालस्य^(१)
प्राग्व्युक्तोक्तः,—

विष्णुपुराणीयनमस्ते सर्व्वभूतानां इत्यादिलक्ष्मीस्तवोऽपि
पठनीयः ।

पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्वाहुः ब्रह्मसं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मसं पुत्रपौत्रिकम् ॥ इति

तथा,—व्याधितस्य कदर्थ्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्व्वदा ।

स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥ इति ।

तथा,—ऋणानां चानपक्रिया इति च अशक्य ऋणापकरणशङ्कस्य
कर्म्यानधिकारस्मरणात् ऋणशोधनार्थं मङ्गलस्तोत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेक्ष्य अन्यान्यपि स्तोत्राणि पठितव्यानि, इति
स्तोत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्ज्जनादिदेवकार्याणि,

कस्मिन्नेव समुत्थाय हन्याग्नेरीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनासत्त्वं
कस्मिन्प्रभृतिकालः, एवं कृते तु सम्ब्यादिकर्मसमाचरेत्, इति,
यत् देवकवाटोद्घाटनादिदेवकार्यानिन्तरं सम्ब्योक्ता, तद्गृहीत-

भागवतदीक्षायां, स्नानार्त्तानां सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात्
तत्सन्ध्यायोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमात्म्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नापनं सर्वदेवानां 'नोदानस्य समं स्मृतम् ॥

तथाच कवाटोद्घाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखप्रक्षालनमास्थदान-
घृततैलाभ्यञ्जनभूमीलेपनोद्घर्शनस्नान-गन्धचन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुम-
तालवृन्तमयूरव्यजनपुष्पवस्त्रालङ्कारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तरस्तु पश्चाद्वक्ष्यते,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृतसन्ध्याजपस्ततः ।

यद्योक्तव्यस्तमन्त्रः सप्तष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्व्यात्तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेव विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामावाप्तिश्च,—

प्राणायामश्च,

रेचनं दक्षिणेनोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिज्ञेयो विपरीतस्तु संस्तुतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्री छन्दः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वीषट्, तपः अस्त्राय ऋट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, महः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वीषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इति करन्यासः । प्रणवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करद्वये,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठास्तेषु करद्वये युगपन्न्यासः, अकारं प्रथमे
पर्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं
न्यसेत्, अकारं नाभौ, उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि ।

सर्वाङ्गे प्रणवम्,--

शरीरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिवन्धयेत् ॥

भूरन्यात्मने हृदयायनमः, भुवः वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा, स्वः-
सूर्यात्मने शिखायै वषट्, भूर्भुवः स्वर्ब्रह्मात्मने कवचाय हुं, सोमा-
त्मने नेत्राभ्यां वीषट्, सत्यात्मने अस्त्राय फट्, व्यावृत्तिद्वयेण दिग्-
बन्धनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्वत्किरोटाङ्गदबलयगलाकल्पहारोदराङ्गि-
श्रोणोभूषं सवक्षीमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,
हस्तोद्यच्चक्रशङ्खाम्बुजगदममलं पौतकौशेयवासो,
विद्योतज्ञासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमानि ॥

ततः प्रणवजपः ।

इति प्रणवजपविधिः ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसन्ध्यजपः शुचिः ।

जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा तत्कलौ लभते फलम् ॥

अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

पादौ,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेशं ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुभ्येत्ते यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च वैदिकत्वान्न सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरस्सरणनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषच्चप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

छन्दसु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीर द्विसहस्रपदीदकैः ।

उत्थोर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सहस्रिच्छरःशिखावर्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठके ॥

तथा,—

अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्यनारायण ऋषिः, देवो गायत्री-
हृन्द्ः, परमात्मा देवता, अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य जपे विनियोगः,
ॐ क्रुडोक्ताय स्वाहा अक्रुडाभ्यां नमः, ॐ महीक्ताय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोक्ताय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
हुक्ताय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोक्ताय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अर्कौघाभं किरीठान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराज—

त्केयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।

नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधरास्निष्टपार्श्वम्,

वन्दे दोःशङ्खचक्राम्बुरुहगदममलं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥

ॐ नमो नारायणायेति अष्टाक्षरमन्त्रः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमिति वचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्व्यात्मा सर्व्वगो भ्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्य्यरीत्या-
ज्ञातव्यम् ।

तस्यार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नमस्कार इति ।
प्रपञ्चसारे, तारः शक्त्यर्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्णं, नार्णः
प्रतिषेधार्थी मीकारश्चायमर्थको भवति, सलिलानलपवनधराः
क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थं^१ दर्शित-
स्तदर्थार्थे ।

अयं जलतेजोवायुपृथ्व्यात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मै-
वाहमित्यर्थः, प्रयोगस्तु कल्पाद्यनुसारेण कार्यः ।
इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुण्यकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्वीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
वेदाभ्यासः ।

याज्ञवल्क्यः,—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारो मीमांसाध्ययनं, तद्रूपो द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करुणात्मना^१ ।

इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

लघुभ्यासः,—

यथा पशुर्भारवाहो न भारफलमश्नुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्नुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो वित्तादिभ्यो न संशयः ।

श्रुतादि चक्षिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी अर्थज्ञान-
वानिति यावत् इति लक्ष्मीधरः, तेन शिक्षादीनां षडङ्गाना-
मध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मनुः,—

अग्नेभ्यो अन्विनः श्रेष्ठा अन्विभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनोऽध्येतारः,^२

(१) करुणात्मना ।

(२) अध्येतारः ।

मनुः,—

बुद्धिद्वन्द्विकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिद्वन्द्विकराणि वैशिष्टिकन्यायादीनि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि,
वैदिका निगमानिर्धण्डुप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्षं धर्मीपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारान्तःपातिन्यायाद्यध्ययनं

शङ्कलिखितौ,—

न वेदमधीत्य नान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपब्रह्मयज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
माण आनुसङ्गिकपापक्षयादिफलश्च ।

याज्ञवल्करः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फुटन्ति' तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघ्रांसति ॥

ननु वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमस्तु

इति चेन्न, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वाद्धारणं विना ब्रह्मयज्ञाभा-
वात्, किं च ब्रह्मयज्ञस्य प्रातर्होमानन्तरं तर्पणात्पूर्व्वं वैश्वदेवाव-
साने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ जपरूपश्चतुर्थी वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेन्नित्यं यथाकालमतन्वितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि

अज्ञाताशी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितमिति जावात्प्राद्युक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अह्मश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

इति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेस्तस्य माध्याह्निककर्म्मणि वस्त्रनिष्पी-
डनानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु
पापक्षयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपुत्रादि-
काम्यस्याऽपि, तत्रादौ प्रणवस्यैकान्तिकसच्चिदानन्दब्रह्मपरस्य जपः
सर्व्वपापक्षयद्वाराऽन्तःकरणशुद्ध्यापादनेन मोक्षफलः कार्य्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोकारकल्पं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्व्वं वेदा अधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।
 ॐकारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥
 यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्वहमाचरेत् ।
 तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥
 शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्सदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवान्धसा ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

अदृष्टविग्रहो देवो भावयाद्भ्यो मनोमयः ।
 तस्योङ्कारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रययुक्ततत्सवितुरित्यादि त्रिपदा
 गायत्रीत्येकः प्रकारः ।

स एव सन्ध्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।
 सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येन द्वितीयः ।

शङ्कः,—

इति पवित्राण्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाघमर्षणादित्यादि च, ॐकारस्य प्रणवाख्या ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं इति

महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत्र च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रजप्ता सा देवी पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वपातकनाशिनी ।

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षजापान्न संशयः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥

अहोरात्रकृतात्पापास्तत्क्षणादेव मुच्यते ।

सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ॥

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनस्त्यहरहः कृताः ।

अत्र गायत्र्याधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
गायत्र्याः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्षवे ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नितं ब्राह्मणी हृदये शुचिः ॥

गायत्रीजप्यनिरतं हव्यकव्येषु योजयेत् ।

तस्मिन्न तिष्ठते पापमद्भिरिव पुष्करे ॥

सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तत्र न भयं विद्यते इत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः,
इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमी,—

ॐकारपूर्विकास्तिस्त्री महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्मृतः ।

स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

वायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्त्तिमानांकाशव्यापी,
पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥

गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्प्रभुः ॥

एकतच्चतुरो वेदाः साङ्गाश्च सपदक्रमाः ॥

एकतश्चैव गायत्री तुल्यरूपा तु सा मता ।

तत्र प्रणवव्याहृतित्रयसहितगायत्रीजपकथनात् ।

प्रणवाद्यतिसंख्यां जपेद्ब्राह्मणिभिः सदा ।

गायत्रीं प्रणवश्चास्तु इति वैकल्पपरमेव ।

अन्ते प्रणवोऽस्मिन् पक्षे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

सहस्रोऽप्येवसौ सासात्त्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत्र यद्यपि वहिर्हेमविशिष्टजपविधानाच्च गृह्ययामादीनां
सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तथापि असम्भवे अप्राप्तगृहेकदेशे जपमाचरन्ति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ॐ काराद्या त्विराहता देवस्यारभ्य सदा ।

समाहता पुनर्व्येदं दशभिः प्रापयेद्विबम् ॥

विंशवर्त्तेन सा देवी नयते हीश्वरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

तत्त्वेषामेव प्राप्तानां सङ्करे ससुपश्चिती ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या जप एव च ॥

वायुभक्षो दिवा तिलैर्द्रावी नीरासु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्र्याः दृढिर्नष्टावधादते ॥

सतेन गायत्र्या ज्ञायात् शतमन्त्रजं क्षी जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोघ्नो पिढेघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भ्रूणहा स्वर्णहारी च यश्च विप्रः सुरी पिवेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शंखोक्तानां प्रणवयुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
स्तदन्वतरलिङ्गशून्यास्तत्र द्वयोः कल्पयोर्विकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामिव पापानां सङ्करे संमुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्री जपो नक्ताग्निनो द्विज ।

बहिःस्नातस्व तत्रैव सर्वकल्मषनाशनः ।

दशायुतानि जप्त्वा च हविष्याशी सं मुक्तिर्भाक् ॥

गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्यान्नायं चरास्तु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्याः लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षवक्ष्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अथ च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुबन्धभेदादिशेषः ।

तथा वंजुर्बिधाने, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,
उपोष्य पुष्येण स्त्रीलिङ्गसमुपलिप्य कुशेषूपविष्टी द्यावापृथिव्योः
सन्धिमीक्षमाणो जपेत् ।

ॐकारपूर्व्यां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं,
अग्निसुपसमाधाय, चतुर्विंशत्याक्ष्याहुतिसहस्राणि जुहुयात्
तत्सवितुरिति, समामहोमो दद्यायुतानि जप्त्वा सर्वपापैः प्रमु-
च्यते, अहोहारपूर्व्वगायत्रीमात्रस्य जपः ।

न व्याहृतिप्रवेशेन, यावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिध्यर्थ-
जपपुरस्चरण एषः ।

अहोरात्रोपोषितः साहस्रिकं होमं समाचरेत्, त्रिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वक्ष्यमाणकालावच्छिन्नजपकल्प-
नम् । सर्वमन्त्राणां पूर्व्वसेवायं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति
सिध्यपेक्षाकार्यमत्युपक्रमे विधानादग्राह्यम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसम्भाषणवर्जितरात्रमयुतं जप्त्वा विषापो भवति,
द्वितीयं विद्यार्थी, तृतीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं प्राणकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्मण-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं स्वरूपां पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अथातः काम्यहोमः, दूर्वाभायुस्कामः,
पशूनामुपघाते कुशान् जुहुयात् ज्वरापगतये तु आम्रसमिधो
जुहुयात्, खदिरमन्त्राद्यकामस्य, अपामार्गमर्थकामस्य, पद्मानि
श्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्यार्थी, अक्रामित्वाग्नेहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशञ्च कालञ्च द्विजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्चाशी एकाहमेकभक्षकत् ॥

एकाहं ब्राह्मणाक्षाशी गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतं स्नात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गोघ्नश्चैव कतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

भ्रूणहा रत्नहारी च यश्च विप्रः सुरां पिवेत् ।

अयान्धं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिद्ब्रह्मा दुःस्थाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं तृतीयादिषु,

शतं स्नात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणस्नानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

ऋग्विधाने, शतेन गायत्र्याः स्नायादिति शतसंख्यकगायत्री-
जपकरणकमेव स्नानमिति कर्मभेदः ।

तेन द्वयोर्यावत् श्रुतेतिकर्त्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्र्या न्यासः, याज्ञवल्करः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभौ,
उकारं हृदि, मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य ब्रह्मरूपतयाम्भ्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कक्षां, नाभिदेशे महः,
जनलोकं हृदये, तपः कण्ठदेशे, भ्रूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

जर्म्भेर्गच्छेऽथ वृषणे पायौ नाभौ तथैव च ॥

जंठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुके ।
 ओषे चक्षुषि भ्रूमध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ॥
 याम्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥

पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्त्रन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
 पायी नाभ्यां ललाटे च नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 ईदं न्यासचतुष्कं च सकृद्व्यास्यति यो नरः^१ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥

अक्षरदेवताः,—

अग्नि वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 बृहस्पतिश्चपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसंवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥

(१) तालुनि ।

(२) चक्षुषोर्मध्ये ।

३ द्विजः ।

प्रजापतिश्च देवाश्च सरद्रब्रह्मविष्णवः ।

जपकाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां ब्रजेत् ॥

न्यासचतुष्कमक्षरदेवताचिन्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने,—

अथ रक्षार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना^२ स्वं ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुरुषसूक्तं शिरः, उत्तरनारायणं शिखा, अप्रतिरथं कवचं, शतरुद्रीयमस्त्रं, शतरुद्रीयं रुद्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमेत्यनुवाकधीतेति रुद्राङ्गेऽधिकस्य विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अवोध्यन्निः शिरः, मूर्ध्नि दिवः शिखा, मर्माणि ते कवचं, मानस्तोकेऽस्त्रं, तथा प्रणवो भूर्भुवःस्वरिति षट्पदयादौनि^३, ॐ हृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हुं, ॐ भूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतच्च यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य तु योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवोभूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विजावर्त्त्य ततः पञ्चाक्षरं हृन्मन्त्रं दैवतमिति ॥

द्विधावृत्तिर्व्यस्तसमस्तरूपेषु, समस्तेनास्तमित्यर्थः ।

(१) संयोज्य ।

(२) सन्त्याषामीषेत्वेत्यादिना ।

(३) षट्पदयादौनि ।

तथा,—

वातारमिन्द्रं, त्वन्नो अग्ने, सुगन्धपन्थां, अशुत्वन्तं^१ तत्वायामि ।

आनीनिधुभिः, वयं सोम, तमीशानं. अस्मे रुद्रा, स्योना-
पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवाद्यन्तसंख्यो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः सार्धं स्वाहान्तं होमकर्त्रेण ॥

प्रतिलोमं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्य यजुषानेन
तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्करपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धो ग्राह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः,
सन्ध्यास्थाने^२ दर्शितौ, नमस्तत्त्व विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
नमस्कारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थितायवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभेति ध्यानमावश्यकं,
अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षवचने तद्दानं वेददानं
अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) असुत्वन्तम् ।

(२) स्थाने ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजमानः ॥

षष्ठ्यान्तु कर्माणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्करः,—

कृतज्ञो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तान्स्वार्थदा धर्मतस्त्वित्मे ॥

कृतज्ञः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धुर्धार्मिकः, शक्तो वेदाक्षरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्नेह्यया न तु पणपूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तोऽर्थदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन शुभमिति ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं वैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

त्रोष्णादुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

बृहस्पतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्तुत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यद्वाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

अनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्त्याज्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

ष्टङ्गाति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं भुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्वस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥

इति द्वितीयभागस्तम् ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिस्त्राग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
प्रातिर्वन्धुर्जनः क्षीणस्तथानायः समाश्रितः ।
अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥
ज्ञानविदभूषदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं 'पूर्वतः' स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥
शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तद्विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

अत्र विशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसमीप्यं पुरस्थत्वं च ।

ब्रह्माण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुण्यं नदी यद्वीक्षरायते ।
तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसंनिधौ ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

✽ त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं,—

देवा'स्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीज्ञानमन्योन्यतुल्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीज्ञानमवाप्नोति स्नातः स्वे तु जलाशये ।

वाहुखाते जले स्नातो गङ्गाज्ञानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां संयोगपृथक्त्वन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्त्तमाने तदाश्रितकामोऽपि प्रवर्त्तते इति गीत्या प्रातःस्नानेऽपि मध्याह्नस्नानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, स्नानं चाकृत्रिम इति नद्यानुवादो न कृत्रिमनिषेधः, अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुद्गतात् पुण्यमिति कृत्रिमाकृत्रिमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिरुक्तम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायान्मदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ।

तथाच नद्यादौ वज्रदंकसम्भवे अल्पोदके न स्नानम् ।

एवं अकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमे न स्नानम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न स्नायादाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुवृत्त्यापि ।

आपदि जलान्तरासम्भवे—

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायात्तु कदाचन ।

निपानकर्त्तुः स्नायात्तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

स्नायात्तङ्गागोदकनिपानकूपेषु ।

सप्त पञ्च त्रीन् पिण्डान् उद्धृत्य देवपितॄन्स्तर्पयेत् ॥

वीधायनः,—

स्नवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृस्तर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुकत् ।

तस्मात् परकृतात् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वा त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु मृत्पिण्डांस्त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—

परकृततङ्गागेषु सप्तपिण्डोद्धारणं, कूपतङ्गागातिरिक्तपरकृत-

जलाशये पञ्चमृत्पिण्डोद्धारणम् ।

परकृतकूपेषु पिण्डत्रयोद्वरणं प्रवहसेतुकरणाज्जलाधिक्यं यत्नः
तत्र दृष्टिपिण्डत्रयोद्वरणं भङ्गघटपयोद्वरणम् ।

अत्र च,—

चतुर्विंशत्युत्तरेहस्तैश्चतुर्भिर्धनुश्च्यते ।

एकधन्वादित्युत्तरे कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तद्भागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः, एवञ्च परकृतेषु उत्कृष्टेष्वनुत्कृष्टेषु
च निषेधपिण्डोद्वरणे ।

पिण्डोद्वरणं विधायत्वाह योगी याज्ञवल्काः,—

अनुष्ठुत्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाश्रये ।

तथा ज्ञानफलं तस्य कर्तुः पापेन क्षियते ॥

तथाच पिण्डोद्वरणाभावे ज्ञानवैगुण्यात् पुरुषदोषाच्च तदुभय-
समाधानार्थं पिण्डोद्वरणं, केवलं जलान्तरासम्भवे परकृतजले
वैधज्ञानकरणेन न ज्ञानफलं न वा पुरुषदोषपरिहारः ।

किन्तु शरीरशुद्धिः, प्रत्यवायपरिहारश्च स्यादेव, सातस्य
वह्निर्गतेत्याद्युक्तेः, एवं संक्रान्तिप्रवृत्त्यादिनेमित्तिकाश्रये बोध्यं,
कर्त्तव्यज्ञानस्य जलान्तरासम्भवे अवैगुण्यमेव । तत्र ज्ञानधर्मान-
तिदेशात् परकृतोऽपि ज्ञानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव ।

पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे दोषः स्यादेव, स्वकृतजलाभासी
विश्रवादिना परकीये जले नदीसितुभङ्गादिना परभूमौ गर्जे जाते
नद्या परकीयनिजभूमौ वर्षोदकपूर्वत्वे च जलस्य च परकीयत्वेऽपि

परकृतत्वाभावात् पिण्डोद्धरणं, अतएव स्नातस्य वज्रितमेन तत्रैव
परवारिषेत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममकृत्रिमं च परेषो-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानान्न पिण्डोद्धरणम् ।

शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरिहारश्च स्याताम् ।

अत्र केचिद्याचीनाः,—

परकीयपदस्याजहङ्गक्षण्या निपानकर्तृपरसम्बन्धिपरत्वं भवेत्,
जहङ्गक्षण्या परकृतमात्रपरत्वस्य न्याय्यत्वात् यत्क्रीतं परिगृहीतं
वा तथापि न निषेधपिण्डोद्धरण इति ।

योगी याज्ञवल्कराः,—

न याज्ञा स्वागता ज्ञाप्यो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतानिषेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः, प्रक्षोभिताः
हस्तिमहिषादिना, (तीर्थादिनिःसृतास्तीर्थादिच्छिन्नास्तीर्थगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः ।

कात्यायनः,—

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्व्या नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः, यव्यो मासः ।

यत्तु,—भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च घितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथ्या तापी चैव पयोष्णिका ।

हादयैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं द्वादशमहानदीपरमिति तच्च । समु-
द्रगापदस्य प्रसिद्धयोगत्यागेनाप्रसिद्धरुचिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्काटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्युर्जाङ्गवी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गाया दृष्टान्ततयोपादानान्यथानुपपत्त्या नित्य-
शुद्धत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव पूज्यजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसन्नकाः ॥

पूज्यजाता सरस्वती, कुरुक्षेत्रस्थिता सरस्वती ।

नदाः शोणनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने प्रतीकम् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषे रासम् ॥

जलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादश्च ॥

दुष्प्रेक्षीरवासिनामिति मदनपारिजातधृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैगुण्यम् ।

व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना,—

अन्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गागा वाप्य एव च ।

“एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरे” दित्यापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन स्नानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्भवे न स्नानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्यादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यम् ।

मनुः,—

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्तं नाविज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेधः, नित्यस्नानस्य प्राप्त्यभावा
चण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमेव निषिद्धम् ।

अविज्ञातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जावालिः,—

तयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं स्नानप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव तृतीया च तयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथंचन ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तन्न वर्ज्यं तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्याद्विनिवृत्त्य च ॥

अनुव्रज्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने तस्य तस्माद्यत्नेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्त्रीदरम्भराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न तु संपन्न, आश्रितो-
ऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः, ज्ञातिः पित्रवन्धुः,
बन्धुर्मातृवन्धुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपोषकरहितः,
अथ मात्त्राद्यन्व्यन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणी-
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरुन् मृत्यांश्चोच्चिर्हीर्षन् चिन्थन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाच्च तु हृष्येत्स्वयं ततः ॥ इति-

मनुवचनात्,—

न तु हृष्येत् प्राण्यात्त्रामात्रं कुर्यादेव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो हृत्तिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् मातृवन्धादीनामपि सम्भवे
पोष्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
हृत्तिसम्भवे न पोष्यवर्गत्वं ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो हृत्तिसिद्ध्यर्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,

तै विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण हृत्तिसिद्धाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयश्चवक्ष्यन्ते, इति तृतीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अङ्गचतुर्थभागे तु मुख्यं भवति मध्यमम् ।

तेन नित्यं सदा स्नानं कर्त्तव्यञ्च गृह्याश्रितैः ॥

दक्षः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशः प्रकीर्त्तिताः ॥

शङ्खः,—

“मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्ग पूर्वकं,” इति नित्यस्नानमग्रे
मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्थकर्मत्वात्
तद्विरुद्धस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांस्थे च भोजनम् ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति

वचनाद्गृहस्थस्याभ्यङ्गो न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-
च्छष्ट्यादितिथिविशेषनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्वेतेषु पर्वसु ।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।

भाव्यं सच्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वस्तुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेष्मवातहरं तैलं पित्तघ्नं घृतमुच्यते ।

अतस्तैलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स गुहापुनरिति विधिः स्पष्टः ।

अत्र तैलपदस्य तिलभवस्नेहे मुख्यता, सार्धपादौ च कात्यायनीयस्य तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्सार्धपैरण्डस्नेहादौ मुख्यतैलत्वाभावान्न तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्धपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याह्वेष्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्धपपदोपादानं, पक्वतैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थम् ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्चेषु तैलमिति

निषेधेऽपि वीध्यं ।

वृद्धशातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गेचतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्मेहमात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च, अत्रापि सर्वस्नेह-

निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्षष्ठेकादश्यः ।

यत्र तैलोपभोगस्तत्रभक्षणस्यापि निषेधः ।

तथापि सार्धपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्वोक्तयुक्तेः,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
मपि निषिद्धम् ।

मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुङ्कंरिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलैः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादश्येकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

हस्तापकीर्त्तिमरणं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुजगुरुशुक्रवारेष्वपि निषेधः ।

समाचारसु स्त्रीणामिव वारवर्जनविचारो न पुंसाम् ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेधते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्वनापत्यवलायुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलान्निषेधाभावः, निषेधसु निष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः, पर्व्वणि तु विशेषमांसमक्षयत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमसृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-

कार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्त्रैलादिनिषेधसु

तद्वाप्तिमात्र एव, निषेधसु निवृत्त्यात्मन कालमात्रमपेक्षते इति

श्रुतेः ।

संक्रान्तौ तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्षत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्द्वैतं इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिल, स्नानं पूण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिरिति वचना-
न्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यमावास्यासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाद्भनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्यस्य द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डे उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै मृणाम् ॥

अत्र विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षणस्नानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिरुद्धृतोदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा
माध्याह्निकस्नानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ॥

तत्र स्नानदेशः, मनुः,—

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादौ,

तडागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेण तडागः स्यादिति-
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रद्युम्नात्तोदप्रभृतीनि,

गर्त्तांश्छन्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौच गतिर्यथासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याह्नस्नानस्य षोढास्नाने क्रियापदवाच्यत्वादित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुडृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥

तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यनन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्कः,—

सर्वं प्रस्रवणाः, अत्र सुखार्थस्नानस्येव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।

तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमप्सु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

प्रातःस्नानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यस्नानं प्रकीर्तितमित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्कः,—

चण्डालचितियूपादि सृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हसु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ।

पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ॥

तच्च काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तत्रयोजयेत् ।
 जमुकामः पवित्राण्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥
 ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।
 मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥
 सरित्सु देवखातेषु तङ्गागेषु सरस्सु च ।
 ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानात्पुण्यफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

'प्रातःज्ञानं नित्यकृतं, मध्याह्नज्ञानं चोच्यते, क्रियाज्ञानं चात्रभागे
 चोच्यते, कर्माङ्गज्ञानं तत्कर्माङ्गज्ञानं कच्छाद्यङ्गत्रिवन्ध-
 ज्ञानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षज्ञानं मलक्षयहेतुत्वान्नादृष्टार्थं । नात्रेतिकर्त्तव्यता-
 पेक्षया, पुण्यज्ञानादिकाम्यज्ञानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्त्तव्यता-
 पेक्षं, यस्तु तीर्थादिषु काम्यज्ञानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्त्तव्यतापेक्षं
 सत् प्रातःज्ञानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशे-
 नैव मध्याह्नज्ञानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाग्राहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रज्ञाने-
 लिङ्गदर्शनं, यस्तु, ग्रहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादौ नैमित्तिकं
 ज्ञानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थज्ञानवत्सधर्मकं ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिस्पर्शननिमित्तं स्नानं तत्र नेतिकर्त्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

'दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धोद्गारादिनाभिष्यक्ते, एतच्चोत्तरकालस्नान-
प्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् स्नानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्त्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृरविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेति कर्त्तव्यतामात्रवृत्तिं
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्करः,

तुष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणाबाधाय स्नानं विधिवदाचरीदिति मध्याह्न-
स्नानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतेत्येतावद्विधीयते, अनुवादप्रयोजन-
श्चाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याह्न-
स्नानेन सह तन्नानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वान्माघवैशाखादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्त्रेणानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरस्तु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने धर्मा-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न स्नानैतिकर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

अत्र व्याधिद्वयाशङ्कया दृष्ट्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये

सर्वाङ्गसंयोगक्षमजलासम्भवे वा मन्त्रज्ञानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
स्नानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृतस्नः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति स्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानवन्माध्याह्निकस्नानेऽप्यविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सम्याप्रकरणे च, उभे सम्ये च स्नातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनं ॥ इति

सम्यासादगुण्ये स्नानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शे स्नानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं स्नानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिस्तु स्नानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ स्नानेन क्षालादिना वा ।

योगियाश्चवल्कीये,—

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रज्ञानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निमित्तान्युच्यन्ते, गीत'मः पतितचण्डालसूतिकोदक्याश्वसृष्ट-
स्पर्शने सचेलोदकोपस्पर्शनात् पूतो भवति ।

अत्र उपस्पर्शनं ज्ञानं सचेल इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिपरं
श्वसृष्टिपरमित्येके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्तमानचण्डालसृष्टस्य स्पर्शने ज्ञानं ।
अतीतचण्डालादिस्पर्शस्थाकृतज्ञानस्य स्पर्शने तु—

शातातपः,—

अशुचिं संसृष्टेयसु एक एव स दुष्यति ।

तं सृष्टान्यो न दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवलः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्स्पर्शी द्वितीयः, तत्सृष्टस्पर्शी तृतीयः, अतः-
अतीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्पर्शे यदाचमनं तदाकामतः,
कामतसु तत्रापि ज्ञानमेव,

तत्सृष्टिनं सृष्टेयसु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

जङ्घमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, श्वसृष्टस्पर्शे त्वकामतोऽपि ज्ञानं, दोषगुरुत्वा

(१) न तु पूर्व्वेषां हस्तरेषां तु वारिषा ।

(२) दुष्यति ।

(३) दुष्येत ।

दित्यवधेयं, गुरुत्वं च वक्ष्यमाणव्यवनस्मृतौ पृथक् निर्देशात्,
शवसृष्टशब्दस्य तत्रातीतशवस्पर्शनद्रव्यपरत्वात् ।

बौधायनः, चण्डालेन सहाध्यगमने सचेलेज्ञानम् ।

तेन सहैककार्येणाध्यगमनं,

यसु छायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधितिष्ठति ।

सचेलो जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारूढश्चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रद्वयमेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकोद्धार्यं दारुशिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाह्यावयविपरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक् सचेलो जलमाविशेदत्यन्तसान्निध्ये स्नानम् ।

तेन, युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न स्नाननिमित्तं । षड्शीत्यङ्गुलयुगं ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

चितिर्यूपयोः कर्मसमाप्तौ स्पर्शनं स्नाननिमित्तं । वार्त्तिके तु,
कर्ममध्ये-वैधस्पर्शभिन्नस्पर्शं स्नानमित्युक्तम् । अवनः, स्नानं प्रेतधूम-
देवद्रव्योपजीविनं ।

ग्रामयाजिनं चित्तिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।

सस्नेहमनुष्यास्थिशवसृष्टं महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलमभ्योऽव-
गाह्य उत्तीर्याग्निमुपसृशेत् ।

गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनःस्नात्वा द्विराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्न्युपसृशनादिकमधिकम् ।

देवद्रव्योपजीवो, देवतायै दत्तस्य हिरण्यादेरपहारेण जीवति यः ।

तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आम्रुतः शुचिः, इदं वैधनिर्माल्य-
ग्रहणव्यतिरिक्तपरम् ।

स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।

योगी यान्नवल्काः,—पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कीर्त्ति,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैव भैरवं” इतिप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येकया प्रेतं ज्ञातिमज्जातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धात्यनुवृत्तौ, विष्णुः, सर्वस्यैव हि प्रेतस्य वाग्वैः सहाशुपातं कृत्वा स्नाने, अकृतेऽस्थिसंचयने सचेलस्नानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जारखुखुकुटाः ।

पतिता विद्धचण्डालमृतहारासधर्मवित् ॥

संसृश्य शुद्ध्यति स्नानादुदक्याग्रामशूकरी ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचक्रमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचक्रमणे मार्जारस्पर्शे न स्नानम् ।

आखुपदं कुकुटपदसमभिव्याहाराद्गाम्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशयम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्या इति ।

मार्जारमूषिकस्पर्शे कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कर्क्रेण चैव हि ॥

आरण्यकुकुटवराहस्पर्शे स्नानं, स्मृत्यन्तरात् खरोद्वस्पर्शे स्नानं ।

अत्र विशेषमाह शातातपः—

रजकचर्मकारश्च व्याधजालोपजीवकौ ।

चेलनिर्णोजकश्चैव नटः शैलूपकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा वेश्या वनिता सर्ववर्णगा ।

चक्रौ ध्वजो वदगात्रौ ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संसृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करण्यतिरिक्तमानाभ्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
मेव, अत्र खकुक्कुटवराहाणामत्यन्तामेध्यत्वादकामतोऽधमाङ्गस्यर्धे
आचमनं, कामतस्तु स्नानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदक्यामूतिकाशान्ध्यावसायिमृतहारस्यर्धे स्नात्वा
द्वादशवारमुद्वह्णं मैथुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोद्वाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकं ॥

खड्गहस्तीतः,—

श्वविष्ठां काकविष्ठां च कंकगृध्रनरस्य च ।

अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्ठा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गेणाशुद्धः ।

शंखः,—

रथ्याकर्मतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।

नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्मृतस्तु तादृशः ।

उभौ ज्ञानं प्रकुर्वतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्पर्शं स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्

आचामेदेव भुक्त्वा ज्ञानं मैथुनिनं स्मृतम् ॥

भुक्त्वा ज्ञानं वान्त इत्यर्थः, तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रं, मैथुनं ऋतौ ।

ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद्वा संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिग्रहणमभक्ष्यपञ्चनखास्थिपरम् ।

शुच्यन्तरसम्वादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ क्षालनात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्तात्प्रवाहुषु नायकैर्मलैः सुराभिर्मदै-

वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः' शुचिर्भवति ॥

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।

चक्षुष्युपहते उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।

दशनोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।

नाभ्यूर्ध्वकायः स्पृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियमुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यम् ।

हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवान्ताश्मश्रुकर्मायोनिपशु-
दिवामैथुनगमने च ।

सुमुन्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः
स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनम् ।

लघ्वापस्तम्बः,—

यद्विष्ठितं काकवलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तञ्च भवेच्छरीरम् ।

श्रोत्रे मुखेन प्रविशन्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकिकाभ्यां यस्योपरि विष्ठा कृता तत् शरीरममेध्य-
लिप्तं स्नानेन शुद्ध्यति ।

श्रोत्रमुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्श-
सम्बत्सरपर्यन्तं नित्यकर्माकारिस्पर्शं स्नानं स्मृत्यन्तरात्, कृष्णा-
जिनदानग्राहिसर्गं स्नानं,

अस्पृशीऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, ग्रामयाजकस्य स्पर्शं स्नानं स्मृत्य-

न्तरात्, चिताधूमस्पर्शं च, पुत्रजन्मस्नाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च,
ग्रहणमुक्तयोरपि स्नाननिमित्तत्वं,

यत्तु चण्डालादिस्पर्शं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाव्याहृतिभिः समा-
ज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

स्मृत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावान्ववरोदने स्नात्वोपोष्य शुद्धिः,
शूद्रे त्रिरात्रेण,

पराशरः—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां सृशतश्चैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोदृतजलेन च ।

दिवोदृताभावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव सृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

अग्निस्वर्णकाशानां एकं सृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुदृत्य स्नाया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्त्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते” ।
अनुगर्त्तं भूमिष्ठजले स्नानं, आचान्तमाचमनञ्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अधीवायुसमुत्सर्गे प्रह्रासेऽनृतभाषणे ।

मर्ज्जारमूषिकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्व्वन्नपः सृशेत् ।

श्रिष्टाः,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चण्डालपुङ्गवान् वापि स्पृष्ट्वा न ज्ञानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गुले,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टमस्पृष्टमिति स्पृष्टास्पृष्टं,

आचारपद्धते,—

कुण्डे मध्ये शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्छिष्टभागखर्परादिकं सुद्र मार्गा-
दिस्थं न स्पर्शने ज्ञाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्पर्शनं न ज्ञाननिमित्तं, एकान्त-
रिते ज्ञानमित्युक्तमेव, लघु उच्छिष्टाक्षवाप्यतत्स्पृष्टमारुतासृग्मा-
न्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मच्चिकासन्ततिर्धारा, सन्ततिः सन्तत्यमानं वृथादि धारा,
जलक्षीरघृतादेः पात्रादधः पतति तलेऽमेध्यसंस्पृष्टाऽपि पात्रं नरं
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृश्यस्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोषितां विष्टां वशिष्ठः प्राह सृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च बोध्यम् ॥

तथा,—

रथ्याकर्मतोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुची ब्राह्मणानां इति, पदा सृष्टञ्च कामत इत्युक्ता
शुद्धेरपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टम्भात्प्रहाजनपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकस्नानादि ।

अथ जलशुद्धिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं विलम्बेणा यत्न गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्ददाकाशसंस्थितम् ॥

याज्ञवल्करः,—

शुचि गोदसिक्तक्षीयं प्रकृतिस्यं महीगतं ।

प्रकृतिस्यं रूपरसान्तरमनाप्रतं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शस्थमपि गोदसिक्तमचेत् शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्यांशुभिस्तप्तं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः ।

सम्बन्धोरप्युभाभ्याश्च पवित्रं सर्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवलः,—

उद्धृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पानैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

पर्युषिते हारीतः,—

सुराधाने तु यो भुङ्क्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

ग्रहपुष्पाविपक्वेन त्राहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

विष्णादिपादोदकं पर्युषितं अपि ग्राह्यं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्मास्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्षीणाद्यैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुद्धिकरत्वं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्य-
न्तरे, नापि यज्ञपात्रप्रोक्षणार्थजलवत् संस्कारविशेषाधानशुद्धि-
हेतुत्वेऽपि, एवं न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनस्नानमिष्यत इत्यनेनापि
देवार्चनस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्नाने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभावो दर्शित इति प्राचीनाः,
नव्यास्तु विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नि कल्पमुत्थाय धारयेदिति वचनात्
पादोदकस्य कल्पे ग्रहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्पे सन्भवादेक-
रात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यस्तु नक्तोत्थादिना देवपूजा-
देवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्वस्य स्नानादाविति, तत्र,

देवस्वार्चनपदेनैव ज्ञाननिषेधस्य स्वज्ञानपरत्वौचित्यादिति,
तत्र सम्यगिति प्रतीमः, एतद्वाक्यस्य केवलदेवविषयत्वात्, यदि
ज्ञानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकज्ञानयोः पौर्वापर्यविपर्ययासौ न
संगच्छेत, आद्यपदोपादानमप्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आद्यपदेन चन्दनादेः परित्यक्तः । माघज्ञानेऽपि रात्रिजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मद्देशे वृहद्गङ्गास्थितपर्युषितजलेन ज्ञानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः, गङ्गाजले न पर्युषितत्वस्य दोषः ।
विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्ध्नि वाक्यात् ।

माघज्ञाने तु,

नारदीयपुराणे,—

सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गाज्ञानसमं विदुः ॥

इति पर्युषितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं त्रिदिनमेव च ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

अजा गावो महिषश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

ब्राह्मे,—

नवस्नातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति,

अङ्गिराः,—

चाण्डालपरिगृहीतं च योऽज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

एतदन्यजस्वामिकतदुपभोगसंस्पृष्टाभ्यु'विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्त्यजैः खानिताः कूपा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

क्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋदेऽपि वा ।

जानुदन्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।

जानुदन्नादधस्तात् क्लेच्छजलाशयोऽशुद्धः । एतदप्यापदि, अन्त्य-
जकृतेऽपि तङ्गागादौ संपर्काभावे तदुत्सृष्टे वा आपदि जला-
न्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्धैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गागेषु दूषितेषु सरस्सु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

(१) संस्पृष्ट ।

(२) अज्ञानराशम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्बः,—

उपानच्छेषविशून्ने ऽस्थिरक्ते मद्यमेवच ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां शतमुद्धरेत् ॥

इदमत्योपहृतिविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालञ्च मर्कटम् ।

अस्थिचर्मादिपतनात् पीत्वामेध्या ह्यपो द्विजः ॥

नारं तु कुणपं काकं विड् वराहं खरोद्वयोः ।

गावयं सौप्रतीकञ्च वाम्बुदं त्वामुखं^२ तथा ॥

वैयाघ्रमार्च्चं सैहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥

विप्रः शुध्नेक्षिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनहयात् ।

एकाहेनापि वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविषये तु विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतोदकम् ।

पीत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

पुनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहृतास्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतीयं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु सर्वेषु स्थावरेषु सरस्सु^१ च ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्यतीत्यनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरौषाभ्यामिति याज्ञवल्क्यीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदी वेगेन शुध्येत यत्र लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं शवादि, तथाच जलावतरणं शवाद्यशुचियोगादशुद्धं
चेत्तर्हि जलावतरणान्तराज्जलं ब्राह्ममित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्थिशिराविष्ठारितोमूत्रार्त्तवानि च ।

कुण्ठपः पूयमित्येतत्कश्मलं ससुदाहृतम् ॥

द्यमः,—

प्रधामरक्ष्ये घटकं च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रास्तदपेयमाहुरापहतो भूमिगताः पिबेत्सु ॥

प्रपां पानीयशालास्थजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपात्रं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कोषस्यैव पुटः ।

शूद्रादृतेऽपि द्विजस्त्रामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपहत-

इति मरुदेश्यानां शिष्टानामपि विपत्तौ तत्पानसमाचारः ।

आतातपः,—

मद्यभाण्डोदकपाने हृदिनं घृतप्राशन—

रहोरात्रं च ।

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित्पिवेद्विजः ।

शंखपुष्पाविपक्षेन ब्रह्मं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

शुनोच्छिष्टजलपानेऽप्येवं हारीतः, पराशरेण 'भाण्डस्थिताभोज्या-

पानेषु पाने ब्रह्मकूर्चोपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,

याचासंदीयशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोदध्नियोग्यं शुचि शुद्धभूष्यम् ।

व्योमस्थितं शुद्धमथैव दैवं गोतर्पकं चाचमनीयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि विशुद्धमुक्तं शुद्धेन पात्रेण समुद्धृते चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यदेकरात्रोषितं भवेच्चेन्न हि तद्विशुद्धम् ।

गोपानसंक्षीणसमान्भसोऽन्यदप्येकरात्रोषितमम्बु पेयम् ॥

स्नानाय योग्यं तु परं तु देवाभिषेकपूजादिषु नेति वृद्धाः ।

गंगाजले पर्युषितेऽपि शुद्धिं विष्णुादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युषितञ्च माघे स्नानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

ब्रह्मोत्तरं प्राहुषि मेघतोयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दशस्वहःस्त्रेव गतेषु नौरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदन्नाभसि पुष्करिण्यादौ सेतुकूपङ्गदवापिकादौ ॥

अन्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनीराभावेन दोषस्तदसङ्ग एव ।

सर्वेषु कूपादिजलाशयेषु दोषेऽल्पविष्ठादिकयोगरूपे ॥

शताम्बुकुम्भोद्धृतिपूर्वकञ्च गव्यप्रणिक्षेपणतो विशुद्धिः ।

कूपे यदा पञ्चनखस्य मृत्युः प्रभूतमद्यास्त्वविडादियोगः ॥

उद्धृत्य सर्व्वं जलमंशुकेन प्रोञ्च्य क्षिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।

पक्षेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनलज्वालनमेव भूयः ॥

चराचरेष्वम्बुषु शुद्धिरेवं महत्सु दोषो न जलाशयेषु ।

शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवत्यो वेगेऽपि दुष्यन्ति मलोपलिप्ताः ॥

जलावतारे यदि विट्शवादेः पातोऽन्यतीर्थाञ्जलमाददीत ।

जलाशयाभ्यासगसत्रपातान्निपानतश्चर्मपुटात्प्रपायाः ॥

दत्तं द्विजेनापि जलं न पेयं मरौ विपत्तौ क्षितिगन्तु पेयम् ।

इति जलशुद्धिः ।

प्रातर्लिखितविधिना माध्याह्निकस्नानं कुर्यात्, अथवा
अघमर्षणेन कुर्यात्, तद्यथा, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः,
अनुष्टुप्छन्दः, भावहतं दैवतं, स्नाने विनियोगः, ऋतं चेत्यादि
स्मरित्वन्तं वारत्रयमुक्त्वा तीर्थावाहनम् । कृत्रिमे जले गंगादि-
शब्देनावाहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारमुच्चार्य जलावर्त्तनरूपं
जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलचलुकपानं द्विराचमनं,
पुनस्त्रिवारपाठेन स्नाजनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणजपः,
उद्धृतस्नान अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
घमर्षणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् ।

विष्णुस्मरणं, उद्धृतस्नानमन्त्रः,—

शक्नो सत्यां कात्यायनीयविध्यादिना स्नायात् ।

मध्याह्ने तत्सुविस्तरमित्युक्तत्वात्, कात्यायनीय-याज्ञवल्कीय-

स्नान-वैधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मत्कृते स्नान-
रे द्रष्टव्यः, प्रातःस्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तद्द्वैगुण्ये विष्णुस्मरणं
[यश्चित्तं, पूर्वोक्तरीत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
हणं,

‘स्नातश्चवर्णद्वयं नित्यं कुर्याद्द्विधांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्बेन तगरेण च ॥

ते भविष्यपुराणवचनात् नात्रमूर्त्तिकाग्रहणमिति केचित् ।

कर्काचार्यास्तु समाचाराङ्गामूर्त्तिकाग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने
शेषः, उदयं उदृत्यं चित्तं तच्चक्षुः हंसः शुचिषदित्येतैरुपस्थानं
त्वा गायत्र्या ऋष्यादिस्मरणं, मन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य अङ्गन्यासः,
यत्रुपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने
[यमे तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा
र्थ्यः । ततो गायत्रुपस्थानपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।

१: पुनरुत्थानं वा, योगी याज्ञवल्करः,—

विभ्राडित्यनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीर्त्तेश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तिः ।

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥

पवित्रैर्बिबिधैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

प्रदक्षिणं समारुह्य नमस्तत्पुत्रोपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।

आकेशादानखाग्राञ्च परमं तप्यते तपः ॥

यः स्वप्नपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ॥

यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।

दर्भपाणिः पवित्रोपयहव्यतिरिक्तदर्भत्रयहस्तः ।

प्राप्तस्तम्भः,—

तस्मै विधिरुक्ततप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रातः शुची देशे
अधीयीत ॥

तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन यज्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदीच्यां^(१) वोदित आदित्ये दक्षिणत-
उपधीत्युपविश्य हस्ताववनेनिज्य त्रिराचामेहिः परिमृज्य सक्तदुप-
सृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
ऋक्प्राण्येति यद्भिः परिमृजति ते यजूंषि स यत् सक्तदुप-
सृजति तेन सामानि यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी-
नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्यते तेनाथर्वाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
पुराणानि कल्पान् गाथानारायणंसीः^(२) प्रीणाति,

(१) उदीच्यां वोदित- ।

(२) नारायणीः प्रीणाति ।

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत,
तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रावाचा'मति-
प्रतिपाद्येते तद्वै यजुत्रयीं विद्यां प्रत्येषी वाचो तत्परमक्षरं, यथा-
भू भुवःस्वरित्वाह तद्वै वाचः सत्यं यदे वाचः सत्यं तत्प्रायुङ्क्ताऽथ
सावित्रीं तिरण्याह पश्योङ्घ्रं चिशो नवानं सवित्रा श्रियः ।

प्रसविता न्नियमेवाप्नोत्यथो प्रज्ञातदैवप्रतिपदा छन्दांसि
प्रतिपद्यते, प्रीये मनसौ स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं वेत ह स्माह
श्रीगङ्गेय तच्चारख्ये वल उत वाचोत्तिष्ठन्मुतत्र विन्मूत्रासीनः उत-
शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पूण्योभवति य एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते, नमोब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः,
ओषधीभ्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविष्णवे बृहते करोमि
मध्यंदिने प्रवलमधीयीत, तथा नमोब्रह्मण इति परिधानीयां
तिरन्वाह, उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्दासीति सा
दक्षिणा, अत्र ग्रामे मनसाध्यायीतेत्यत्रेति विशेषः, अरण्ये उच्चै-
रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-
यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

कात्यायनः,

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावनान्यतोक्त'निमित्तकादिति ॥

कालत्रय,

रात्रावेकः कालः स्मृत्युक्तः ।

(१) सपवित्रावाचमति ।

(२) -न्येतोक्तः ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयन्नार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,

अनुष्टुप्त्रिष्टुप्गायत्री विज्ञेया स्याच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समाहृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

याज्ञवल्करः,—

सौंकरा चतुराहता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समाहृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

बौधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येते ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं
क्विल्विषात्पादयन्ति ।

आपस्तम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्वया जुहोमि इत्येतेनैवास्य तदहः

स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आथर्वणीयतापनीयश्रुती, यः

प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

अथ तर्पणविचारः ।

शातातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनान्नित्यं ।

कात्यायनः,—

छायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।

वालो जनित्रीं जननीं च वालं योषितुमांसं पुरुषश्च योषितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमभ्यस्य एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ,—

पाद्मे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः ! यद्वा यवो-
दकैः, यवाङ्निस्तर्पयेद्देवानिति कात्यायनोक्तेः ।

उशना,—

न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवासा वा देवर्षिपितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्कः,—

ज्ञातः क्षतजपोऽन्तर्जानुददधुस्वस ।

दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्कलिखितौ,—

शङ्केनेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेत् ।

शङ्कः,—

सौवर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्कुनाऽप्युदकं, पितृतीर्थं
स्पृश्यन् दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तत्कीलकानां च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं काम्यत्वं च, तत्पात्रेणापि दाने
यथा पितृतीर्थे जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकमिति ॥

मधुक्षीरयोर्गुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

यान्नवस्कारः,—

ज्ञातस्तु तर्पणं कुर्यात् पितॄणां तु तिलाभसा ।

मरीचिः,—

मुक्तहस्तं न दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् संमिश्रयेज्जलम् ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि ग्राह्याः ।

कूपादुद्धृतजलपक्षे पान्थान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गस्थैः न तिलैः कुर्याद्देवतापिष्टतर्पणं, इति स्मृतेरुर्वादी' न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥

तर्पितास्तेन सर्वे न^१ रुधिरेण मलेन चेति पराशरवचनात् स्वरोमाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंस्थानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिवेद चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य आहप्रत्यान्नात-
तर्पणपरत्वान्न तस्येह प्रसङ्गः ।

मरीचिः,—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 'तदभावे निषिञ्चेत्तु' दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 पितृश्राद्धे रवौ शुक्ले सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तत्रापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः !
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवासरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।
 तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥
 निषिञ्चेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवमृताहप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्व्वापवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
 निषेधस्तौर्थव्यतिरिक्तः ।

तीर्थे तिथिविशेषे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जन्म-
 दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकामावास्याकाम्यश्राद्धेषु तिलतर्पणं न कार्य-

मिति फलितं केवलं निषिद्धदिनेष्वपि आद्यप्रतिनिधितिलतर्पणं
कार्यम् ।

तथा,—

दर्शं स्नात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिवृद्धिकामोऽभावास्थायामपि समुदितानि
स्नानतिलतर्पणआद्यानि कुर्यात् ।

वीधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरेभिरेवास्तु देवतास्तर्पयति, प्रणवव्याहृतित्रय-
गायत्रयः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनर्बीधायनः,—

नार्द्रवासा नैकवासी दैवानि कर्माण्युपसञ्चरेत् पितृकर्माणि-
चेत्येकेषाम् ।

शङ्कः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

शङ्कः,—

उदकेनोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
वाधविकल्पव्यवस्थानां परे बलीयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्त्तव्यः, गृहादावुद्धृतीद्वयेन तर्पणे स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृहस्पतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्वचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाज्जलिमिति अविशेषादज्ज-
निष्पीडनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्क्यः,—

ततः सन्तर्पयेद्देवान्-ऋषीन् पित्रगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

'आचार्यांश्च पुराणांश्च गन्धर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगामागान् सागरान् पर्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूस्तथा ॥

वनघ्नींश्चोषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

अन्धारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जामु तदाङ्गुच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिङ्गैस्तरपयेन्मन्त्रैः सर्व्वान् पितृगणंस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं अजया तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्द्वै तिलान्वितम् ।
 यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्द्वै तिलान् सन्मिश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् !
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यबालं नलं सोमं यममर्यमणं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितॄन् ॥
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः एतान् दिव्यपितॄंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारस्वधान्वितान् ॥
 एते सर्व्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यांश्च पितॄन् स्वांश्च पितृप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ।
 उदीरतामङ्गीरसं आयन्तुनोजि'मित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति 'त्यृचम् ।
 पितॄन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्देहै जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 दृष्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्थार्थं धर्म्मं परममास्थितः ।
 माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विक्क्षातिवान्धवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः^१ स्युरनुपूर्व्वशः ॥
 सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णे कथञ्चन ।
 पूर्व्वं स्वपितरस्तृप्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्ति क्वभावाद्यश्चैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अत्र पितृभ्य इत्यत्र यजुस्त्रयमेको मन्त्रः ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुन्दध्वमित्यन्तमिति
 बोध्यम् । स्मार्त्तकर्म्मणि परादिना पूर्व्वान्त इति श्रौतवन्मन्त्र-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।

ततः सन्तर्पयेद्दीवानृषीन् पितृगणांस्तथेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पञ्चपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

मरीचिमन्त्राग्निरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरीच्यादि तर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्देवकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तन्मते सनकादितर्पणं मरीच्यादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वस्तुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकञ्च सनदञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।

कपिलञ्चासुरञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुक्तं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यानुक्तमिति तत्र ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथेति सन्निपेक्षोक्ता
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्क्येन पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहतप्रसर एव, किञ्च पञ्च-
पुराणविधिः शूद्रविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य्य-
विशेषणं, पुराणाचार्य्यानिति कात्यायनीयसम्वादात्, तथा गन्ध-
र्व्याचार्य्यानिति, एवमितराचार्य्यानिति, सावयवमिति सम्बत्सर
विशेषणम् ।

दिव्यान् मनुष्यानिति कात्यायनीयसम्वादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं गृह्यसूत्रे उत्तम-

कर्म्मणि पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् इतराचार्यानि
तर्पणदेवतानिर्द्देशादेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन बाहुस्पर्शसमाचारः ॥

पलाशशाखया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरन्नित्यादौ
परम्परास्पर्शेऽन्वारभशब्ददर्शनात् ।

तृप्यतामिति तृपिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि छान्द-
समात्मनेपदम्, अतएवाग्रे तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुत्वापेक्षस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्व्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा तृप्यतामिति कल्प-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्य्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तामित्यादिषु
बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पितृतर्पणे च मन्त्रः, प्रत्यञ्जलि
अभ्यसनीयः, एकस्यैव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्यादिग्रहाधीना-
भ्यासवत्, अत्र त्यागो मनोमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति वहवः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्ज्जनात् ।

पितृणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ इति

विष्णुपुराणे त्रित्वोक्तावपि,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ च सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम् ॥ इति

वचनात् देवतर्पणे सकृत्समाचारः ।

तथा,-

न सकृत्प्रतिपद्येत मातृणां पितृवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्नीनां सकृत्सकृत् ॥

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वात् आद्य-
प्रकरणोक्ता मन्त्राः ।

ततो^१ विशेषः । आद्ये ब्राह्मणदेवपित्रावाहनम् ।

इह दैवे प्रागग्रास्तृतकुशत्रये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयमुत्तरायं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रे तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयं दक्षिणायं
कृत्वावाहनम् । नत्वन्यत्कुशत्रयम् । जले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नीत्या
यथाकथञ्चित्कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपः ।^२

आद्यवदत्र अनुज्ञातभावान्न सर्व्वथावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न ^३नीवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नीवीतित्वम्^३ ।

पाद्रे,—

नीवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्त्वा अपसव्यं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽपसव्यतोक्तेः ।

तैत्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत्र विपरीतमिति दक्षिणतोऽग्रेऽवधत्ते सव्यमुद्धरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आहप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तम् ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाञ्जलिपूरणं दक्षिण-
हस्तपितृतीर्थद्वारा पात्रे पाणावपि ग्रहणे तेनैव, मन्त्रैर्दर्भेणेति ।

ऋजुदर्भेण दैवं स्यात् कार्यं मानुषकं तथा ।

मूलाग्रस्निष्टदर्भेण पितॄणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते दैवमानुषयोः

ऋजवः कुशाः पित्रे द्विगुणीकृता मोटक रूपाः ।

अग्रेण तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमूलाग्रैरिति व्यवस्था मन्तव्या ॥

अग्निष्वात्तानित्वादिषु त्रिषु पितॄनिति सम्बध्यते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पितृकस्यापि ।

यदि स्वाज्जीवत्पितृक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु जीवत्पितृकस्य मातृमरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपञ्चाश्रयत्वेनेति केचित् ।

वस्तुतस्तु पितृसंस्कारकत्वात् पितामहादितर्पणमकृत्वाऽपि पुत्रेण मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन तत्सिद्धेः ।

अत्र, न जीवत्पितृकः कृण्वेत्तिलैस्तर्पणमाचरेदिति नात्र तिलतर्पणम् ।

तथा,—

जीवत्पितृकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

गयायाम^१ कुङ्कुमाच्च तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्व्यात् कुर्व्वेत्सु पितृहा भवेत् ॥ इति नमस्कारस्वधान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न कव्य-
बालनलादिविषयम् । व्यवयैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । तृप्यतामिति चेत्तव्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्याश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्वधान्वितत्वमिति दिश्यते । तद्वत् पितृनित्यत्वापि स्वानिति पितृविशेषणम् । पितृ-
प्रभृतिनामत इति पितृप्रभृतीनि पदानि नाम चेतीति द्वन्द्वः ।

ततस्तृतीयार्थे तसिलप्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशर्मेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्वधाकारैरिति योगियाज्ञवल्कावचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्वधाकारैरिति पञ्चाद्युक्तमपि^१ गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आर्ज ।

(२) पञ्चादुक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशेष्ये 'बुद्धिरिति न्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः । पितृप्रभृतिपदस्य नामा-
समासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीति पर्यायपाठात् पुत्रपौत्रपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुत्रपौत्रपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादि-
भूतेन कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौशिकस्य ये
पित्रादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाञ्चः सर्वे कौशिकेन गोत्रा-
न्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रगोत्रपरम्परामात्रत्वेन
गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्तद्वर्त्मविशिष्ट-
व्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्प-
राक इति विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः ।
अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि, असगोत्रा च
या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नम इति ब्राह्मणवचनं
तद्वर्त्मवाचिगोत्रपदस्य व्यक्तौ लक्षणाया सिध्यति, स्वायत्ते प्रयोगे
तु लक्षणाया अयुक्तत्वात् सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्मद्देशीयाः ।

देशान्तरीयास्तु, मध्यपदलोपिसमासं कृत्वा सकाररहित-
प्रयोगमपि समादधते ।

यमः,—

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथाच,—

ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं क्षत्रिये राजा वर्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं स्त्रीनाम्नो-
देवाता'न्तत्वम् ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवीतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्मा अमुका
राज्ञी इति क्षत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति^१वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्येव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यस्तु अमुकदासशर्मा इति प्रयुज्यते तत्र दास इति दान-
पात्रत्वसूचिका लौकिकी संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भृत्ये दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोषात्, एवं कर-
धररथादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः, एवञ्च सति यैर्देवशर्मेति

(१) देव्यन्तत्वं ।

(२) अमुका दत्तीति ।

प्रयुज्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति पूर्वदृष्टरूपेण ।

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुवचनप्रयोगात् पितृपितामह-
प्रपितामहास्तृप्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अञ्जलि-
त्रयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्वजनवाञ्जलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न षडञ्जलिकरणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति आहसूत्रे कर्काचार्यैरुक्तं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्जलिमिति ।

आहप्रकरणं,—

षट्कत्वो नमस्कारोतीति श्रुतिरपि, तत्र जपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुस्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

इति मातामहानन्तरत्वोक्तेरिति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मात्रादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

शङ्कः,

पित्रेऽपि पितामहाभ्याश्च मात्रे दद्यात्ततो जलम् ।

पितामह्योस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरौचिः,—

पितॄणां तर्पणं पूर्वं मातॄणां तदनन्तरम् ।

पित्रादित्रयपत्नीनां मुख्यं देयं ततो जलम् ॥

ततो मातामहानाञ्च क्रम एष तु तर्पणे ।

गोभिलः,—

तृतीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रनुक्तावपि अविरोधान्मातृतर्पणम् ।

पितृतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव मातृवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानन्तरं मात्रादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुक्तत्वेऽपि नित्यं मातृतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पञ्चाङ्गिचारितं न तु मातामहादनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विष्णुपुराणवचने मात्रे इति यदुक्तं तद्विमातृपरं प्रमातृ इति
मातामह्यै मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
हृदप्रमातामहयोः सन्निहितत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तन्मात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोहृदप्रमातामह्योः परामर्शः ।

एकवचनं क्कान्दसं जाड्याभिप्रायेण वा, तैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्थत्वात्पितामह-
माता इति' तत्सर्व्वप्रमादपदेन पितामह्याः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहित-
त्वात्पितामहस्य परामर्शाभावात् सर्व्वथाप्यसङ्गतमिति सारविद्धि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरन्यद्यदुक्तिजालं कृतं तत् पूतिकुष्माण्डायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनाच्च परम्पराप्राप्तो मातृतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्व्वथा न त्याज्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत्य-
पेक्षया दुर्बलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने स्वान्
पितृनिति देवतात्वेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
द्वृष्टप्रपितामहादियोगेन त्रीनवतर्पयेत् । मातृजीवनेन पिता-
मह्यादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्त्वस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्, पितामहीजीवने मातृमातृतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुत्रव-

(१) -पितामहमाता इति तन्मादपदेन पितामह्याः परामर्शे निगमना-
विरहात् ।

त्रयतर्पणं, यदि स्याज्जीवत्पितृक एतानेवेतिवत् तर्पणनिषेधा-
भावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति नियमवचनात्,
बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाश्च सततमिति माता-
महपदोपस्थापितमाहपितादिवर्गस्य बहुत्वप्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमशब्दादियोगः, नमस्कारस्वधान्वितानिति वचनात् ।
तत्र क्रमः,—

पितृमातृमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यज्येष्ठ-
भ्रात्रादिस्ववंशानां पत्नीनां पुत्राणां च एकैकाञ्जलितर्पणं तत्-
पुत्राभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारिणीक्ते,
ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सख्यादीनां च तर्पणं
वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथाश्रद्धं यथाप्रकाशमिति शङ्कोक्तेः ।

श्रद्धायां सत्यां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्परविरोधान्नादर-
णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि जपेदम्बु
दद्याद्वा स्वेच्छया नृप, देवाः सुरास्तथा यक्षा इत्यादि कथनात् ।
अन्ते तत्तर्पणं पितृधर्मेण, तद्वाक्यानि पठतौ लेख्यानि । जपे-
दम्बु दद्यादिति मन्त्रेण जलं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं ज्ञानाङ्ग-
तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सस्वन्विबान्धवाः ततः सुहृदां, एवं नित्यस्नायी
भवतीति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं स्नानाङ्गमित्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्करः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरणात्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

तथा,—असंस्कृतप्रमीतानां इत्यादि ।

स्नानशाव्यां प्रदातव्या मृदस्तिस्त्रो विगृह्ये ॥

इति वचनाच्चय'शोधनपूर्वकं निष्पीडनम् ।

अत्र मन्त्रपद्धतौ लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि स्विष्टकृद्-
यागवत् त्यागांशेनादृष्टार्थश्च ।

तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य पूर्वं निष्पीडने नाशे वाऽक्त-
स्नानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुद्दिश्य जलं देयम् ।
स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं बाधित्वाऽस्य स्नानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नानेऽपीदं प्रवर्त्तत इति केचित्तत्र, स्नान-
पदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात् ।

अथ जपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादप्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

सा सावित्री, अतएवास्य नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

पीडयित्वा ततः पञ्चाब्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपी पूयशोणितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

याज्ञवल्क्यीये तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानान्नास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे ऋषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्त्वा सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्खः,—

नाघमर्षणात्परमन्तर्जलजपो न व्याहृतिभ्यः परं होमी न
सावित्र्याः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुषार्थस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य स्नानाङ्गत्वं शङ्कनीयम् ।

तर्पणस्य स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्ण्वादिपूजनं न स्नानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविसर्जनं तु
स्नानाङ्गं, तदादायैव स्नानविधिरेष इति कात्यायनस्यान्ते
उपसंहारात् ।

नरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्घं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्नि^१पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥

हंसः शुचिषदिति भानवेऽर्घं दद्यादिति सम्बन्धः ।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पाप्मे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत्पद्मग्रतः ।

अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥

अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

नमस्ते विष्णुरूपाय प्रभाकर नमोऽस्तुते । इत्यन्तो नम-

स्कारमन्त्रः पद्धतौ लेख्यः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।

द्विजं गां काश्चनं सृष्ट्वा^२ ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

अक्षताभिरर्घ्यं दद्यादिति पूर्व्वेणान्वयः ।

सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्येति परेणान्वयः । तेनार्घ्यदानानन्तरं

नमस्ते विष्णुरूपायेत्यादिना सूर्यनमस्कारः ।

प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

निष्पीष्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।
 तस्मिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ॥
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ।
 सावित्र्या दद्याद्गुपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यूचा ॥
 स याति ब्रह्मणः सन्न स्नात्वेक्षेतानया तु यः ।
 अदृश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सम्बर्च्चसेति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आहृत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥

दत्त्वा नमस्येत्क्रमशस्त्वन्ते वै सर्वकर्मणाम् ।
 नमोऽङ्गोऽपां पतये वारुणाय नमो नमः ॥
 इत्युक्त्वा ऽपो नमस्त्यावन्तौ देवांश्च नामवत् ।
 इदमापः प्रवहत धान्नो धान्नस्तथैव च ॥
 विमोचनञ्च तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।
 देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥
 प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्नं धर्ममाचरेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तस्मिङ्क्रमन्त्रेण पूज्याः । सविता-
 मिन्द्रो वरुणश्चाग्निरेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्मिङ्गैर्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशन-
 सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्तिर्ध्यानं कृत्वा तस्मिङ्क्रमन्त्रमुच्चार्य प्रणवेन
 नामान्युक्त्वा ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं विन्यसेत्,
 जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेणेत्यर्थः ।

विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
 पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
 अत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुष्पाभावे,
 गायत्र्या धूपाद्युद्वासनान्तं कर्म, निरञ्जनं निष्पृषञ्चब्रह्म,
 अत्र नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्टौ इति श्रुत्या
 मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
 नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
 पदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।

नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददा-
नीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारो-
ऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः,
दिग्देवताभ्यो नम इति बहवः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्कारः, नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवं
क्रमेण, आप्यायस्व इति देवा गातुविद इति निवेदनम् । अनेन
जपेन परमात्मा मे प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यापद्धतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसन्ध्यायां लिखितम् ।

तत्र विशेषः,—

गायत्र्या जलाञ्जलिप्रक्षेप एक एव ।

तत्र पुष्पमिश्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रक्षेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तदुपस्था,—

सावित्री वैष्णवी चतुर्भुजा शङ्खचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः
शुक्लवर्णा शुक्लवस्त्रद्वयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्य-
मण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उदयं उदित्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः
शुचिप्रदित्येतैरूपस्थानं कृत्वा गायत्र्या ऋथादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्याः

सावित्र्यादिपूर्ववद्धारणं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्थ-
ध्याननियमेन तिर्यक्पाणिना शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

जपः कार्यः, ततो गायत्र्यापस्थानपूर्वकं पूर्ववद्गायत्री-
विसर्जनम् ।

अथोपस्थानादितर्पणपद्धतिः, ऊर्ध्वबाहोः सूर्याभिमुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपाणिर्णिरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य,
स्वयम्भु ऋषिः, विभ्राड्ब्रह्महती छन्दः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्वर्यू, गायत्र्यास्तिस्रः, तं प्रब्रथा । जगती छन्दः, अयं वेनश्चित्रं
देवानां, आन इलाभिस्तिस्रस्तृभुः, तरणिर्विश्वः पदद्विकच्च
हे गायत्रै' तत् सूर्यस्य तन्मित्रस्य हे त्रिष्टुभौ,^१ वणमहान्,
वर्यश्रवसा आयन्त इवेति ब्रह्मत्यः ।

अद्या देवा आकृष्येति हे त्रिष्टुभौ, अत्र तं प्रब्रथा ।

अयं वेनश्चित्रं देवानामिति ऋक्त्रयं, प्रतीकोक्तम् पूर्वान्मातं
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्येन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्ची भवति,
प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, विभ्राड्ब्रह्महत्पिवतु सोमं मध्यायुर्दध-
द्यङ्कपत्ना अविह्वृतं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु क्षना प्रजाः गुपो
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरख्यन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्वर्यू अगतर्पणेन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रब्रथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतात्रिं वर्हिषदः स्वर्दिदं, प्रती-

(१) यदद्विकच्चदेगायत्र्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तज्जनितस्य हे त्रिष्टुभौ ।

चीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुं जयन्त मनुया सुवर्द्धसे, अयं वेन-
स्योदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगां सङ्गमे
सूर्यस्य णिशुं न विश्रामतिभीरियन्ति ।

चित्रं देवाना मुदकादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावा पृथोवी अन्तरीक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मत्सथानो विश्वं जगदभिपित्वे मनोषा ।

यदद्यकश्च ह्रत्तहं नुदगा अभिसूर्यः, सर्वं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्विश्व दर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्वा कर्त्तोर्विततं सञ्जभार,
यदेतयुक्तहरितं सधस्यादादात्रीवासस्तनुतेऽसि मस्यै । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपं कृणुदतद्गौरुपस्ये ।

अनन्त मन्ददृषदस्यपाजः' कृणुमन्दहरितः सम्भरन्ति ।
वणमहां असि सूर्यबलादित्य मर्हासि, महस्तेसतो महिमागनिस्य-
तेऽर्द्धा देवमर्हासि । वटुर्यसहसा महां असि सत्ता देवमहां
असि, महादेवानामसूर्यः पुरोहितो विभुर्ज्योतिरदाभः ।

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत', वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दीधिम । अद्या देश उदिता सूर्यस्य
निरुहसः पिपृतानि रजद्यात्, तन्नोमित्रो वरुणो मामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) महानाम-

(३) ज्योपां ।

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तम्यीः । आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्त्रस्य, नारायणऋषिः, पञ्चदशार्चाऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशार्चात्रिष्टुप्छन्दः । जगदीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेधे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः सृष्ट्वात्यतिष्ठद्यशाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्थेशानो यदन्ने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विश्वङ्कव्यक्तामक्षाग्रनानग्रने अभि, ततो विराल जायत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चात् भूमिमथोपुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यं पुशूँस्ताँश्चक्रे वायव्या
नारण्याग्राम्याश्चये, तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुत रुचः सामानि जग्निरे,
हृन्दाँसि जग्निरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते समहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन्नृचः
सामयजुँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तं
सर्व्वमोतं प्रजाँनां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारथिरस्त्रा

निवचन्मनुष्यान्नेनीयते भिषुभिर्व्वाजिन इव, हृत्प्रतिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणामन्त्रलाभेन ऋथादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तानां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः मेषा
त्रयैव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एष मृत्युर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैवममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् मृत्युर्निम्नियते मृते ह्यस्तस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्वतो-
हेनेन परिवृत्तो मृत्यो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्य
पुरुषात्मेति तदेष श्लोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
चाशिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मै नश्च सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चिन्नदा इत्येताश्च हस प्रतिष्ठां
अत्तेयो मह्यदुक्तं परस्मै नश्च सति तस्मादुक्तयश्च भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिन्नो हि भवतीत्यधीदेवतम् ।

अथा यज्ञ यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादश्वा अजायन्त
एके चीभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमयतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋषयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्यासि किं बाह्व
किमूरु पादा उच्यते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाह्व राजन्यः
क्षत्रः, उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च^१ मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णी द्यौः समवर्त्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथालोकान् अकल्पयन्, यत्पुरुषेण
हविषा देवा यज्ञं मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्भविः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधकृता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाना अवध्नन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जाग्रत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदेति
दैवं तदुसुप्तस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमस्तु ।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्त वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ।

यत्प्रज्ञानं मूढचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्नृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।

न पत्ययः सक्तो यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्यः पुरुषः, तदेवैतत्तयः सः 'स्मृत्येहोपे भेतद् यज्ञ-
स्यैवानुसः स्थामूर्ध्वमुपक्रामति तदेतमध्येति तस्मादग्निनाद्रियेत
परिहतममूतक्षेत्रे 'तदा भवति त्वु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैष रुक्म इदं तत्शुक्लं चान्नथ यदेत-
दक्षिर्दीप्यते यच्चैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणाच्चान्नथ येष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणेयत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'पृणितामेष 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सव्येयन्पुरुषोर्ध्वमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै गृहमिथुने नाथसर्वोऽक्तत्सतायैतद्वत्ते द्वे भवतो-
हन्द् हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्देवच्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्याभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोऽयमन्वाणी ताभ्यां देवा एतां विष्टुतिमकविन्नासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
मुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्य 'ववी मनुष्याणां समुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुतेषु वीर्यवान् जायते मृतवाकावयसाः सान्निप्रस्येनं न

- (१) येष एतस्मिन् ।
(२) सत्योऽयः-
(३) स्मृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैव-
(४) ह्येदो भवति- ।

- (५) गृ-
(६) सुख्योऽ-
(७) द्वे द्वे लोकं-
(८) वन्त वी-

जनयति तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा
मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्था है वेद्यं
मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः ह्येतन्मिथुनं
परमोद्धेष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव
ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-
बोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो हिनसानोति तस्मादुहैतत्
सुष्टगुणश्लेषाणमिव मुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः
तस्माद्रेतः स इदं सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणायन्पुरुषः तस्य
ह्येतस्य हृदये पादावतिष्ठ तौ तौ हैतदाच्छिन्नो क्रामति यन्ननो
क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतत्प्रेतमाहुराच्छैदितस्येते
षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्ननुत्या चक्षते परोपरोक्षका
माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचान्नस्य
रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
श्रोत्रेण शृणोत्येवः ह्येते तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्त्रजा-
सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
वहवश्चेति अब्रूयादयेहासावमूत्र तेनैकोथ यदिह प्रजासु बहुधा
व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यब्रूयाद्यदहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेथ यदस्य 'वमुत्र तेनोदूरे,
तदेष स्त्रीको भवति अन्ये भात्ययश्चितो रसानां साक्षरेभ्य इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्चितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्चितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येषहोह्यं सर्वं युनक्ति
सामेति छन्दोगा एतस्मिन्वीदं सर्वं समानमुकथमिति वक्ष्य-
एषहोदं सर्वमुत्थापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन होदं, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति 'देवायिरिति
'मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरूप-
मिति गन्धर्वागन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो 'भवति
'तद्वैत्यत्वावतितस्मादेनमेन' एवंवित्तवेरेवैतैरुपासीत सर्वं हित-
इवति सर्वं हिनमेतद्भूत्वावति ।

स एष तैष्टकोऽग्निरुचो वाययुरेकास्यस्यैकातथ्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां सान्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ह्यन्ना 'सेनावरपीत एवत स्मृष्टकं स एष एव मृत्युर्न एष

(१) वसुत ।

(२) देवारयिति ।

(३) मनुष्या- ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

(५) तद्वैसाभूत्वावति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित्- ।

(७) ह्यक्कासेयजरपीत ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
 आत्मा भवति स यदैवं विदस्माह्लोका रौत्यथैतमे अत्मानमभि-
 संसवन्ति सोऽमृतो भवति मृत्युर्हिस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
 ब्राह्मणं, दिवाकीर्णैः, शतरुद्रीयः शतैरिति लग्नीधरः, नमस्त-
 इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
 रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
 या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनी, तया नस्तन्वशन्त मया
 गिरिशन्ताभिचाकसिहो, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ष्यऽस्तवे,
 शिवां गिरिवतां कुरु मां हिंसीः पुरुषं जगत् ।

सौराः,—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दस्य विराट्
 आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्तरीरसि-
 नेन्द्रसथ सिदाशुषे, उपीपेन्नु मघवन् भूयइन्नुतेदानं देवस्य पृच्छते
 आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युभे निभासि जन्मनी, हरीयादित्यसवनन्त-
 'इन्द्रियमात्रस्याममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुन्नामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
 र्वाचि सुमतीवहत्या दꣳ होश्चिद्रावरिवोविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
 अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मण्यं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्री
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ।

असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वोपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्रागग्नेषु दर्भेषु, प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, तिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्मार्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रैः सक्तदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्चोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य-
व्याहृतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमर्द्धचमुच्चार्य तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कर्णिकाक्रमेण वा, एवमेकां शास्त्रां समाप्य यस्या-
नेकवेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्यैवमेव क्रमेण समापनम् ।
पश्चादाथर्वपुराणेतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, अद्वायां, जुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सींकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते मृतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्त्वग्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे बृहते करोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस्य
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीकन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषीदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीकीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्कन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे च उपदविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उतवायजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा हृष्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलैर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्तर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
कन्दांसि हृष्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बत्सरः सावयवस्तृप्यतां, देव्य स्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, ॐ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, ॐ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यक्षास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
हृप्यन्तां, ॐ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि हृप्यन्तां, पशवस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, ॐ ओषधयस्तृप्यन्तां, ॐ भूतग्रामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्धृतोदकेन
'चावाहनस्थानकुशेषु ताम्रादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञसूत्रोत्तरीये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तस्थितकुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धृत्वा
उदङ्मुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
सव्यान्वारब्धे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारद्वयं तर्पणं, ॐ सनकस्तृप्यतां, ॐ सनन्दस्तृप्यतां, ॐ
सनातनस्तृप्यतां, ॐ कपिलस्तृप्यतां, ॐ आसुरिस्तृप्यतां, ॐ
वोढुस्तृप्यतां, ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्व्वत्रापि मानस स्थागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये
अपसव्ये कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जानु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणाग्रं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उग्रन्त इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः-

(१) स्थलस्य स्थलसमीपे चेज्जले चेदुद्धृतोदकेन स्थले सम्भवे चावाहन-
स्थानकुशेषु ताम्रादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

समिधोमहि । उशन्नशत आवह पितृन् हविषेऽत्तवे इति पठित्वा कथ्यवालनलादयो दिव्यपितरोऽत्रागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माण अत्रा-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुका-
मुकामुका देव्यः अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्माणः अत्रागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्यं सामान्यतः पितरो अत्रागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्वादिवृद्धप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि सृतायां मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य अत्रागच्छत इति वर्हिषदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्-
छन्दः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निश्चान्ता^१पथिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् ।

इति जपः, रजतादिताम्रादिपात्राभावे रजतादिकीलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदक्षहस्त-
स्थितकुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य कुशद्विदलेन मोटककरणम् ।

कुशमूलाग्रयोर्जले प्रवेशाय सव्यहस्ते कुशमध्यधारणम् ।

पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
मुद्रां परिहृत्य पात्रस्थलेषु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादाय वामहस्ते कृत्वा जलपूरणं, उद्धृतोदकेन पक्षे भूमिष्ठजलपूर्णपात्रे तिलान् प्रक्षिप्य तत्पात्रात्पात्रेण सतिलजलग्रहणं जीवत्पितृकस्य तिलतर्पणाभावः, कथ्यबालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ कथ्यबालनलस्तृप्यतां, इति गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य पितृतीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्यागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अर्यमा तृप्यतां, ॐ अग्निश्वात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ वह्निषदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पितृकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि मृतायां मातृपितामहीनां तर्पणमत्रैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपितृकस्याधिकं, ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पितृतीर्थेन गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य वारत्रयम् ।

इतःप्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः ।

अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदीरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ उदीरतामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृकारुतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठित्वा

अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा त्वप्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरमोनः पितरो-
ऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतीयज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्यामः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा
त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् ।
आयन्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरो
देवताः पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्तु
साधवः, माध्वीर्नः सन्तोषधीः ।

आयान्तुन इति अस्मानित्यन्तं पठित्वा अमुकसगोत्रोऽस्मत्
पिता अमुकदेवशर्मा त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
तृतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्त्यागः ।

उज्जमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुःपितरोदेवताः,
पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ उज्ज्वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्सृतं, स्वधास्थतर्पयतमे पितॄन्, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता-
महोऽमुकदेवशर्मा त्वप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमा-
ञ्जलिदानं, त्यागः सर्वत्र मानसः ।

ॐ पितृभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः पितरो-
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा-
नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः
स्वाधायिभ्यः स्वधानमः, अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽति-

दृष्यन्तु पितरोपितरः शुन्धध्वं, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

येचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ येचेह पितरो येचनेह
यांस विद्मयाँ । उच न प्रविद्म, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुषस्व, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति 'साधवः, माध्वीर्नः
'सन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रथमाञ्जलि दानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तमुतोषसो-
मधुमत्पार्थिवं रजः, मधुद्यौरसुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मत्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुमावो वनस्पतिर्मधुमां असु सूर्यः, माध्वीर्गावो भवन्तु नः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रपितामहो अमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीयाञ्जलिदानम् ।

अमुकसगोत्रास्मत्प्रपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुक-
देवशर्माणस्तृप्यध्वमिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं
प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयदानं, पितामहे जीवति प्रपिता-
महे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूह्य,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो-
देवताः जपे विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुषायनमो वः
पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्जीवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय,
नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति
कृताञ्जलिर्जपेत्, पुनः षट्कृत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ मातृतर्पणं,—

अमुकसगोत्राऽस्मन्माताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै
स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, एवं
अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामहो तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः
इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्राऽस्म-
त्प्रपितामहो तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि
पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्रोऽस्मद्बृहत्प्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमात्रादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्राऽस्मद्ज्येष्ठमाताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमात्रादीनामूह्यम् ।

देवा सुरास्तथायक्षा नागागन्धर्बराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते प्रयान्त्याश्च महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पिष्टतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्वा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाक्षिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां त्रिवारं दत्त्वा वस्त्रञ्चालनं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीडनम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

स्नानाभावेऽपि एतञ्जलाञ्जलिदानमत्रैव ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमीतानां बुद्धौ करणं ततो यज्ञो-
पवीतो भूत्वा पूर्वमुखः सकृदाचमेत् ।

अथ जपयज्ञः—

गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मृत्वा यथा शक्तिगायत्रीजपः, अस्य यज्ञौ
सत्यामघमर्षणादीनां जपः ।

जपविधिस्तद्धर्माश्चोक्ताः ।

अथ सूर्यार्घ्यः—

अग्रतस्ताम्रादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं असम्भवे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं हंसः शुचिषदित्यृचा मूर्ध्नि पर्यन्तं पात्रमुत्थाप्य
सूर्याय अर्घ्यं नमः, इति लिखितपद्मेऽर्घ्याम्बुप्रक्षेपः, शिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे,
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कुर्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म,—

तत्र ब्रह्मा पूजा,—

ब्रह्माणं चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्रक्^१सूत्रहस्तं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मा पूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इति जले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवो गायत्री छन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्घ्यसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायण अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गन्धो नमः,
इति जलेन गन्धदानं, पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादिस्मरणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र शीर्षेत्यादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्पं ददामीति पुष्पदानं, असम्भवे तदर्थमपि जल-
दानं, गायत्र्या ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपः
स्वहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणायैति दीपः स्वाहेति
दीपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलित्रयदानं,
गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले
गत इति चिन्तनं, इदं सर्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्ती सत्यां सर्वोपचारान् साक्षाद्दद्यात्, तदन्ते निरञ्जनब्रह्मत्वेन
ध्यानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर ऋषिः, गायत्रीछन्दः रुद्री-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुद्रं शूलहस्तं शुक्लं शुक्लवाससं ध्यात्वा नमस्ते रुद्र
मन्यव उत्तोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्य रुद्राय
नम इति जले पुष्पं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण ऋषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयन्नं प्रसुवयन्नपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपः^१ केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विश्वानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विश्वानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिद्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रत्रयं पठित्वा सूर्यं रक्तं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सवित्रे नमः,
इति जले पुष्पं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रस्येत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य ^१वर्षणीधृतो गोदेवस्य मानसे, द्युम्नं वितं स्तवस्तमं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो ^२न एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उशन्नशतं^३ स्यो नः स्योनम् ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते द्रुहमामित्यस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षणं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य मित्राय नमः, इति जले पुष्पं जलं क्षिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुण तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य ऋथादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य वरुणाय नम इति जले पुष्पं जलं वा क्षिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्यावलोकनम् ।

अदृश्रमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अदृश्रमस्य केतवो विरस्मयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिमुखस्य ऊर्ध्ववाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पथसी संतनूभिरगन्महिमनसासंशिवेन,
त्वष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्ष्टितन्वोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां मुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असिवर्चो मे देहि ।

सूर्यस्यावृतमन्त्रावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता,
प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्यावृतमन्त्रावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् ।
उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्मनस्कारः । दिग्देवताभ्यो नम-
इति दिग्देवतानमस्कारः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्कृत्य जला-
ञ्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः,
वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्कृत्य
प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं, तीर्थे च तीर्थदेशक्षालनं, नमो ऽद्रिभ्यो
अपाम्पतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः,
यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, 'परमेष्ठी ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः,
वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वाशेष उतानृतम् ।

धान्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, धान्नो धान्न इति

यजुः यदाहुरघ्न इति गायत्रीकृन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

धाम्नो धाम्नोराजस्त्वतो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्नया वरुणेति श्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनं, एवमावाहितस्य तीर्थान्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः गायत्रीकृन्दः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु ते विश्वतः सोमवृष्णां,^१ भवावाजस्य सङ्गत्वे, इति दश जपेत्, देवागातुर्विद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, गातुविदो देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्पतइमं^२ देवयज्ञं खाहा वातेधाः, अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं स्नात्वा गृहागमनं, माध्याह्निककर्मानन्तरम् ।

यान्नवल्काः,—

प्रक्षाल्य तीर्थदेवीं^३ तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

श्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आचान्तः सोदकुम्भस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

(१) विष्णुं ।

(२) देशं त्व ।

(३) दानसम्पतत ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्षणलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थभीष्टशमेव जलमित्यव-
गन्तव्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
सुपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

पद्मपुराण,—

द्विजङ्गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

आश्रयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्व्वं विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजा आवश्यकी नित्यवद्दिधानात् ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातस्तु पूजयेद्दिणुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्दिद्वान् विष्णुपुरुषसूक्तकैः ॥

पुरुषसूक्तयाज्ञवल्कीयकल्पे ।

चतुरस्त्रपुरं कृत्वा चतुर्द्वारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् ॥

प्रणवेन फटन्तेन करौ संशोधयेत्ततः ।

दिग्वन्धनं ततः कुर्याद्द्विधिवद्भूतशोधनम् ॥

प्रणवं मृतमुच्चार्य वीजं सञ्चित्य निर्दहेत् ।

तन्मध्ये तूर्ध्वरन्ध्रेण मरुता शोषयेत्ततः ॥

निर्दहेद्दग्निवीजेन प्लावयेद्धारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं^१ भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सञ्चिन्त्य तन्मध्ये पूजयेद्द्वरिम् ॥

फुल्लारविन्दवदनं पीतनिर्मलवाससम् ।

पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

सशङ्खचक्रं सुस्मेरं मुकुटाद्युपशोभितम् ।

सञ्चिन्त्य जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मीत्यभेदेन चिन्तयित्वात्म^१पूजनम् ।
 कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्याद्वासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं^१ दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अक्षोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्रेण क्षालयेद्विष्णोर्गायत्र्या जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा वीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुण्ठय ततोऽस्त्रेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तितः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलम् ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ती, नारायणः सरसिजासन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मय-
वपुर्धृतशङ्खचक्रः ।

आद्ययावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः ॥

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ।

द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थार्घं ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पीतवाससी ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यात्तयोदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् स्नाननैवेद्यवस्त्रेणाचमनं भवेत् ।

गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्व्वतः पूजयेद्दिद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ।

इन्द्रमग्निं यमं चैव नैऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुवेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्नासु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्व्वतः पूजयेद्दिद्वान् तत्सर्व्वं प्रणवे स्थितम् ।
 देवं प्रणवबीजं संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्ममोऽन्तं ततो द्विजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादादधोक्षज ।
 एवं निवेद्य विधिवज्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्भुजं पुरतो जप्त्वा जङ्घमन्यत्ततो जपेत् ।
 विश्वक्सेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत् क्षितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अच्छिद्रमवधार्यान्ते क्षमस्वेति ततो वदेत् ।
 संहृत्य मण्डलाद्देवं षोडश्या प्रणवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥
 भक्तिस्त्रिगुणेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेद्दिभूत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।

अत्र बीजं सञ्चिन्त्य निर्दहेदिति बीजं वायुबीजं यं सञ्चिन्त्य
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवक्त्रिदाहस्य
 शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपासं निर्दग्धं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्यादूर्ध्वरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदिस्थं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणत्वान्मध्यात्हृन्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्ध्वब्रह्मरन्ध्रेण जीवं
द्वादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्दहेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे स्पुटमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निबीजं, वं वारुणबीजं सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मी-
त्यर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्रात्रयमत्र विष्णोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभवैन-
तेयमुद्रारूपम् ।

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं अञ्जलिवन्दिनी
नामकमुद्रात्रयं नात्रोपादेयम् ।

कुर्याद्वासां' विधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासाः तन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यामृतं न्यसेदाम इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
छन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरितिग्राह्यगन्धादित्यादिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलखेतसर्पपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्विति उक्तस्य दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
संस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमबाधाप्रोक्षये-
न्मण्डलान्तिकमिति शङ्खमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र मण्डलं

लिखितपद्मं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमघं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तत्र मानसपूजायां, आधारादिक्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थाद्वाह्यपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते ।

आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासाद्वारेणावाहनम् ।

नासाप्रदेशेनोद्वासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाद्यदानानन्तरं स्वदेहवदाद्यासृतं न्यसेद्वाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वाह्ये दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि बज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति सम्बन्धः ।

सङ्घं जप्त्वा जड्जम्बजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि जपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दीवराक्षम् ।

गोगोपीवृन्दवीजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताम्बरं तं यजतु च दिनशो मध्यमेऽङ्को रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभीष्टसुरपूजनं, इत्युक्तत्वादस्मिन् काले-
ऽभीष्टगृहदेवतानां पक्वाच्चेन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवे
पञ्चोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाद्देवदेवापूर्वमपि-

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनमुक्तं तद्वैश्व-
देवाङ्गमिति न कश्चिद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारस्य
सिद्ध एव इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोग्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषिण्युपस्करः ।

कण्डूनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यास्तु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्चकृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषेर्न लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

आहं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृगो वलिरथापि वा ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयज्ञत्वं,—

वैकल्पिकं, अत्र सम्भवे समुच्चयः, असम्भवे विकल्पः ।

तर्पणश्राद्धवलीनां त्रयाणां सति सम्भवे पितृयज्ञत्वम् ॥

वलिदाननित्यश्राद्धशक्तस्य तर्पणमात्रेण पितृयज्ञसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्त्वद्भिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यश्राद्धशक्तस्य वलिदानमात्रे पितृयज्ञसिद्धिः ॥

पितृगोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्ताशक्तस्य तु गोतमः, देवपितृ-
मनुष्यभूतर्षिपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं
यथोत्साहमन्यत् इति, ब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्याञ्च यज्ञसिद्धिमाह, अत्र
ऋषिपूजेति ब्रह्मयज्ञः,—

भूतपूजा वलिपूजा मनुष्यपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वा-
दुपात्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चाल्म सूनाजन्यं, तदभावे दुरिता-
न्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शातातपः,—

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

हुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्राद्यनन्तरं अपवृत्तकर्मां लौकिक-
इत्युक्तं रूपाहवनीयादौ, जले क्षितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत्र शिष्टाः,—

पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।
तत्पक्वेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥
तस्माच्चुल्लीगतं वज्रं न कुर्यात्तु विनाशिनम् ।
तद्विनाशे मयित्वा तु श्रोत्रियागारतोऽपि वा ॥

श्रीतस्मात्ताग्निरहितस्य तु मनुः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पंक्तिगाम्वाहिकीं गृही ॥

अत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
दृष्टकल्पनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्याग्न्याधारात्वाहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, साम्नेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

शालाग्नौ निर्वपेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।
समारोपे कृते चाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्रतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्होमं ततः कृत्वा समुद्धृत्य हुताशनात् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहुतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ।

असंसृष्टं जागरयेदेष धर्म्मः सनातनः ॥

चुल्लीतः स्मार्त्ताग्नौ अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्त्यागः कार्य्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः,—

भूतं प्रवाचयेत्पत्नीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।

महानसेऽन्नं च यावत्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ॥

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।

स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पत्नीं वाचयेत् ॥

पत्न्यभावेऽन्यां पाककर्त्रीं, पत्नी अन्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न

शक्नोति तदा ॐमिति सन्मतिं सूचयेदित्यर्थः ।

शिष्टाः—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमबलिं तथा ।

वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्व्वतः पाकात् समुद्धृत्य 'जुहुयात्,

तत्र देवयज्ञः ।

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्प्राक्ब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अपूर्वं जलेन आदौ पर्युक्षणं कृत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र ब्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नौ ह्यमानत्वात्, अनेन पर्युक्षणमात्र-विधानेन होमसामान्येति कर्त्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्करः,—

अथातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्व^१ स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धित्वेन क्षुप्तादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव बलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्म्मणो नाम-धेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विष्णुः । ततोऽन्नशेषेण वलिमुपाहरेत् । तेन होमशेषद्रव्येणैव वलिर्न पृथग्द्रव्येण, स्विष्टकृद्दत्परप्रयुक्तद्रव्यो-पजोवित्वात्, नचैवं तन्नाशे वा जिनयागवत्क्षोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्ट-सिद्ध्यर्थं द्रव्यान्तराच्चेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरेण यूपान्नवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

तथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।

वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।

स्वाहाकारः पितृणां तु हस्तकारो नृणां ततः ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्रां वलिमतः सदा ।

तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गीतमः ॥

नचापराद्धां वलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।
एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति इतरेतरसंसक्ताश्च, पिण्डवदिति पिण्डानां
यथा पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निक्षेपादिका एवं वलीनामपि ।

विडालकर्णप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।

आचारस्तु आर्द्रामलकमानेनेति वचनादार्द्रामलकप्रमाणा
एव वलय इति ।

आपस्तम्भः,—

वलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।

'हस्तेन परिमृज्यावोध्य न्युप्य परिषेचनम् ॥

तस्य तस्येति वीप्सावलात्तन्त्रेण न स्थानसंस्कारः ।

न्युप्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सकृदपो निनीय वलिं निदध्यात्सकृदन्ततः ।

परिषिञ्चेदेकैकम्बा, एवं च सर्व्वबलीनां आदावन्ते च सक्तदेव
परिषेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्त्रेण ।

तथाचापस्तम्बः, सक्तदन्ते परिषेचनम् ॥

ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तूद्दिश्य देवताम् ॥

एतच्च नामकीर्त्तनं परिषेचनाङ्गम् ॥

पारस्करः,—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके त्रीन् ।

पर्जन्यायाभ्यः' पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च द्वार्य्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशं च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अन्तरीक्षाय
सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उषसे भूतानाञ्चपतये परं उत्तरतः, पितृभ्यः स्वधानम् इति
दक्षिणतः पात्रं निर्णेज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । यक्षै तत्त
इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोदकं दद्यात् यक्षैतत्त इति वदन्

उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणाय प्रयच्छेद्वन्त इति ।

यथाहं भिक्षुकानतिथींश्चैव संविभजेरन् ॥

वालज्येष्ठा गृह्णा यथार्हमश्रीयुः, पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च
पूर्वी वा गृहपतिः, पूर्व्वमतिथिभ्योऽश्रीयಾದिति श्रुतेरिति ।

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्वादयं ग्रासचतुष्टयम् ॥

अग्रं चतुर्गुणं ग्राहृहन्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अग्रहन्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूत्रार्थः क्रियते, गृह्णा गृहभवाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमश्रीयुरित्यर्थः अतिथि-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्नी च यद्गृह्णीयातामिति एकः पक्षः,
पत्न्याः पूर्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्रुतौ अतिथिभ्य इत्य-
त्रानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्नमश्रीयादिति कर्काचार्याः,
स्वाहन्नादिष्टमिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठद्वयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशव इत्यादि मन्त्रा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काम्यत्वोक्तेर्न नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नमिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

ऋत्यन्तरे च,—

• अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ।

तथाच एतानुद्दिश्यान्नत्यागमात्रं न चाण्डालादिस्त्रीकरण-
पर्यन्तं तेन तद्योग्यस्थाने प्रक्षेपमात्रम् ।

वशिष्ठः,—

ओत्रियायायं दत्त्वा ब्रह्मचारितश्चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् इदं
च बलिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सभावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्वृत्तानि दातृभिः ॥
विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखादिषु ।
निस्तारयति दुर्गा तं महतश्चैव किंलिषात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रादनसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, शंखलिखितौ, गोदोहमात्रं कालमन्वाकांक्षेद-
तिथिः, ओत्रियो वेदव्रती यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन्काले' बलिदानकाले ओत्रियः, एकशाखाध्यायी,
यतिधर्मा यतिः, नैष्ठिको नैष्ठिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिसुख्य-
जीवनोपायः ।

अथ पितृयज्ञनित्यश्राद्धम् ।

मनुशातातपौ,—

शङ्खश्च प्रथमे,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृार्थं पाकयज्ञियम् ।

न चैवात्राशयेत्कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

मात्स्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

बहुषु काव्येषु' एकेनैव सिद्धेन वर्गद्वयार्थं ब्राह्मणद्वयापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वृत्या'न्नं हन्तेत्युत्सृजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदञ्च नित्यश्राद्धाङ्गं तत्प्रकरणात्, नित्य-

आहमदैवं स्यान्ननुषैः सह गीयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युद्धृत्ते-
त्युक्तेर्नात्र ब्राह्मणापेक्षा, समाचारस्यैवमेव, हस्तकारं षोडशयास-
परिमितमन्नम् ।

शिष्टाः,—

आसिलैः पाणिनैवार्षी देयोत्सर्गोऽक्षयस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यश्राद्धे चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र श्राद्धेतिकर्तव्यतान्तरातिदेशः, तेन निमन्त्रणाद्यभावः ।

आह्वीयद्रव्यनियमस्याप्यभावः, प्रमाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तदुभोक्तव्यं
यस्येतिभोज्यस्य ।

विष्णुः,—

यत्र दद्यात्तन्नाश्रीयात्, भोज्यमात्रस्य नित्यश्राद्धदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशाभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेश्च, अतएव मांसभोज्यमपि देयं,

देवान्पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यश्राद्धाभिप्रायेण भोज्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विशेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्नं तथा ग्राह्यं गृहे यज्ञोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्दानप्रस्थविषयम् ।

काम्यमांसवर्जनं सङ्कल्पकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्श्वधर्मानतिदेशेऽपि ।

तच्च षट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यास्तु पितरस्तत्र मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाद्भरकं व्रजेदिति ऋथ्यशृङ्गोक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थं कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्सर्गे षष्ठां प्रत्येकं देवतात्वम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्घ्यस्वधावाचनविषयं, एवं च षट्पुरुषात्मकं मांसादिसहितं
एकमेव पत्रं केचित् कुर्वन्ति, केचित्तु पित्रादित्रिपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादित्रिपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रद्वयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पत्रद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक् पत्रद्वयं कृत्वा मांसयुक्तं षट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, मांसमन्नं तथा ग्राह्यमित्यादिवचनानुरोधेन षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रमिति व्यवस्थाया युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव ग्राह्या वलिदानेऽपि न हविष्यान्ननियमः ।

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

‘इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पितृदेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-
प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्त्वशुद्धार्थं काम्यं,
एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः सर्वाः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः ॥

(१) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमाषमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञा-
तत्वात् ।

तथा पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति तत्रैवानुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभ्रातृ-
सन्ततिदौहितृतदन्वयानां कर्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पित्रव्यादीनामपुत्राणां भ्रातृसन्तत्यादयः सर्व-
एव नित्यश्राद्धं कुर्वीरन् ।

एवं पितरि मृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृत्तः स्याज्जिवेद्वापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्यं कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाद्वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन श्राद्धं, त्रिपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच कात्यायनः,—

तृीन् तृीन् पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च मृते प्रपितामहे जीवति वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन
श्राद्धम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादिष्वयमुद्दिश्य श्राद्धम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोर्मृतयोर्वृद्धप्रमातामहे
जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशेन श्राद्धम् । एवं मातामहे
मृते प्रमातामहे जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशपुरुषत्रय-
श्राद्धम् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति विष्णुस्मृति-
वचनात् पित्रादित्रयश्राद्धप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, तयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पितृकेणापि नित्यश्राद्धवर्जं कार्यं, पित्रावलितु कार्यः ।

श्राद्धस्यैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यत्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहो दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साग्निकविषयम् ।

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तत्र ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधाच्च । सपितृकस्य तु साग्नेरपि न सर्वथा
नित्यश्राद्धसमाचारः । प्रमीतपितृकस्यापि मातामहादित्रय-
जीवनेन नित्यश्राद्धकरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिनां पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रां धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथग् हि वर्द्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति गौतमोक्तेर्मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वात् अविभक्तसपत्नभ्रातृणामेकेन षाट्पुरुषिके श्राद्धे कृते अपरिण स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पत्रान्तरं कार्यम् । एवं दर्शादिष्वपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपाके निवसतामिति वचन-
वलाद्यदि एकत्वमङ्गीकर्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तन्न न्याय्यम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षिती ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्ती पञ्चसूनादोषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्करणे दोषनिवृत्तेर्न पृथक्करणम् ।
गृहस्थधर्मीकानां पूजादीनां पृथक्करणं तु यथा कथञ्चिन्निर्वा-
हयति, न पक्वद्रव्येणैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्वामी
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान्नं कुर्यात् ।

तथाच षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन^१
प्रवर्त्तेरन्निति ।

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्नित्यर्थः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत्र केचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्यान्नवत्सरः ॥

इति सुमन्तुवचनम् । नाभिव्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतसंस्कारपरम् ।

मनुना तु, एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्विति यदुक्तं
तदपि दर्शादिश्राद्धानन्तरपरं, पार्वणश्राद्धानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वस्तुतस्तु पारस्करः । समावर्त्तनमुक्त्वा ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः,
पञ्चसंख्यका महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च
समावर्त्तनानन्तरं उद्वाहेऽनुद्वाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणमुचितम् ।

गृह्यसूत्रात् स्मृतेदुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनमनादेयम् ।

यदा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपक्षश्रयणपरं वा तत् ।
अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यश्राद्धे तु
उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतद्वैश्वदेवकर्म स्त्रिया क्लीवेन च
कार्यम् । स्त्रिया क्लीवेन न हृते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचिदिति
मनूक्तेः । अत्र यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथि-
भोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यक्ष्मवर्त्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः,
तथापि, नित्यश्राद्धानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांस-
मानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यश्राद्धानन्तरं अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
दानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलि-
हरणोपयुक्तान्नादन्यान्नेन श्वस्वपचवायसवल्लीनां करणप्रसक्तौ
तद्वलिपात्रादन्यपात्रे श्वादिवर्त्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिब्राह्मणा-
नन्तरं श्वादिवलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

इत्युक्त्वा एतेषां मन्त्रा नोक्ताः । तस्मात्, श्वभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः आहृताः ।

यस्तु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यश्च श्वानी द्वौ श्यामश्वलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्चाह उक्तत्वान्न ताभ्यां दान-समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणीयमन्त्राणां गयाश्चाह एवोपयुक्तत्वात् । श्वभ्यो नमः इत्यादि बहुवचनप्रयोगस्तु विष्णुपुराणे बहुवचन-स्योक्तत्वात् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् इति स्मृतिश्च ।

शुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्लेमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद् भुवि ॥

इति बहुवचनस्य मनुनोक्तत्वाच्च । बहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां उक्तत्वात् पतितादीनां न वल्यकरणसमाचारः ।

अथ गोग्रासदानम् ।

तच्च काम्यं भविष्यपुराणे,—

दृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोसाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

एवं गोघ्रासदानस्य काम्यत्वान्न सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिभ्यो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ।

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ॥

तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् एकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामो ब्रजत्यधः ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टधा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

(१) परगोघ्रासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।

तथा,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाद्यात्यन्यतो मुखः ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 धाता प्रजापतिः शक्रो वज्रिर्वसुगणोऽर्यमा ।
 प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जते वै नराधिप ॥
 तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
 स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनुः,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्नुते ।
 तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

दृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपान्नेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

शङ्खलिखितौ । यथा प्रणीतस्याप्रणीतस्याग्निदैवतं, एवं विद्वांसो
 विद्वांस ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुङ्क्ते-
 तदुत्तममन्नावहुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

वयोवित्तविद्यातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्याचमनीयमन्नविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहासीत, प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत, पूर्वं प्रतिबुध्येत,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योद्यानारामवापीतडागदेवगृहमहाङ्गद-
स्थाननदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुत्सृज्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत्-
सृज्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिश्चेदागच्छेद्यतिर्वैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च प्रदाय यास्योषधयः सन्ति
तास्योपहरेत्, त्वं प्रयान्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुज्ञातो निवर्त्तेत, वसेच्चेद्द्विधिवत्परिचरणं, अकृत-
विवाहोऽत स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्रस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यज्ञाङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तम्बः,—

यानवन्तमायानात्, यावन्नानुजानीयादितरं, अप्रतिभायां
सीम्नो निवर्त्तेत, इतरं यानरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ॥

उपासनमनुव्रज्या कार्याश्चेतानि यन्नतः ।

तथा,—

पादशौचं तथाऽभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ।

मृज्जलं चार्थिने देयं एतान्यपि सदा गृहे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्बः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिमुखो-
ऽभ्यागम्य उपसंगृह्य न वीभत्समानमुदकमुपस्पृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेदासने शयने भक्ष्यभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रवृत्तिः, तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेदन्यम्
वासमुदेतं स्नानासनचक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षेत्, संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठोवनदन्तनिष्ठोवनसिंहन-
भूक्षेपणताडननिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं भाषा विश्रम्भपूर्व्याः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्य
पादावितिशेषः, न वीभत्समानमिति आचार्यं पादस्पर्शं दृष्ट्वा-
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य सत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदीयम्
सर्व्वमिति निवेद्य यथोपदेशं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठन्ना-
चार्यमाचामयेन्नोपविष्टः सव्येन पाणिनानुगृह्य दक्षजलपात्रं
वामपाणौ कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, 'आचार्यस्य स्नानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

स्मर्शनं, अङ्गपरिष्वङ्गः, श्रेयसां च विद्यातपःसमुद्धानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।
निर्माजयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकम् ।
किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाप्मे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दत्त्वा पुनर्जलम् ।
तद्भक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थे गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्थानश्रन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदग्नीयान्नातिथिं यन्न भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावसथौ शय्यामगुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमान् कुर्याद्दीने ह्रीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तान् नृशंसं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

अथास्त्रै दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिषत् शूद्रं
पूजयेयुः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

शातातपः—

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योऽन्यातिथयः स्मृताः ।

तथा,—

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

यासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्वधाः ॥

मनुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

पाषण्डिनो वेदवाङ्मयाशस्त्ररताः, विकर्मस्थाः स्वाश्रमधर्महीनाः,
वैडालव्रतिकाः, धर्मध्वजी सदा लुब्ध इत्यादिरूपेण तदुक्ताः, शठाः
व्याजेन धर्मकारिणः, हैतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः, वकवृत्तयः,
अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्पर इत्येवं मनूक्ताः ।

ब्राह्मे—

देवैर्जिता दैत्या एव पाषण्डिन इत्युपक्रम्य ।

नित्यं सत्पुरुषं कुर्यादेतेष्वभ्यधिकां दयाम् ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्य नमोऽस्तु धर्मायेति ब्रुवंश्च ।

दद्याच्चान्नं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशवर्णमात्रम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रमुच्चार्य सर्वगतं
विष्णुम् प्रणम्य नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् पाषण्डिभ्योऽप्यन्नं
दद्यादित्यर्थः ।

यमः—

तिथिपूर्वोक्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

व्रतौ यतिर्नैकरात्रं निवसन्नच्यतेऽतिथिः ।

पर्वाण्यमावास्यादीनि, उक्तवा विवाहाद्याः, एतेन मृष्टान्ना-
लोलुपा इत्यर्थः ।

मनुर्विष्णुः शतातपश्च—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकाग्रमिणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यन्नाग्नयोऽपि वा ॥

परिहासादिभिः सर्वैः सङ्गतः साङ्गतिकः, एतौ काले प्राप्तावपि
नातिथी, द्वितीयदिनाद्यवस्थितातिथीनां सत्कारः

काम्यः

आपस्तम्बीयादौ द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बः,—

न गृहे भुञ्जीतानवशिष्टातिथिभ्यः ।

पराशरः,—

अचिन्तितमनाङ्गतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥

सुधार्त्तस्तृपितः आन्तो दूराध्वानमुपागतम् ।

तं पूजयेद्ययत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्तः ।

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्वेषो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

इदञ्च यथोक्तातिथ्यलामेऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्टः,—

चण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनग्नन्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृह्णात् ।

ते वै खरत्वमुद्धत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

तथा,—

अतिथि र्यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणो यतस्ततः ।

शेते निरग्नस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो बहवो गुणा दोषाश्चैतेषु तेषु प्रोक्ता द्रष्टव्याः, विस्तर-
भयाद्विरम्यते ।

स्वभोजनानन्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्थान्नपाके निर्वृत्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्नोति पक्ता शक्त्यनुरूपेणेत्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपिढयज्ञयोरप्युपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच्च ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्त्वेन पाकनिमित्तकत्वमप्यस्तु, तथाच बहुपूदाहृतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्रवणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धीत्तेलिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकश्राद्धं कार्यम् ।

गच्छेन्न क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ने पत्नी भूतमिति स्वामिनी ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्री तत्सुभूतमन्नं विराट् तन्मास्वाहोति
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साग्निकः स्वामी आवसथ्यसमीपे प्राप्नुय उपविशेत् ।

मणिकस्योत्तरत आवसथ्याग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
चूर्णेन कृत्वा ब्रह्मादियज्मान्तानां वक्ष्यर्थमेकपात्रे अन्नं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिबलिपात्रा-
हक्षिणतः पित्रादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
मातामहादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्यदेशे षट्पुरुषार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये श्वादिबल्यर्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनग्निकसु
यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनग्निकासु तत्रोपविश्य,
कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्राण्यासाद्य
प्रथमकुशत्रयेण भूमेः त्रिः परिसमूह्य गोमयोदकेन त्रिरुपलिप्य
द्वितीयकुशत्रयेण त्रिरुक्षिप्य तां मृदं त्रिः प्राक्संस्थमुद्धृत्य
तेनोदकेन त्रिरभ्युक्ष्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
लौकिकान्निमानीय स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युक्षणम् । दक्षिणहस्तेन
ब्रह्मादिपात्रादन्नमादाय, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नी जुहुयात्,
इदं ब्रह्मणे इति त्यागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
इदं कश्यपाय, ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये अग्न्यसम्भवे
ताम्रपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
इति देवयज्ञः ।

अथ भूतयज्ञः ।

वक्ष्यमाणबलिदेशे सर्वत्र प्रत्येकं मार्जनमुपलेपनं च वैकल्पिकम् । बलिदानात् पूर्वं सर्वत्र बलिदेशे जलदानम् ।

सर्वत्र बलीनां समाप्तौ वा प्रतिबलि वा पूर्वापरजलदानम् ।

हुतशेषेणाग्नेन बलयः । मणिकस्य समीपे दक्षिणतः किञ्चिद्देशं त्यक्त्वा भूमौ प्राक्संस्थम् । ॐ पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय ।

ॐ अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः । ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै । इति दक्षिणदिशि मध्ये स्थानं स्थापयित्वा दक्षिणदिग्द्वारशाखा-समीपयोः प्राक्संस्थम् ।

ॐ धात्रे नमः, इदं धात्रे, ॐ विधात्रे नमः, इदं विधात्रे । एवं बलिद्वयं ततः प्राच्यादिक्रमेण प्राग्दक्षिणेन चतुर्दिक्षु वायुबलिचतुष्टयम् ।

तद्यथा,—

ॐ वायवे नमः, इदं वायवे इति प्राच्यां दिशि, ततः ॐ वायवे नमः इति दक्षिणदिशि, एवं पश्चिमोत्तरयोः इदं वायवे इति सर्वत्र त्यागः । ततो वायुबलीनामुत्तरदेशेषु ॐ प्राच्यै दिशि नमः इदं प्राच्यै दिशि, ॐ दक्षिणायै दिशि नमः, इदं दक्षिणायै दिशि, ॐ प्रतीच्यै दिशि नमः, इदं प्रतीच्यै दिशि, ॐ उदीच्यै दिशि नमः इदमुदीच्यै दिशि, ततः पर्जन्यादिसमीपोत्तरतः प्राक्संस्थं बलित्रयं, ॐ ब्रह्मणे नमः, इदं ब्रह्मणे, ॐ अन्तरीक्षाय

नमः, इदमन्तरीक्षाया, ॐ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्वलि-
तयस्योत्तरतः प्राक्-संस्थं बलिद्वयं, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः,
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, इति त्यागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपात्रप्रक्षालनजलं गृहीत्वा यक्ष्मै तत्ते
निर्णेजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्कोणे बलिं दद्यात् । इदं
यक्ष्मै इति त्यागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः कण्ठलग्नयज्ञोपवीत उदङ्मुखः कुशाक्षतजलान्यादाय
ॐ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हन्त
इति सृजेत् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्यागं कुर्यात् । ततो
दक्षिणामुखोऽपसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य द्विगुणी-
कृतकुशतिलजलान्यादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-
प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजेत् ।

(१) ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतद्वीरसदतः प्राक्-
संस्थं बलिद्वयम् । ॐ उपशे नमः इदमुपशे, ॐ भूतानां च पतये नमः इदं
भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणतोऽपसव्यो भूत्वा दक्षिणमुखः सन्,
ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदं पितृभ्यः इति बलित्यागः ।

(२) यक्ष्मै-

इदमस्मत्पित्रे अमुकदेवशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय अमुक-
देवशर्मणे इदमस्मत्पितामहाय अमुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

‘इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय
अमुकशर्मणे, इदमस्मद्दृष्टप्रमातामहाय अमुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रम् ।

तद्यथा,—

अमुकसगोत्र अस्मज्येष्ठपितृव्य अमुकशर्मन् इदमस्मादिकं
तुभ्यं स्वधानम्, इति पितृधर्मेणीत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाक्षतजलान्यादाय अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिब्राह्मणेभ्यं इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः श्वादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
श्वादिबलिपात्रादन्नमादाय इदं श्वभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहाः अमुकासुक-
शर्माणः इदमस्मादिकं यथाविभागं तुभ्यं स्वधा नमः इत्युत्सृजेत्, इति पत्रद्वयं,
अथ अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामहप्रपितामहा अमुकासुकशर्माणः अमुकसगोत्रा-
ऽस्मत्पितामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहाः अमुकासुकशर्माणः इदमस्मादिकं यथा-
विभागं तुभ्यं स्वधानम् इति पूर्ववत् सृजेत्, इदमस्मत्पित्रे अमुकशर्मणे
इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे ।

इदं श्वभ्यः इति त्यागं कुर्यात्, एवं स्वपसेभ्यो नमः इदं स्वपसेभ्यः,
एवं वायसेभ्यो नमः इदं वायसेभ्यः इति यज्ञचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोप्रासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं
इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याद्यनन्तरम् ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

मनुः,—

भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवानृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

तथा,—

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चामृतभोजनः ।

विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, अमृताशी भवेन्नित्यं विघसा-
शीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि प्रत्यवाय-
परिहारः ।

याज्ञवल्काः,—

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेद्वागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

स्ववासिनी विवाहिता पितृगृहस्थिता कन्या ॥

मनुविष्णू च,—

स्ववासिनीं कुमारान्श्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽथ एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तथाचातिथिभ्यः प्राक् बालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

अमनन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे बालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनमुक्तं
तदतिथिभोजनसुत्यर्थम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्पश्चाद्व्रियतोऽथाग्रतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं भोजयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् गर्भिणीव्यतिरिक्तस्त्रीणां स्वपत्नीप्रमुखानां पश्चा-
द्भोजनं पूर्वं वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सन्धेयम् ।

तत्तु श्रुत्यन्तरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनशुद्धं तद्विज्ञा-
नरोपासकानां इति सिद्धं, स्वभोजनाद्याक् यदन्नमुत्तमं
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्द्विजातीनामग्नं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोचसमो विधिः ॥

अत्र प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।

सायं शब्देन रात्रेः सार्द्धप्रहरः ।

मुनिभिर्द्विरग्नं प्रोक्तं विप्राणां सप्तवासिनाम् ।

नित्यमग्निं तमस्मिन् सायं सार्द्धप्रहरयामतः, इतिष्वात्थायनोक्तेः ।

विष्णुः,—

न तृतीयमथाग्नीयान्नापय्यश्च कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति गौचत्वेन प्राप्तयो-
र्निषेधः, आशितः सर्वतोभावेन ह्यतो न रात्रौ भुञ्जीतीत्यर्थः ।

तथाच पुनर्विष्णुः—

नाग्नीयाच्चाजीर्णे नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाग्नीयात्सन्धिवेलायां,

(१) पञ्चमि च तथा भागे संविभागो ज्ञातः ।

तथा,— संविभागं ततः ज्ञात्वा ऋक्षः शेषभुक् भवेत् ॥ इति सप्तोक्तेः ।

विष्णुः,

प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत, यदा हुतं
मन्येत वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

वौधायनः,—

अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

वेताग्निहोममन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादश्युपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव
निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे वौधायनेन स एव-
महरहः सायं प्रातर्जुहुयादन्निर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे
जलेनापि तत्करणस्योक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति-
कादितृतीयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विजानता ।

अनग्नममृतं चैव कार्य्यमसं द्विजग्नेनेति, यान्नवत्करीयापो-
शानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तद्वद्वत्तेः,

वशिष्ठः,—

अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।—

अग्नस्त एव सिध्यन्ति नास्ति सिद्धिरनग्नताम् ॥ —

अत्र लक्ष्मीधरः, यथाहिताग्न्युद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।

वस्तुतोऽयं निषेधः काव्योपवासविषयः ॥

एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु साग्नैरप्युपवासः, शिष्टैः-
क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्रंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति
वैधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं त्रेताग्न्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यभक्षणविचारः ।

शिष्टाः,—

अनुच्छिष्टान्नमृष्टान्नं ग्रासं ग्रासार्द्धमेव वा ।

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक् ॥

षड्भिर्मांसोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन तुल्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्ष्यं पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धान्नं भुञ्जीयाद्योष्य मन्त्रवित् ।

विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवस्तु विशेषतः ॥

अस्माभे परकीयपूजानैवेद्यास्माभि ।

विष्णुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्षणकार्यापत्तिः ।

अत्र उच्छिष्टगृहीतान्नलोभगृहीतमृष्टान्नयोः पर्युदासनञ्-
समासः, तेन दैवात्तथा भक्षणे न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्ष्ये विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरेः किञ्चित् समग्रीयान्न पावनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तं तन्मनसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न' महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणाग्निहवनं चैव तेन लोका जितास्त्रयः ॥

इति वचनादापोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तत्वचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्वहम् ॥

दृष्यन्ति हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-
निवेदिताग्नेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यङ्गृताधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

रुद्राङ्गलग्नमग्नी च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्हीनेषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्धृत-
मङ्गलग्नमित्यर्थः ।

तत्रैव नैवेद्याधिकारः,—

विप्रेभ्यस्त्वच तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतीभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाश्वतम् ॥

सौरं मरीच्यः^१ शाक्येभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्चापि तु तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ॥

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्हीनेषु निक्षिपेत् ।

सात्वतो विष्णुस्तस्मेने सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितवैश्यजन्यसंस्कारजातिः ।

ब्राह्मो,—

ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोर्दायाश्च मूर्त्तयः ।

संविभाज्याश्च दायादा ब्राह्माः सात्वतजातयः ॥

ब्राह्म्याः क्षतैकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोर्दायाश्चमूर्त्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दायादरूपाः,

उभये पूज्या उक्ताः,

देवीपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभोगवतैः सदेति भागवतानां
नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तथाच
यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते
शिवस्य, पाश्चात्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूर्यस्य, शाक्येषु
तायिपरनामकेषु बुद्धस्य, प्रतिपत्तिः संस्काररूपत्वात्तस्य च भक्ष्यार्थो
वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भक्ष्यद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भक्षणमेव
प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

तथाच देवनिवेदितद्रव्यस्त्रीकारे न प्रतिग्रहदोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाङ्गत्वेन स्निष्टकृदत्तस्य स्त्रीकारपूर्वकदानत्वेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तत्स्त्रीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाञ्चरात्रिकपूजाया देवतायै प्रकल्पनमात्रे सिद्धत्वादेवदत्त-
त्वाभावेऽपि आर्त्तपूजायामिव विप्रेभ्यस्त्वय तद्देयमिति विधेर-
वैरूप्याय भक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवानामनि हवींषि च, देवार्थं
हविरिति याज्ञवल्क्यावचनम् ।

स्थालीपाकानूह्येभ्यो वर्जयेदित्यापस्तम्बीयवचनं च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवान्नपदेन देवतार्थपदेन च अनूह्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्भक्षणे दोषा-
भिधानपरमिति सर्वैर्व्याख्यातं, यथा हविषो होमाग्रम्, अतएव
हारीतयमौ,

वलयक्षोपहाराश्च हवींषि चरवस्तथा,

निर्विशङ्गेन भोक्तव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमुच्यते, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवक्षोपहाराश्च भक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यगुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्माणीति बोध्यम् ।

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्षणं न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्वादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्षणं स्वपूजावैगुण्यापादकत्वात् कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विष्णूपभोगचिन्तनं नैवेद्य-
फलार्थमित्युक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्षणलोक्तावपि

अथदत्तभक्षणे पूजावैगुण्यरूपाधर्मास्वात्मत्वेन नैवेद्यभक्षणे फल-
बाहुल्यात् भक्षणे फलमेवेति स्वपूजानैवेद्यभक्षणसमाचारोऽपि
संगच्छते ।

यत्तु, न चैतत् स्वयमश्रीयादयद्विष्णोर्न निवेदितम् ।

तत्राऽपराधमध्ये वराहपुराणे, अनिवेदितभक्षणमिति गणितं च,
तदुभयं यज्जातीयं 'तज्जातीयं न भोज्यमित्येवं परं,

गृहीतवैष्णवदीक्षस्य तु विष्णोर्न निवेद्यं संशुद्धं मुनिभिर्भोज्य-
मुच्यते,

अथदेवनिवेद्यं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

मगधाधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते 'देवान् नैवेद्यं प्राश्य वा विभो ।

यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥

तथाच मागधानां सूर्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामेव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,

न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानां च शिवस्य च ।

दुर्गाया वासुदेवस्य नोच्छिष्टस्तु क्वचिद्भवेत् ॥

इति वचनाङ्गणनैवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां 'भक्ष्यम् ।

यत्तु 'योगशब्दीये,—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं अक्षं पानं, महौषधम् ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं यद्वाचानुपकल्पितम् ॥

इति तच्छिवभक्तस्यैव, श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथनैवेद्ये न
स्यर्गपर्युषितत्वदूरगमनादिदोषा नापि लोभप्रयुक्तमृष्टान्नभक्षण-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं महापातकनाशनम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितमन्नं तु क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।

मोहादग्राति यो मर्त्यः स नरः श्वपचाधमः ॥

विष्णुयामले,—

यत्किञ्चिन्नक्षणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ।

पतितादिभिश्च संस्पृष्टं नास्ति दोषोऽत्र भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तस्योपभुक्तदानेन नरः पापाद्यमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र स्पृष्टास्पृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संस्पृष्टमात्रेण यान्त्यमेध्याः पवित्रताम् ।

बृहद्विष्णुपुराणे,—

नैवेद्यं जगदीशस्य अन्नपानादिकं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तु नास्ति तन्नक्षणे द्विज ॥

ब्रह्मवन्निर्विकारं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ।

विकारं ये प्रकुर्वन्ति भक्ष्येऽत्र द्विजातयः ॥

कुष्ठव्याधिसमायुक्ताः पुत्रदारविवर्जिताः ।

विरयं याप्ति ते विप्रा यस्मात्तावर्त्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

कुकुरस्य मुखाद्भुष्टं मदसं यदि जायते ।

इन्द्रादीनां तु तद्वत्त्वं भाम्यतो यदि लभ्यते ॥

भविष्यपुराणे,—

अन्धवर्णैर्हीनवर्णैः सङ्गरप्रभवैरपि ।

सृष्टं जगत्पतेरसं भुक्तं सर्वाधनाशनम् ॥

गारुडपुराणे,—

न कालनियमो विप्रा व्रते चान्द्रायणे तथा ।

प्राप्तमात्रेण भुञ्जीत यदीच्छेन्नोक्षमात्मनः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाश्रन्ति ममासं तु सृष्टासृष्टविवेकतः ।

तान् भ्रंशयामि संपन्नो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्कान्दे,—

नाभिर्मानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्मात्यभक्षणे ।

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकण्ठं भक्षितं तच्च पुनाति सकलां वसः ।

शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ॥

तत्र,—

यथा तथोपभुक्तं तत्कर्त्तव्यपापान्नोदनम् ।

न विक्रयः क्रयो वापि प्रशस्तस्तस्य भो हिजाः ॥

निर्मात्यं जगदीशस्य नाशित्वाऽग्न्यामि किञ्चन ।

इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणी नरः ।

स शुद्धं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पित्रदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुदृष्टाः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं भक्त्या च पित्रदेवताः ।

संतर्प्य यः स्वयं भुङ्क्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरचेत्रे तु, तत्रैवेद्यं यत्नतः चोपभुञ्क्ष्व, इति शिव-
पुराणादिवचनास्मिन्नराजनैवेद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरस्तु अस्मात्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवस्य,—

ज्ञात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्नानशालंकातः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

इति स्नानशालाधारणं नित्यं, तद्बुध्योक्तविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति पारस्कारवचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

तथा,—

प्राप्तुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चार्द्रं वाग्यतः शुचिः ॥

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि, पञ्चार्द्रः करचरणवदनार्द्रः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्,

द्विः परिसृजेत्, पंक्तावाचमने दोषमभिधाय ।

ब्राह्मे,—

तस्माद्वहिरुपसृश्य स्वाचान्तः प्रविशेद्गृहे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ स्नत्वा समन्विते ॥

वैधायनः,—

संस्कृते शुचौ देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं प्राह ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवलः,—

प्राप्तुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठाधिष्ठितः ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

स्मृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैकेन वा पुनः ।

ब्राह्मे,—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

म ङलद्रव्ये समाचाराच्छुक्लचूर्णम् ।

आद्यप्रकरणे ब्राह्मे,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मे,—

पात्रेष्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेण

स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ।

मनुः,—

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैनमकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुत्सनमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो

मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्येतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् । -

अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव अनादितः ॥

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ।

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति अपस्वन्नं प्रणमैदमृतं च यत् ॥

अत्र यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सध्येन पाणिना मुञ्चेत्, अपजीहीत मुञ्चेद्वा, तत्र कपदिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-मुपक्रान्तं चेन्न त्यागः, अष्टत्वेव भोजनारम्भे न धार्य्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्याप्यभावः ॥

अत्रोपरि हृतेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः,—

धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डद्वयं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ॥

वलिकर्मत्वान्नमःशब्दप्रयोगः ।

ब्राह्मे,—

आपोशानं च गृहीयात्सर्व्वतीर्षमयं च यत् ॥

अमृतोपस्तम्बमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ।

हस्तेन लब्धयेन्नान्नं सीदकेन कदाचन ॥

स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्, एतदपोशानोदके विष्णुवादोदकादि पातयित्वा प्रिवक्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतव्या जठराम्नी तु स्नेन प्राणिसुवेण तु ॥

इति वचनं च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमायुक्तं तुलशीदलमिश्रितम् ।

भुक्त्वा भुक्त्वा हरेर्भुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्राणो व्यानंस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐकारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतौः ॥ इति वाक्यं

प्रणवस्वाहान्तमन्त्रकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लैङ्गे,—

प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमाह्वाहुतिस्ततः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमी । अयमेव क्रमो-
गृह्यते, तथा हारीतस्मृतौ, सर्वान् प्राणान् प्रीणेतेत्यत्र प्राणापानो-
दानसमानानां ग्रहणमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, बौधायनी-
वेऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

अर्द्राभलकमानेन कुर्याद्वीमवलं तद्वा ।

प्राणाहुतिविधानं च वृद्धं गार्ग्यविशोधनम् ॥

इति दर्शनादुक्तपरिमाणान्नं याज्ञम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा नित्यं तिलकेऽनामिका स्मृता ।

प्राणाहुतिविधौ सैव विज्ञेयाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ग्रहणं, अनेन स्तोत्रता च निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्गृह्यत इति जयस्वामि-
व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

पञ्चग्रासान्नाहामीनी प्राणाद्याप्ययनाय तत् ।

ध्वनिवर्णीभयशब्दनिवृत्तिः, निगिरेदिति हारीतोक्तेर्दन्तसंलग्नं
न कार्यम् ।

पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रलयाग्निनिभे तथा, इति ब्रह्मपुराणा-
प्रलयाग्निनिभत्वेन जठराग्निध्यानं, आहुत्यादिशब्दप्रयोगाद्वाम-
रूपत्वात्प्राणाद्युद्देशेन त्यागः, इति प्राणायेत्यादि त्यागः, स च
मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा सति रात्रौ भोजनाभावे
तज्जीपः स्यात्, नच तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनग्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्सुतः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति बौधायन-
वचनात्, पञ्चग्रासानन्तरं प्रथमं विष्णुनैवेद्यभक्षणं, तच्च नैवेद्यं
परकीयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तचिन्तनं,
एवं पञ्चग्रासनैवेद्यजलपानादि मिलित्वा द्वाचिंशद्वासभोजनम् ।

अष्टौ ग्रासा यतेक्ष्णा दशारण्यनिवासिनाम् ।

द्वाचिंशच्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवलः,—

न भुञ्जीताष्टतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमथ ह्ययं च सर्पिराङ्गुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्
न पिण्डशेषं पात्रगामुत्सृजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य द्रव्यस्य
मनसा विष्णुप्रभुक्तचिन्तनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

शिष्टाः,—

भुक्ता शेषं समादाय अवघ्नाय क्षिपेद्भुवि ।

तत्पर्यं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्म्मवित् ॥

रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्वुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

आपोशानं यथा पूर्वं पश्चादपि सक्तस्तथा ।

अमृतापिधानमसि स्वाहेति चलुकं पिवेत् ॥

अर्द्धं पिवति गण्डूषमर्द्धं त्यजति भूमिषु ।

पिवन्ति पितरस्तस्य ये चान्ये भूमिदेवताः ॥

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः ।

हतं दैवं च पित्रं च आत्मा वै तेन पातितः ॥

आपोशाने तु चरमे गृहीते यः पयः पिवेत् ।

सपवित्रकरेणैतद्भक्तपानसमं भवेत् ।

तथा,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टो 'मेधातुरो नाभिभाषेत ।
 नोङ्गं ज्योतींषि वीक्षेत नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥
 भुक्त्वाचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥

भुक्तपात्रे नाचामेत्,—

पादावसेचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गणे ।

दन्तोच्छिष्टं त्यक्त्वा शुचिः,—

भोजने दन्तलग्नानि निर्वृत्त्याचमनं चरेत् ।
 यस्तु गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
 कुर्वीतात्यन्तपूतात्मा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मी,—

विप्रस्त्वेवमुपसृश्य पाण्डुष्ठे च दक्षिणे ।
 हस्ताभ्यां विधिवद्दद्यान्मन्त्रवच्चावनेजनम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणान्तविष्णुभुक् ॥

हस्तयोर्घर्षणजलेन चक्षुर्मार्जनं,—

शय्यांति च सुकान्थां च व्यजनं शक्रमग्निनौ ।
 भोजनान्ते स्मरिद्वयस्तु तस्य चक्षुर्न सीदति ॥
 मधुमांसतिलसंस्पृष्टभक्ष्यनिमित्तमप्युपसर्जनम् ।

मनुः,—

खाम्बुभिः समुपसृशेत्, पाण्डोरुर्द्ध्वयोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्बः,—

आचम्योर्द्ध्वपाणिर्धारयेद्वा प्रोदकाभावात्, प्रकृष्टोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, तदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छ्वनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राप्नुष्वोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्ष्यात्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्त्वा चैवार्द्रपाणिस्तु यस्तिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्मार्जयेन्ना च चक्षुषी ।

सम्भार्य वाङ्मनं जानुं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावदयावत् पात्रमनुवृत्तम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावदयावन्नोभृज्यते मही ॥

प्रापस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोक्षतं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽन्नं संकथाभिसंश्रित्योत्तरतः ॥

शूची देशे रुद्राय निनयेदेवं वासु शिवं भवति, समूहनं पतिता-

वादिवह्निःकरणं सम्भार्जन्या, निर्हरणं पात्रस्य अवोक्षणं समा-
चाराहोमयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अगस्त्यं कुम्भकर्णं चाशनिं च वडवानलम् ।

आहारपरिणामाय संस्मरेयु वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरय त्वशेषम् ।

मुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं च ममास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तीन्द्रियदेहदेहौ प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

हारीतः,—

पश्चात्पत्नी शेषं वलिं हरेत्, पाकभाण्डशिष्टेनेति जयस्वामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्तम्बः,—

यावद्भासं घ्रासं न स्कन्दयन् कृत्स्नघ्रासं यसेत् सहाङ्गुष्ठम् ॥

यावद्भासं यावद्वसितुं शक्यं,

ब्राह्मे,—

सर्वाङ्गुलिभिश्चाश्रीयामावधूयेत्कारं क्वचित् ।
 कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिवेदधि ॥
 जठरं पूरयेदर्द्धमसैर्भागं जलेन च ।
 वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

तथा,—

यस्तु पाणितले भुंक्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
 प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
 नाजीर्णं भोजनं कुर्यात्स्याच्च नातिबुद्ध्यतः ।

तथा,—

अन्नजम्बकालुषं दुःपंक्तिं च न कुत्सयेत् ।
 आसशेषं न चाश्रीयीतपीतशेषं पिवेन्न तु ॥
 शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
 संचयेन्नान्नमन्नेन न क्षिप्तं पात्रसञ्चितम् ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टस्तु क्वचिद्व्रजेत् ।
 न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।
 तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रघृतानि च ॥
 न त्यजेदर्द्धजम्भानि सक्थूंश्चैव कदाचन ।

अत्र क्षौद्रग्रहणं आइमधुपर्कयोरेव, अन्यत्र भोजनस्य निषेधात्,
 यद्वा शुद्धसाधारणत्वेनोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विक्षिप्तमन्नं
 न राशीकुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्,

विष्णुपुराणे—

अश्लीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणांस्त्री तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽश्लीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥

वीधायनः,—

सर्व्वभिन्नापूपकन्दफलमूलमांसानां दन्तैर्नावयेत् ॥
कन्दपदेन सूरणादि, मूलानि मूलकादीनि ।
हारीतः, नान्यमभिभाषमाणोऽश्लीयात् ॥

बृहस्पतिः,—

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

गीतमः,—

न रात्रौ प्रोथाहृतं सर्व्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

वीधायनः,—

नाति सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीलेत्यादि' ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
चतुःषष्ट्या पलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ॥

एतावद्यस्तु निगिरिक्त कुण्डाशौ-पतत्त्वधः-। इति कुण्डाशित्वमति-
निषिद्धं ।

तत्राभिमुख्यं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।

प्राप्नुखोदप्नुखो वापि न चैवात्मनादरः ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्नुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवञ्च, भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापश्चिमाभिमुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुञ्जीत, अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य मातुरुपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्कामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमात्रानं गयाश्रावं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

अथ निषिद्धदेशाः ।

आपस्तम्बः,—

न चार्वाग्भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्थोपरि,
कृतभूमौ पाषाणमथ्यादौ मृत्प्रक्षेपेण कल्पितभूमौ ।

ब्राह्मी,—

हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरगतो देवालयगतोऽपि वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न वाऽयन्नोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादसु पादारोपितपाणिमान् ।
नावसकृथिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः ॥
न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गे कृतभोजनः ।
नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दौ स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, चासन्दौ वेद्यादि-
निर्म्मिता ।

अदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः,—

नाग्नीयाद्वाय्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।
बह्वनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् वद्ववस्तथा ॥

शून्यागारे वङ्गिष्ठे देवागारे तथैव च ।

आकाशेऽनाहतदेशे एकस्मिन् प्रेक्षमाणे इत्यर्थः ।

उभयोः,

खट्वारुढो न भुञ्जीत न चोत्तानः कथञ्चन ।

मनुः,

एकवस्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपिधाय च ।

भूमौ चानन्तरीकृत्य भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पात्राभावे केवलभूमौ, आसनाभावे वा ।

तथा,

नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमान्नाधर्म्यं' शोककारणात् ।

स्वग्रामे स्वग्रामीणे, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे ।

याज्ञवल्करः,

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैनां वीक्षेत चाश्रतीम् ॥

श्रुतिः,

तस्माज्जायाया अन्ते नाश्रीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्रो जायते ।

वीर्यवन्तमुदसा' जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रातीति ।

तेन विष्णुस्मृतौ भार्यया सार्धं सन्निधावित्यर्थः ॥

एवं ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनोति ब्राह्म-
वचनमपि

सन्निधिपरं न त्वेकत्रभोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्वे एव मनीषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधिऽश्रीयान्न राजव्यसने ।

यमः,

अश्नाति यो भृत्यजनस्य मध्ये मृष्टाक्षमेकोरसमृद्भुविः ।

दौनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं ह्यलहलं स भुञ्जे ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात्, न शिशूनभर्त्सयन्
नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः, साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो बालादन्येभ्यो-
ऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मी,

अप्येकपत्न्या नाश्रीयात् संवत्तः स्वजनैरपि ।

भस्मस्तम्भजलहारमार्गैः पत्तिं च मेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चपासांस्तु भुञ्जादौ क्वचिद्वैश्वानि सङ्कटे ।

पाचमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराज्यात् ॥

पित्रे कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

पञ्चमासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तोष्य स्वयमनुत्थाय
उपविश्य गत्वा स्थानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्रे न गन्तव्यं
पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवतः,—

न भिक्षासनगतो न शयनगतः ।

स्मृतिः,—

लोहवच्चं च दग्धं च वर्जयेदासनं वुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पालाशस्य द्विजश्रेष्ठ त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

श्रीदुग्धरश्मसः सुवर्णनाभिः प्रशस्ती न चान्येनापि भोक्तव्यं,
प्रशस्ती भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
तदात्मनो योग्यानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत लिप्यन्ते गृहमेधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः

सुवर्णनाभिताम्रपात्रव्यतिरिक्तपरः, अथवा आपस्तम्बीयताम्रपात्र-
विधिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति केचित्,
वस्तुतो न ताम्रपात्रे भक्षणसमाचारः,

शिष्टाः,—

अश्वत्थवटपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्यार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपित्रेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागो निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुङ्क्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भूवि न पाणौ,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमितिवचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भङ्गेऽपि न दोषः,

हारीतः,—

नाधिशयनासने चाग्नीयात्, न कार्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्नाव-
कीर्णे, अधिशयने खट्वोपरि अध्यासने पीठीपरि चात्रं स्थाप-
यित्वा न भूञ्जीतेत्यर्थः, अवकीर्णे शूद्रादिकृते भोजने, अत्र
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र भोजने दोषाभावः,

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कार्त्तिकभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो वलं इति कांस्यपात्रभोजनं काम्यं,

कांस्यपात्रे न भूञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः, इति वैष्णवाधिकारे नारदीयपञ्चरात्रवचनात्कास्यं वैष्णवस्य त्याज्यमेव, इति पात्र-विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्ये,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्पर्शे भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिन्नद्रव्ये तु तद्भृत्यैवाचम्य परिवेषणम् । आचमनप्रकरणे प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशूद्रस्पर्शे तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुत्रचित् क्वचित् ।

पराशरः,—

माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शूद्रहस्ते तु यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेद्भिजः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपात्रस्थापनं च सच्छूद्रै-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुंक्ते तु यासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंक्त्यां न विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

कच्छं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्षणविचारः ।

दक्षः,—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे ताम्बूलखदिरकमुकजातिफल

लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विश्वोरपितं तुलशीदलम् ।

भक्षितं पापराशिघ्नं महापातकनाशनम् ॥

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्षणस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राक्मुखोऽस्नानि भुञ्जीतेत्यन्नाद्यग्रहणताम्बूलभक्षणादी-

न दिङ्निधम इति कल्पतरुकारः, भट्टाचार्यैरपि पूर्वं नाचमनं लिखितं, ताम्बूलभक्षणवसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च लिखितम्, तथाच विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामेभुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेक्षुखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

त्वग्भिः पुष्पैर्दलेर्मूलैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगन्धिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

खर्जूरतालकन्दं च मृणालं पद्मकेशरम् ॥

नारिकेलं केशरं च नोच्छिष्टं मनुरत्रवोत् ।

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवम् ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गाद्यं तथा क्वचित् ।

अन्यत्र,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्नेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्पर्शो जिह्वया ।

तथा मूलेऽपि न,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव चेति वचनात् ।

कषायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं शृङ्गाटकादि ॥

अत्र खदिरस्य शूद्रादिगृहपक्षस्यापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्त्रिन्नस्यापि पूगफलधान्यहरिद्रामरिचादेरपि, पक्वस्य स्पर्शदोष-
तदभावयोः समाचारैकप्रमाणत्वात्,

शिष्टाः,—

मरीचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूगफलानां च स्त्रिन्नदोषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्नं परिणामयेदिति वचनात्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेर्न दोषशङ्का, पूगादीनां स्त्रिन्नत्वदोषा-
भावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्यादेव दोषः, शुष्के त्ववयव-
संयोगभेदरूपपक्वत्वनिवृत्तेः,

अथवाऽकठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चैवं पूगादौ, अतएव स्त्रिन्नं तदुच्यते न पक्वमिति,

पक्वमेव तु शूद्रसृष्टं दुष्टं न स्त्रिन्नम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शूद्रपक्वत्वेऽपि शूद्रोपहतमन्नमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेह्य-
त्वयोरेवाभावान्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्थित्वम् ।^१

किन्तु भस्मत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्ष्यता, न ह्यभक्ष्यद्रव्यजं
भस्माप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—,

(१) यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते काष्ठे न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्थित्वम् ।

प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं क्षीरं गव्येतरं तथा ।
 आमिषं च मधु प्रोक्तं कांस्यभोजनमामिषम् ॥
 आमिषं सुन्दरीशाकं चर्मपानीयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् व्रतिब्रह्मचार्यादीनां अभक्ष्यम् ।

तथा चास्मत्कृतशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः—

स्निग्धत्वदोषो खदिरे हरिद्रामरीचपूगादिफलेषु धान्ये ।
 नाप्यस्ति तेषामशनं तु शूद्रैः स्पर्शं समाचारकृतं वदन्ति ॥
 शूद्रादिसंस्पर्शनदुष्टतायां स्निग्धेषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।
 जानीत तच्छोषण एव धोरा अशोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥
 यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।
 पूगादिके यत् स न विद्यते तु स्निग्धत्वमस्पर्शनदुष्टता तत् ॥
 अन्नं तु शूद्रोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तितः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।
 शूद्रादिभिः पक्वमपीति वृद्धा न ह्यन्नमध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥
 चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्थिजत्वेऽपि च भक्ष्यता यत् ।
 परं तु प्राण्यङ्गजताप्रयुक्तमामिषत्वतस्तद्भूतिभिर्न भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्षणनिमित्तं
 द्विराचमनं कार्यम् ।

सुप्ता तुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठिव्योक्ताऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टस्पर्शादिप्रतिप्रसवार्थत्वादनुच्छिष्ट-
 वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच ब्रह्मसूतिः,—

उच्छिष्टेनान्यविप्रेण विप्रः स्पृष्टसु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टसु क्वचिद्व्रजेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणादौ नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तन्नो-
च्छिष्टस्य स्पर्शदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य सवर्णस्पर्शनं यदि ।

त्यक्त्वाऽन्नं स शुचिर्भूत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥

इति भक्ष्यकालेऽन्नस्पर्शनमात्रस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य दुराचारत्वे-
नोक्तम् ।

न ह्येतन्नोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुरुषार्थः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याणि ।

विष्णामित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतासत्संसर्गदुष्टं सुहृत्सेख्यं च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुहृत्सेख्यं स्वभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृल्लेख्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृल्लेख्यमिति
वक्ष्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकुं नालिकालावुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥

गृञ्जनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः, उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृञ्जने 'गजरस्तथेति' निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शक्राशनम् । तत्र पर्यायाभावात्, तत्तु
मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित्, गृञ्जनपलाण्डू लशुनप्रभेदौ इति
केचित् । कवकञ्चैत्यवचस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
कृत्वाकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

मधुकैटभवृत्ताणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

कृत्वाकं कृत्सदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन श्वेतवार्त्ताकुः ।

खख्खुण्डं श्वेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डश्च न भक्षयेत्, इति देवलवचनात्,

तथा,—

वार्त्ताकुकुम्भीत्यादि यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तच्चाज्यं हरिमिच्छतेत्यादावपि बोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुम्भाण्डो दाडिम-
सदृशः, फलविशेषः, कुम्भाण्डनिषेधे चक्षणाफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरत्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यच्चान्यत् परिचक्षते इति आपस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं, तथा चक्षणाफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकृतः ।

यमः,—

भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति द्वयोरपि कृत्वाकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वत्सकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु व्रतश्चरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलमुद्गाः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सौप इति प्रसिद्धः, क्षारलवणमुषरमूर्त्तिकाप्रभबलवणम् ।

भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्नव्यञ्जनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्ष्यमाणलवणम् ।

प्रचेताः,—

मृत्तोष्टखादनेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेश्वरधृता स्मृतिः,

कुम्भाण्डकेवुद्वन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवच्च यत्किञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

द्वन्ताको वार्त्ताकिसदृशः, फलविशेषो हरितः ।

पाके रक्त इति लक्ष्मीधरः, केवु केवुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

शैलुं गव्यञ्च पयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

अमेध्यप्रभवानि विष्ठाजातानि तण्डुलीयकादीनि ॥

यद्वा,—

वीजानि गुदमार्गनिर्गतानि विष्ठामध्यगतानि यानि वृक्षं
जनयन्ति तानि ।

तत्र—

क्षेत्रविष्ठाक्रान्तभूमिजानामपि आम्नवृक्षादीनां फलपुष्पे
ग्राह्ये ।

तथा वीधायनः—

अमेध्येषु च ये जाता वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्बहुपुष्पफला आम्नादयो ग्राह्या न तु
क्षुद्रवार्त्ताख्यादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलतावृक्षा-
दीनां पुष्पफले ग्राह्ये, निर्यासा वृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेत्लो-
हितवर्णास्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलवृक्षादिषु, तेन हिङ्गु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्चनं छेदनं, तत्प्रभवास्तु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्चनान्निर्यसति तस्य नाशं काममन्नस्येति तैत्तिरीयश्रुतेश्च ।

शैलुः श्लेष्मातकः, बहु आलु इति प्रसिद्धः^१ ।

दुग्धप्रकरणे हारोतः, मासे न पेयूषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्देशाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अत्यन्तापदिषयमिति-
बोध्यं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेद्ब्रह्मं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

भक्षयेद्यदि नीलं तु प्रमादाद्वाक्त्राणः सकृत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मनिः ॥

(१) ब्रह्म आलु इति प्रसिद्धः ।

तथा,—

तथा कीलालोषधीनां च कीलाली सुरा ।

तदर्थं स्थापिता भक्ष्या अयोषधयोऽभक्ष्याः ॥

गौतमः—

उद्धृतस्नेहविलयपिण्याकमथितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
ष्टतम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

षण्णपुष्पं शान्मलिं च करनिर्मथितं दधि ।

वह्निर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

उशनाः,—

कुसुमं नालिकाशकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

पोतिकं, पोद् इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुरुक्त एव, आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनान्नो वृक्षस्य अभक्ष्य-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तृणं शिशुकञ्चैव खख्खुण्डं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

भूस्तृणं, गन्धतृणं, अतएव शिशुभक्षणे महद्दिगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनकृत्वाकभक्षणञ्च निषिद्धं, कुम्भी
विस्वफलसदृशं फलमरण्ये प्रसिद्धम् ।

घनकृत्वाको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

न बीजान्युपयुञ्जीत रोगोत्पत्तिमृते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्यायमाशयः, यद्यपि मुद्गादीनि धान्यादीन्यप्यङ्कुरयोग्यानि तथापि तेषां भक्षणानुज्ञानात् यान्येव कुष्माण्डबीजादीनि विशेषतो भक्ष्यत्वेनोक्तानि ।

'अन्यान्यपि यदाङ्कुरजननयोग्यानि तदा न भक्ष्याणि, कोमलतदयोग्यानि चेद्भक्ष्याणि, मुद्गधान्यादीन्यपि अङ्कुरजननयोग्यानि तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीत्येके ।

ब्राह्मे,—

पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि प्लक्षाणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिग्रुशोभाञ्जने चैव कोविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्थानि श्लेष्मेष्मातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्तेषु वृक्षेषु बद्धा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्दिनं तत्राशनादुद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च गुल्मरोगहृताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः ।

शिशु शोभाञ्जनस्यैव भेदः, तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूप्रोतफलकदाक्षिणात्यप्रसिद्धपनसजातिपर एव इति
निबन्धकृतः, मातुलङ्गीदुम्बरप्लक्षफलानां विष्णुदेयत्वाद्भक्ष्यत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनमुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्त्युफलादीनां भक्ष्याणामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वाद्दर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्त्यु-
कोविदारवटपिप्पलशकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानासु रात्रौ च दधिसक्त्युषु ।

श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुस्मृतौ नाभक्ष्यनैवेद्यार्थ इति निषिद्धद्रव्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां शिष्टभक्ष्यता
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

स्मृतिस्युतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाक्तुमं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

शङ्खलिखितस्मृतौ देवनेवेद्यद्रव्यसादृश्यलिङ्गात्सत्त्वोत्कटविष्णुादि-
नैवेद्येऽभक्षणसम्भावनाऽपि नास्ति ।

एवञ्च,—

वराहोक्तनैवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याण्येव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनञ्चैव तालञ्चाश्नाति यो द्विजः ।

स वातरोगो भवति कृच्छ्रञ्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति

वर्जनाद्वर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वाद्भक्षण-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाञ्च कल्पतरुकारेण नादृत-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्भूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशाकस्य विष्णुनैवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे आहदेयत्वात् ।

हाविक्षू द्वे च मूलके इति मनुवचने श्रान्तद्विजस्य स्तेयापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्यनुज्ञानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्षणसमाचाराच्च ।

कथञ्चिन्निषेधवाक्यानां प्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरक्तमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,

इति केचित् ।

वस्तुतस्तु, माघोपक्रमे स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रं विट् शूद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्माधवं मूढो भक्षयित्वाऽत्र मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य प्रामाण्य-
सन्देहेऽपि माघे विश्वोर्माधवनामकत्वान्माघपरत्वमेव,

आषाढशुक्लैकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणक्षेत्र-
माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्चं न भक्षयेदिति । तत्रापि

मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु मासेषु मूलकं भक्ष्यमेव ।

अथ दुग्धानि ।

मनुः,—

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवक्षायाञ्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्जर्गानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यन्तापदिषयमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्यगित्यप्युक्तं, तत्रापि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्यादयथान्यायं यथाबलम् ॥

एकशफा अश्वादयः, आविकं मेषक्षीरं, सन्धिनी या ऋतुमती
वृषमिच्छति, विवत्सा, वत्सरहिता, आरण्यमृगाः, रुरुष्टपादयः,
गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च, स्यन्दिनीयमसू-
सन्धिनीनाञ्च, स्यन्दिनी वत्सं विना प्रसूता, यमसूर्यमलापत्या,
अजामहिष्योः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वौधायनः, विवत्साऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न मृतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अपेयं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, अमेध्यभुजश्चेति ।

तथाच विष्ठाभुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्द्वयदेतत्परिकीर्तितम् ॥

ब्राह्मे,—

घृतान्मण्डं घृतात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

विज्ञानेश्वरीये,—

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

—

अथ मांसानि ।

तत्र पक्षिप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रत्युदान् जलपादांश्च कीयष्ठिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्गुरमेव च ॥

वकञ्चैव वलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादीन् ग्रामवासिनः, पारावतादीन्, रज्जु-
दालः, काष्ठकुट्टकः, दात्यूहः डाहुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चञ्चा-
प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा आख्यादयः, नखविष्किरा-
नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति, निमज्जा मत्स्यादा मद्गुरप्रभृतयः,
सौनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोणकाकः,
मत्स्यादा नक्रादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवलः,—

बलाकहं सदात्यूहभृङ्गराजकचित्रकाः ।

उलूककुररिश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुल्लिसञ्चासमुद्भवा ।

कङ्कसारवशैभासः^१ शतपत्रप्लवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो वह्निणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्याटः, धनञ्जया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,
कङ्को लोहितपत्रः । भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरिक्पोतकपिञ्जललावटणमयूरवारणवर्द्धिणाः
पञ्च विष्किराः ।

शङ्कः,—

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलम् ।

वार्द्धिणं संवर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पशवः ।

वशिष्ठः,—

खड्गे तु विवदन्ते, ग्राम्यशूकरे च, खड्गग्राम्यशूकरयोर्मुनीना-
मपि विवादासत्त्वान्य^२ भक्षणसमाचारः ।

(१) वशौ- ।

(२) -विवादासत्त्वाद् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मे,—

पशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापिवा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिश्चाच्छादितं च यत् ।

पक्वमांसमृज्जषन्तु प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोष्णपक्वद्रव्यमात्रमभक्ष्यं, इति निबन्धकृतः ।

मांसे तु विशेषः, भूम्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूम्यां गर्भे पक्वमिति व्याख्यानात् गर्त्ते धूमपक्वमपि ऋज्जषपक्वमुक्तं, आहिताग्नेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थं इति कर्काचार्याः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुदिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्वाविच्छल्यखङ्गशशपूतिशवर्जं,
शल्यको भिङ्ग इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपर्दि-
भाष्यम् ।

मनुः,—

खाविधं शल्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्च यन्मांसं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

हारीतः,—

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति, यथाजमेघमहिषहरिणखड्गरु-
पृषतरुथन्यङ्कुमहारण्यनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्यकसे-
धागोधाकूर्मवर्त्तिकतित्तिरिमयूरवार्द्धीणसलावककुक्कुटकपिञ्जलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुक्वहुशाखशृङ्गो मृगः,
रुथो मृदुशृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यङ्कुः, सम्बरसदृशः
शृङ्गरहितः सेधा सलिलवर्त्ती ।

पैठीनसिः,—

ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश, गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभोमनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः महिषवानरपक्षिसरीसृपकरुपृषतमृगाश्चेति-
सप्तारण्याः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमहुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशि-
माराः, ये चान्ये ह्ययकर्णकाः, ये चान्येऽशल्कला मत्स्या उभय-

कास्याः, सर्पोऽत्र दुण्डुभः, सरीसृपोऽत्र जलौकाः महुर्जलकाकः,
मयूरोऽत्र तक्षदृशो जलपक्षी, कर्मिकः स्वल्पसर्पसदृशो मत्स्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्स्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, त्रैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥

हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ आद्यौ आदनीयावित्यर्थः,

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रश्चिनिविमोवर्नानीहृच्छिरसः 'सृतिचोमशफरी-
लोहितराजीवाः ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

मत्स्याश्च विकृताः, अत्रास्मत्प्रपितामहकृष्णहृत्पण्डिताः,
आकारविकृता जन्मविकृताश्च अभक्ष्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिह्नटकानां अर्णजत्वाभावाज्जन्म वैकृतमिति न आद्ये-
देयत्वम् ।

मत्स्यानामण्डजत्वं मनुराह,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्राः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामेव चात्यये ॥
 प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्थावरं चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणाञ्चाप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥
 नात्ता दुष्टत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
 यज्ञाय जग्धिमांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
 क्रीत्वा स्वयम्बाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्धार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनामिति पूर्व्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादित्रया-
 धिककथनं शूद्रव्युदासार्थम् ॥

तेन लसुनादिभक्षणेन दोषः, तन्मध्यपतितश्वकाकादिभक्षणं
 तु महाजनविगानाद्दोषावहं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्ण्यसाधरणं, वर्जनेऽत्र विधिः सूर्यानिक्षणवत्सङ्कल्परूपः,
 प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
 शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणाः किञ्चित्प्रत्येकम्
 कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
 भक्षयतो न दोषः, सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
 मेव चात्यय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
 रेकेण वा प्राणात्ययः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
 पूर्वोक्तानां अर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः, वराहहरिणादयः,
 दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः, सहस्ता मनुष्यादयः, अहस्ता मत्स्यादयः,
 जग्धिर्भक्षणं, स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथाखादं न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्व्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्व्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नात्मानमपरित्याज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्येत वा नवा । क्रीत्वा स्वयम्बेत्य-
 नेन च देवपित्रर्चनपूर्व्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यत्तु मांसवर्ज्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्प्रकारमांसवर्ज्जन-
 भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्राकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्रविधिः ।

(२) सूर्यानिक्षणवत्-

यमः,—

भक्षयेप्रोक्षितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनव्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव सम्बध्यते, प्रोक्षिते तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्, एवमन्यत्रापि ।

मांसभक्षणाभ्यनुज्ञाते स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्प्रामाण्यविषयं विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठीनसिः,—

श्राद्धे तु मांसमश्रीयत्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्राति, यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमृच्छति । श्राद्धे निमन्त्रिते इति शेषः, अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थं यदुपात्तं तदतिथीनां भक्ष्यमित्यर्थः ।

यमः,—

श्रामन्वितस्तु यः श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥

हारीतशातातपौ,—

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्येन आखेटेन विधिना, तीर्यञ्चोऽत्र सिंहादेरन्ये पशवः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्धेनासिना च्छिन्नं मांसमभोज्यम् ।

प्राणिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यच्छिन्नं पाकार्यङ्गतं, असिग्रह-
सुपलक्षणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नात्मविद्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसमेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥

मांसमभक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाग्न्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमग्निः शीघ्रं समाचरेत् ।

इसन्ति देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादाकक्षाष्टघातकाः ॥

यमः,—

यसु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।

हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

षष्ठां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रेतारं ब्रजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं व्रजते पादः पादसृच्छन्त्यतस्त्रयः ।
यदि तत्खादको न स्याद्घातको न तथा भवेत् ॥
खादको घातकः क्रीता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
न भूमे जायते मांसं न च वृक्षाप्यरोहति ॥
घोरं प्राणिबधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ।

यान्नवत्कारः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पश्चाद्ये मांसविर्जिताः ।
तेषां ब्रह्मपुरे वासो निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवलम् ॥
अथवा मासमप्येकं सर्व्वमासमभक्षयन् ।
अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥
मासन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियावृताः ।

उपास्यमानाः श्रियावृताः,—

उपास्यमाना गन्धर्वः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

कौमुदः कार्त्तिको मासः ।

वृहस्पतिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्थलोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययद्वेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥

मद्यं मांसं मैथुनञ्च भूतानां लालनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्नाः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥

यज्ञार्थं इति दृष्टार्थम् ।

प्रशस्ता भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, भृत्यानां वृत्त्यर्थं प्रकारान्तरेण
भृत्यभरणासम्भवे ।

मनुः,—

कुर्याद्दृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुन्तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कथञ्चन ॥

घृतपशुं पशुकार्ये घृतं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्यां, यज्ञादौ पशु-
बधप्रसङ्गे, अत्र घृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारीतयमाः,—

सुरा वै मलमद्भानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणं राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यक्षरक्षः पिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याच्च ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च नियच्छति ॥

एतेन जातीफलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान्मद्यप्रायश्चित्तं, शक्रा-
सनमहिफेनञ्च मादकत्वादिगीतमेव ।

यथा एका सुरा सर्वैर्न पेया तथा त्रिविधा ब्राह्मणैर्न पेया,
तथा पैष्टी मुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडीमद्यपाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रे घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निषेधात् । त्रिविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मणं प्रति

सुरापानसमानदोषत्वेन सुराशब्दस्य गौणत्वात् । गौणत्वं च गौडीमाध्वीप्रभृत्येकादशमद्यगणनोत्तरं द्वादशं तु सुरामद्य सर्वेषामधमं स्मृतमिति पौलस्त्येन पेष्यामेव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्ण्यप्रकरणे गौतमः,—

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि भ्रूण्डायाः कन्याया-
अपि मद्यमात्रनिषेधः, जातिपुरष्कारेण निषेधात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति ।

वशिष्ठो दशमद्यान्याह ।

माधूकमैक्षवं टाङ्गं कौलं खार्ज्जरपानसम् ।

मृद्दीकारसमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्मृष्टा वै 'तेन' दुष्यतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोद्भवं, इक्षुरसभवमैक्षवं टङ्गः कपित्थसदृशः,
काश्मीरदेशप्रसिद्धस्तद्भवं टाङ्गं, कौलं कोलफलजं, खार्ज्जरं खार्ज्ज-
रवृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, मृद्दीका द्राक्षा तद्रसजं मृद्दीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधान्यसहित-
मिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाह,—

पानसं द्वादशमाधूकं खार्ज्जरं तालमैक्षवम् ।

मधूतं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मद्यत्वादल्पमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्षणे दोषो न मद्य-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधु वा तत्र न दोषं किञ्चिदृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शूद्रस्यापि पैश्री सुरा निषिद्धैव ।

एवञ्च मैत्रारण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
बृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषाद्यापञ्चमाहर्षात् पूर्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वपरं, अन्यत् सर्व्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

155 88

अथ क्रियादुष्टानि ।

भविष्ये,—

न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यददृष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्ठः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत्र गुरुपदं पितृज्येष्ठभ्रातृपरम् ।

पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बवचनात्, पितृज्येष्ठभ्रातृभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोज्यं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोज्यम् ।

मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्सुखीभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।

स्वमुच्छिष्टं भुक्त्वा त्यक्तमन्नं त्यक्तपात्रस्थं, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिश्रितं, वसनोपहतं परिहितवस्त्र-
स्फुटम् ।

शङ्खः,—

शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।

अनियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाऽधिकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कच्छं तदर्द्धञ्च ब्रह्मक्षत्रविशाम्बिधिः ॥

अङ्गिराः,—

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणश्चरेद्भिषः क्षत्रः सान्त्वनश्चरेत् ॥

षड्रात्रश्च त्विरात्रश्च वर्णयोरनुपूर्वशः ।

षट्त्रिंशन्मते,—

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतश्च यत् ।

अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तने शुध्यति ॥

द्विजशातातपः,—

पीतशेषन्तु यत्तीर्थं भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं चान्नमभोज्यमन्यत्र
हिरण्योदकैः स्पृष्टात्, यस्यान्नस्य निकटे क्षुतं कृतं यस्य वा निकटे
वचनमुच्चारितं तत्क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपघातेषु-
हिरण्यमिश्रजलसेकः शोधकः, तदकृत्वा भोजने गायत्र्यष्टोत्तर-
शतजपः ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

भृतान्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्यया ।

पतन्निश्वावलीढश्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

यान्नवल्काः,—

उदक्या सृष्टसंष्टपथ्यायान्नञ्च वर्जयेत्, संष्टं क्षुधार्थिनः
के सन्ति मदगृहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पथ्यायान्नं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रानं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमग्नितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमग्नितम् ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वाऽश्नकुलस्थं च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥

कश्यपः,—

गर्हभोद्राखोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोरुच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोच्छिष्टं गवाग्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् ।

उशनाः,—

विड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुटभासकंकवकसृगाणामुच्छिष्टप्राशने
सप्तक्षत्रम् ।

यमः,—

काककुक्कुटसंसृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नस्य 'प्रयत तत्त्वभोज्यम् ।

अन्नावधिश्रयणादिना शुद्धं कृत्वा भोज्यं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
ब्राह्मणादिसृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शूद्रेण सृष्टमभोज्यं, सर्वथाऽभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनर्हद्भिः समानपंक्त्यां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुञ्जानेषु यदि कश्चिदुत्थावान्नं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्तौ कश्चित्स्नानं यदि भृत्यादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुञ्जानेष्वर्हं भुक्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुक्षयित्वा यदन्यदत्तं, विषं भुञ्क्षेत्यादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमेध्यैरवघ्रातं, गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्रलया दत्तं न पुंश्चत्वा न क्रुद्धया, न मलवाससा नापरया
हारा यद्दत्तं, न द्विःपक्वं, मलवाससाऽमेध्यवस्त्रया परस्नामिक-
मप्यन्नं, रजस्त्रलादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरहारं

अतिथिभोजनमुख्यद्वारं विना द्वारात्तरं, द्विःपक्वं सिद्धमेवात्रं
यदि पुनः पचते दीपत्यागाय, यत्तु धान्यं स्निग्धं तच्छोषणेन
धान्यमेव जातं, तस्य स्निग्धता धान्ये गुणसम्पादनार्था, न
त्वोदनार्था । तेन तण्डुलदशायामेवमन्त्रार्थं पाक इति द्विःपक्वता ।

एवम्,—

मरीचहरिद्रादावपि,^१ अतएवावर्त्तितदुग्धस्य^२ पुनः कालान्त-
रेण पाके द्विःपक्वता, पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिषा-
दशयां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्यामिषासाधकत्वा-
भावाच्च द्विःपक्वता, एवं तद्विकाराणां लडुकादिसाधकत्वा-
भावाच्च लडुकादेर्द्विःपक्वता ।

गौतमः,—

वृथान्नाचमनोऽन्यानव्यपेतानि उत्सृष्टमस्वामिकं, वृथान्नं स्वार्थ-
मात्रपक्वं, उत्थानव्यपेतं यत्रार्द्धभुक्ते उत्थानं एवं यत्राचमनं तदूर्द्ध-
मन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

नापणीयमन्नमग्नीयात्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिह्वय ।

शङ्खलिखितौ, भीतरुदितक्रन्दितक्षुतावधूतान्नानि वर्जयेत्,
क्षुतम्बुद्धितवान्, अवधूतः साधुत्यक्तः ।

पराशरः,—

एकपञ्चपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्वज्येत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

क्रतुः,—

यसु भुंक्ते द्विजः पन्थामुच्छिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याङ्गाण्डस्थितं त्वपि ।
भिन्नभाण्डगतं तद्वद्भुक्त्वातोपशामितम् ॥
उच्छिष्टपक्कमस्त्रिष्टमवलितमसंस्कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋणिकः प्रत्युपविष्टाय चानश्रन् परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमर्णो यदि धनग्रहणार्थमनश्रन्नुपविशति तावत्कालं द्वयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्ये,—

उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेन्नरः ।
अभोज्यं तद्वेदन्नं स च शूद्रः पुरोहितः ॥

उपक्षेपणधर्मः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसन्ननि पाकः शूद्रस्य
कार्यार्थम् ।

ब्राह्मे,—

का क्रियास्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।
इत्युक्त्वा दीयते यच्च तन्नाद्यं विस्मयान्वितम् ॥

भक्ष्यन्त्वभक्ष्यवाक्येन दत्तं नाद्यं कथञ्चन ।

न भुज्येतेत्वगुह्यत्तौ मनुः,—

उग्राक्षं सूतिकाक्षं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ।

पर्याचान्तं यस्याक्षस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेताक्षं प्रेतमुद्दिश्य शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकाक्षमुद्दिश्य पक्वं सूतिकाक्षम् ।

शङ्खः,—

ऋज्षपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तत्तत्क्षणं पूर्वमुक्तम् ।

धौम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने यथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतश्चातुःप्राश्यम् ।

अथ चत्वार ऋत्विजः प्राश्रन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पर्यन्तं, अग्नीषोमीयसंस्थायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रौतराजको भोज्यान्न इत्याथर्वणश्रुतिरापदिषया,
क्रौतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—

यन्नार्थे वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यन्नार्थं यावद्भुज्यं अपेक्षितं, तावद्भुज्ये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीनि-
ताक्षं भोज्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापदिषयमेव ।

भरद्वाजः,—

अतिथौ तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्भवेद्वारि पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।

एवं श्राद्धद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनञ्चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे तु तथाज्जिके ।

त्रिरात्रञ्चान्यमासेषु प्रत्यङ्गे चेदहः स्मृतम् ॥

भरद्वाजः,—

भुक्त्वा तु पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्ते प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं क्षत्रियश्राद्धे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उशनाः,—

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

श्चित्तश्राद्धविषयम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यञ्च सर्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्षणम् ।

पक्षश्राद्धे यन्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्स्थानापन्नामश्राद्धे तस्याहं
स्यादित्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

योगः पितृत्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यर्के करोत्यिते ॥

सूतके मृतके चैव यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत्र पूर्वनिर्दिष्टगजछायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् श्राद्धं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्यानन्यार्थत्वात्, छायायां कुञ्जरस्येति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुञ्जरछायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशसु-
छान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति संस्कारे वालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

अन्नभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोषः ।

श्मशानान्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निवृत्ते चूडहीमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः ।

चरेत्क्षान्तपनं भुक्त्वा जातकर्माणि चैव हि ।
ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तितः ॥'

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥

अश्रोत्रियतते अश्रोत्रियत्विजे, एवं ग्रामयाजकत्विजे स्त्रिया
क्लीवेन च वैश्वदेवे कृते तद्गृहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं
समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमान्नक्षरशाललीमांससंयावापूपान्नं पाचयेदात्मार्थे, शलली
सुहादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा, संयावो घृतक्षीर-
चूर्णसिद्ध-उत्कलिकेति सिद्धः ।

अत्र याज्ञवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।
अनापदि चरेद्दत्तुसिद्धां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकी मृष्टमश्राति वञ्चयित्वा सुहृत्सुतान् ।
रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्यते नरः ॥

तत्र विष्णूक्तच्छ्रुपादः ।

सम्बर्त्तः,—

समुत्पन्ने द्विजस्नाने भुञ्जीताथ पिवेत्तथा ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥

स्नाने स्नाननिमित्तेऽभ्यङ्गादावित्यभियुक्ताः ।

शङ्कः,—

नीलीरक्तं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

विरात्रन्तु व्रतं कुर्याच्छिच्चा गुल्मलतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत्र चारणपूर्वकं पानं,

तत्र प्रमाणञ्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभक्ष्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विकृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एव पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विकृत-
रसगन्धं सन्न भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्कः,—

पर्युषितं भुक्त्वा चिरात् व्रतो भवेत्, तन्नापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्काः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहात्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपाश्च करम्भश्च धाना वटकसक्थवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कुशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्व्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्ठकविशेषाः, करम्भो दधिमिश्रसक्थुः धाना-
भृष्टयवा व्रीहयो वा, वटकं खनान्ना प्रसिद्धं, सक्थवो भृष्टयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्य सक्थुविकारात्सक्थुग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सक्थवो घृतसमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चात्यच्छा मन्यमित्यभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्तग्रहणं
रसान्तरमात्रत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्खलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आङ्गवदधिगुङ्गोद्धूमयवपिष्टक-

विकारिभ्यः, रागांशुका मुहदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, आङ्वाः स्वाद्वस्त्रकटुप्रायवस्त्राद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्त्वा, फाणितपृथक्तण्डुलशाकोषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादिताश्चपिटका इति प्रसिद्धाः, जुड़ा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्रान्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशाकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुड़पिष्टक-
गौर'सर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्वदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिच्चापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुड़ादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यद्वक्ष्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षणाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धेः,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोक्षं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्कान्दे,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःक्षणाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जैन्दवं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वाणि संक्रान्तिपौर्णमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

विकारेभ्यः, रागांशुका मुद्गदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, आङ्गवाः स्वाद्वन्तकटुप्रायवस्त्वाद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्त्वा, फाणितपृथक्त्तण्डुलशकोषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्त्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादिताक्षिपिटका इति प्रसिद्धाः, चुड़ा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्रान्त
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुड़पिष्टक-
गौर'सर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिक्षापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुड़ादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यद्वक्ष्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षणाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धेः,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोक्षं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्कान्दे,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःकृष्णाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जीन्धवं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वाणि संक्रान्तिपौर्णमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्युपलक्षिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिथ्यवच्छिन्नरात्रिदिवस-
ग्रहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भौमवारे च, तथा, “मूले ऋगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले ग्रस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्नीयात्,
एवमभावस्यायां परान्नं नाश्नीयात् तद्रात्रौ च नाश्नीयात्,
इत्यादि सर्वं कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्प्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहृतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेष्याहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथ्याहृतमपि न भोज्यं, अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायाम-
शतं, गायत्र्यष्टसहस्रं वा, इति कालदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्य नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामिध्यसंसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेण दुष्टानि
तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः,—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यत्राप्रायश्चित्तं कर्म सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्म प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्म सेवते ।

ब्राह्मे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामग्नीयान्मङ्गले गवामिति राजान्भोजना-
नुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्ब्राह्मे,—

गोभूमिरत्नलाभायं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रीतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं ग्राह्यम् ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादहस्तावैकरात्रकम् ॥

अथाङ्गिनो नित्यथाङ्गमकुर्वन्तः, अथाङ्गिन इत्युद्देश्यविशेषणत्वा-
दविवक्षितं, आङ्गिनोऽपि पक्वान्नमनापद्यथाङ्गमेव ।

अवृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदग्निपैठीनसयः,—

ब्राह्मणान्नं क्षत्रियान्नं वैश्यान्नं शूद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्त्वा यस्य वै मृतः ॥

शूद्रान्नं भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

स वै खरत्वमुद्धत्वमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्टः,—

शूद्रान्नपरिपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्थानं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः खा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामान्नभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
षण्मासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाग्निर्लक्ष्यते, तेन वाह्यजलनिरपेक्ष-
याग्निमात्रेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्कमुच्यते, एवं वाह्यजलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्कमुच्यते, पायसं पयोविकारो न
परमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव सक्थूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छुद्रादयश्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एव शास्त्रसत्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमात्रपक्कस्य कन्दुपक्कवच्छूद्रगृहाद्वाह्यत्वोक्तावपि
समाचारविरोधाद्वर्जनं तद्वत्क्षणे विगानञ्च, एवं लवणवाह्यजल-
निरपेक्षस्नेहपक्कमूलकन्दादेरपि भक्षणे अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्क-
फलमूलकन्दादौ वाह्यजलभावेऽपि पाककाले तत्तन्निःसृतजलस्य
'सत्त्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं निर्विगानमेव ।

एवञ्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अमीमांसानि शीचानि स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽशीचापवादोऽपि यथाचारं गृह्यते, मरीचा-
दीनां स्त्रिभ्रानां अपि शूद्रस्पर्शेऽपि परियहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोषरहितत्वेऽप्यन्नत्वान्मरणकाले वर्जनं, तस्मात्स्त्रिभ्रतण्डुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुचिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्रादिप्रगृहेऽप्यन्नं प्रविष्टं च तथा शुचि, इत्यङ्गिरोवचनं
शूद्राप्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथा च पराशरः—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति वुद्ध्या यदि शूद्र आमान्नं ददाति
तद्यदि पक्त्वा ब्राह्मणो भुङ्क्ते तदा शूद्रान्नभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ज्यं, आमद्रव्यविधिना चेद्ददाति तद्यदि पक्त्वा भुङ्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रान्नभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्त्वा मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः, प्रशस्त-
शूद्रा निन्द्यशूद्रा अप्रतिग्राह्यान्नाद्य प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

तदन्नाशने तु,—

प्राणायामं चिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति च ।

तथा सूतकाद्यशौचान्नादि नाश्नीयात्, एतत्प्रमाणमशौचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अन्यावसायिनामन्नमग्नीयाद्यदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

‘चण्डालश्चक्षवः क्षत्ता सूतवेदेहकौ तथा ।

मागधीयोगवी चैव सर्वेऽप्यन्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रं सिद्धं भुक्त्वा परान्नम् ।

वशिष्टे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठीनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविद्वज्जनानां रुधिरमन्नं, अभोज्य-
मित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अवलितस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नस्य अह्वानस्य यो भुङ्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

शङ्खलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

गृही चाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥

गृहस्थधर्मवृत्तौऽसौ ददाति परिवर्जितः ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्या मन्त्रणादृतं ।

तत्रापवादः,—

गुर्वन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न परान्नमिति स्मृतम् ॥

यत्तु वीधायनः,—

श्वशुरान्नं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलमिति ।

तद्गर्हितश्चशुरधनोपजीवनपरम् ।

श्वशुरान्नस्य वृत्तिः स्याद्विशस्तैव्यं करोति य इति महाभारत-
वचनात् ।

एतेनासक्तिर्न कार्य्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

भरद्वाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ।

भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाश्रीयान्नस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवतोढे सदैव हि ।

गान्धर्वे राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यान्नस्य भोजने महान्
दोषः, आर्षादिविवाहेऽपीयान् दोषः, गान्धर्वराक्षसयोर्न दोषः,
दुहितरि सुतायां तद्गृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्यापत्यमात्र-
वाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंख्यत्रयम्बकहविःकरश्चपात्रादौ पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तदग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनाशेऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तद्गृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाद्दासीकृता ये च स्तेच्छचण्डालदस्युभिः ।

अशुभङ्कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोद्विड्भूराहाणामामिपस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणाञ्च तथासङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ।

मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वयवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत् सम्बत्सरोषितः ॥

सम्बत्सरोषिते शूद्रे मासाह्वं यावकं पिवेत् ।

मासमग्नोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥

जह्वं सम्बत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

सम्बत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरितदृष्टहासभोजने, षट्त्रिंश-
त्यते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इत्याश्रयभूताख्यप्रतिग्रहीतदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतद्वि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

मद्यभाण्डस्थितशवोपहतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।

तत्प्रमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोघ्रातकेशकीटादिपात-
दूषितान्नादि संसर्गदुष्टं, तत्प्रमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाण्डस्थितमभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।

ब्रह्मकूर्चीपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य नोपवाससु दिनेनैकेन शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे,—

नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्बे च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

विष्णुः,—

मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् ।

विण्मूलदूषितान् भुक्त्वा कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥

सन्निकष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रं स्यात् शुद्धिशीघ्रनम् । अत्र सर्वत्र
अमेध्यावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदमेध्यभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टान्न-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्ये,—

रसदुष्टं विकाराद्वि रसस्येति प्रकीर्तितम् ।

पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाह्नं भवति । तदा रसदुष्टमुच्यते । आदिपदेन गुड़-
युक्तदुग्धदध्यादिकं पर्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वं दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शुक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तत्प्रमाणमामानादि शुद्धौ लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ सङ्क्षेपाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते ।

सङ्क्षेपं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा
अभक्ष्यद्रव्यसादृश्येन यत्राभक्ष्यभ्रान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा
तत्र संशयहेतुसादृश्यसत्त्वात्संशयो भवतीति, अनाश्वसंघितं' गृह्यते
यथा भेकादिसदृशफलमूलादि यथा पुरीषादिसदृशं, द्वितीय-
प्रकारस्तु अभक्ष्यसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्वामिदोषसंशयो वा, तृतीय-
प्रकारस्तु भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्ष्यं वा भुक्तमभक्ष्यं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदूषिते ।

भुक्ता तु ब्राह्मणः पञ्चान्निरात्रेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सङ्क्षेपखत्वेन संगृहीतं,
शुद्धमपि यद्द्रव्यं यदि कश्चिद्वदतीदमभक्ष्यमिति तदा वाग्दुष्ट-
मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्ताभक्ष्यसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

वशिष्टः,—

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तां मे निगदतः शृणु ॥
 अक्षारलवणामृत्तां पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 काथयित्वा पिवेदभस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनोम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥
 इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शारीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अज्ञानात् प्राश्न विण्मूत्रं सुरासंश्चष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसाशुक्रमसृष्टजामूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

श्लेष्माशुद्रूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुषास्थि शवं विष्ठां रेतो मूत्रार्त्तवं वसा ।

खेदाशुद्रूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च, श्वविड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुट-
श्यामभासवककाककङ्कमृगाणां मूत्रपूरीषप्राशने तप्तकृच्छ्रं,
स्वभावदुष्टेषु कृदनं कृदनासम्भवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष्य
निःपुरीषाभावः कार्य्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुश्लीनवश्चादसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्यभक्षणे
मूर्द्धि सम्पातानवनयेदुपवासश्च, एतान्येव व्याधितस्य भिषक्-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्व्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्यौषध-
व्याधिनिवृत्त्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषोमौयहिंसाव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत्^१ ॥

धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।
येषां व्याधिनाशप्राणाल्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामल्पदोषत्वं
यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावान्न प्रायश्चित्तं, तत्रापि
महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणाल्ययादावपि त्याज्यतैव, न च
यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि
व्याधितस्य भिषक्क्रियायां निर्दोषता किं न स्यादिति वाच्यं,
एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभक्ष्याणामेवोक्तत्वात्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

इत्यष्टविधान्यभक्ष्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दत्त',—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महा-
भारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तन्निर्गतं नन्दि-
पुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसौरधर्मविष्णुशिवसूर्यरह-
स्यानि रामायणञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवद्भिधानाद्देदार्थज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पात् श्रुताद्देदो ममायं ग्रहरिष्यति ॥ इति ।

अतएवात्र इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशास्त्रोपलक्षण-
मिति ।

मनुः,—

बुद्धिबुद्धिकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांस्यैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि न्यायवैशेषिकसांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीति-
शास्त्राणि हितानि वैद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निर्घण्टु-
ग्रन्थान् ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि
पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

साख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति याज्ञवल्कोरनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रावेक्षणस्याप्ययमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणाद्युक्तैर्कर्त्तव्यता च काम्यश्रवणविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणाद्यवेक्षणैः, पुराणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ।
लोकयात्रा गृहाय व्ययचिन्ताधनार्जनप्रकारान्वेषणञ्च सुहृदादि-
गृहगमनञ्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वाद्द्वैद्यशास्त्राद्यवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाल्लोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामकीर्त्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्टधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसन्ध्या ।

यद्यपि वह्निःसन्ध्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सन्ध्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्सायमर्द्धास्तमित-
भास्करामिति व्यासवचनादर्द्धास्तमिते सन्धारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृत्तो भुक्त्वा नातिद्वेष्याथ संविशेत् ॥

इति यान्नवल्कारवचनात्,—

ओत्राग्निमांसु, सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विंशतिस्थाऽङ्गुलैः,
इत्युक्तकाले, उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
कात्यायनवचनात्, अध्वर्युं प्रति उद्धरेति प्रैषः ।

स्वयं होमपक्षे प्रैषाभावः, उद्धरणं, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्द्धास्त्वमिते सूर्यं सन्धारम्भः ।

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
स्नानं बोधायनेनोक्तमिति मन्त्रस्नानमदृष्टार्थं स्नाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसन्ध्यायां कार्यम् ।

यान्नवल्कारः,—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्वृचेनाद्वैतेन^१ तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमामुखः, तत्राञ्जलिदानकाले पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती
कृष्णवर्णा वृद्धा कृष्णवस्त्रा वृषारूढा त्रिलोचना द्विभुजा उम्बर-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी रुद्रदेवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्मुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनक्षत्रदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्य इमं मे वरुण तत्त्वायामीति हाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

अन्यत्सर्वं प्रातःसन्ध्यावत्, दैवादयथोक्तकाले सन्ध्याया असम्भवे
प्रातस्तनाप्रदोषाद्वा सन्ध्याकालो विभिद्यत इति वृद्धमनुवचनात्
प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साग्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्यते ॥ इति

होमकालात् प्राक् जपत्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
कृत्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्गां स्वर्गायोपदध्यामि भास्वतीं, इति मन्त्रेणाहवनीये
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
जुहुयात्, प्राक्संस्थं समिदाधानं, धरापर्युक्षणं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्होम-
वत्, “सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म चे”ति वचनात् पक्वान्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पन्नमन्त्रं बलिं हरेदिति तदयज-
मानस्य ऋत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदे गृहमागते ।

इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ये चेत्युक्तेरग्नीना-
मुपस्थानं प्रदक्षिणावर्त्तनं प्रणामः ।

तत्र प्रदोषे सप्तजन्मपापक्षयार्थं शिवलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति मुखं क्षणस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विष्णुालयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्तेः तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषो-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थ्यादिप्रदोषो ग्राह्यः । चतुर्थीसप्तमी-
त्रयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तत्प्रमाणं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी महेशाराधनं, विनेति पठन्ति,
तत्प्रामाण्येऽपि न तावत्तिथिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । ईदृशवाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मघ्नी सर्वविद्याध्यायनकर्मघ्नीत्यर्थः । “या या प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिस्तस्यास्त्रिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्य्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विक्रान्तध्वस्तवैरिव्रणमजितमुपास्तावनीभारमादै-^१
 रावीतं^२ नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहृतीः ।
 सायाह्ने निर्मलं तं निरुपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
 मन्वी विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

त्रिसम्यमवस्कन्देवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृढ-
 व्रतत्वं त्रिसम्यनियमिनां पाप्मा शीर्यते, तपो भूयस्त्वमुपैति, ब्रह्म
 प्रकाशतां गच्छति, अवस्कन्नं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
 तैर्ब्रह्म प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जप, प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
 साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 तस्मिन्नेव प्रयुञ्जानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोषपश्चिमयामे प्रयुञ्जानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव पर-
 ब्रह्मणि लीयते, इति वचनाद्वेदाभ्यासः कार्यः, अत्र प्रदोष-
 पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यककर्मान्तरव्यतिरिक्त-
 काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोषे, सार्द्ध-
 प्रहरयामत इति यामद्वयं शयान इत्यस्य सङ्कीचकत्वेन प्रदोषा-

(१) -माद्यै ।

(२) रागीत ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजाद्यनन्तरं कियत्कालं वेदाभ्यासः । तत्रा
सम्भवे तदूर्ध्वघटिकादयं यावत् ।

अर्द्धरात्रे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्रयम् ।

इति वाक्यस्य सम्बूलत्वेऽपि सूक्तार्द्धरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालग्रहणेन महानिशायां भोजनविगानं, अतएव
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्विति अमावास्यासंक्रान्तिपूर्णिमासीसु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराशित इति वचनाद्विवा पूर्णोदरस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाद्वृत्तिस्तन्मन्त्रजपो वेत्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्व्ववत् ।

शिष्टाः,—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं पुनर्दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसकथुधानातिलसम्बन्धदास्याहृतानि वर्जयेत् ॥

विष्वफलमपि श्रीकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीप आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दक्षः,—

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वयां मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविष्य यत् ॥

भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

अत्र त्रयाणां वर्णानां पूर्वरात्रे प्रजागरणमिति शङ्कलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्कश्च,—नार्द्रपादः सुष्यान्नोत्तरापरशिराः, न नग्नी
नानुवंशं नाकाशे न पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न 'गउग्नक्ते
न विद्युद्गन्धक्ते ।

न भिन्ने नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, 'न चपलमध्ये न धनधान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेन्न सभ्यायां न भस्मनि ।

देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्धन्यश्रेणीसन्नकदीर्घकाष्ठं
तस्याधस्तात्तद्वैर्घ्यानुकारेण दन्तं काष्ठं अनुवंशं, पञ्चदारुक्ते पञ्च-
जातीयकाष्ठक्ते, चपलोऽत्र व्यसनी, नार्द्रे देशे शयनादौ च ।

(१) न राजभग्नक्ते- ।

(२) न च जलमध्ये न धनधान्यगो त गुरुहुताशसुराणां उपरि ।

क्वचित्तु, एकद्रुमे यशो वृक्षद्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिरा
त्मजवृद्धिकरश्चतुर्भिरपि यशश्चाग्रं, पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं
याति यः शेते, षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते च कुलक्षयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न श्रीपर्णीतरुघटिता न देवदारुवृक्षरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्वं नाश्मपीठोपधाने न तिर्यग्दक्षप्रत्यक्षशिराः,
न नग्नो नाशुचिर्नोच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषेत, अन्यपूर्वं
पूर्व्वमन्योपभुक्ते, तिर्यक्शिरा विदिक्शिराः । शङ्खलिखितौ,
न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायां अनभ्युक्ष्य, न भूतपक्ष-
ग्रहायतनेषु न श्मशानवृक्षच्छायासु न पर्व्वणि न रभसोत्सवे वा,
अनभ्युक्ष्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धान्तरं प्रमाणञ्च द्रव्यशुद्धि
प्रकरणे लेख्यं, पर्व्वणि पर्व्वप्रतिपत्सन्धौ, रभसोत्सवे पुत्रजन्माद्युत्सवे,

उशनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत्, न हारेण प्रविशेत्,
नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात्, कृष्णचर्मं कृष्णमृगचर्मं, तत्र-
शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते स्वगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुधौतशुद्धपादसु स्वाचान्तः शयने शुचौ ।

नृसिंहं पद्मनाभञ्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थञ्च इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ॥
 नमोऽर, नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ।
 सर्पा सर्प भद्रन्ते गच्छ सर्प वनान्तरम् ॥
 जन । जयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 अस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पे न निवर्त्तते ॥
 पतधा भिद्यते मूर्खा गिरिर्वज्रहतो यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ॥
 कफल्यो मुनिरास्तिक्यः पञ्चैते सुखशायिकाः ।
 हनूमानञ्जनासूनुरित्यादिस्तोत्रपठनञ्च ॥

सःग्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः कालायनेन, आहवनीयगृह-
 ः, आधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूचितं तत् खट्वाशयन-
 नेषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्कारग्रहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्बः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्घुर्वीत, इति अत्र सदेत्युक्तेरूप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्धतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यथोक्तशयने शयानो दक्षिणहस्तं जायाया दक्षिणांसेन हृद्देशं नीत्वा हृदयस्पर्शनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः, यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽनृतुगमनेऽपि एवमत-
जर्ङ्गमिति पारस्करसूत्रात्, ततः सम्भोगः, ऋतौ तु सम्भोगात् पूर्वं योनिस्पर्शनं गोभिलोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्द्वाता गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवाली-
गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ, इति सम्भोगानन्तरमृतौ शुक्रशोणितलेख्यं प्रक्षाल्य स्नात्वाऽनृतौ तु आचमनमात्रं कृत्वा पृथक्शय्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

ऋतौ च सन्निपातोदारेणानुव्रतमन्तरालेऽपि दार एव ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-
पातं च सहशय्या ततो नाना, उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुव्रतं पर्वादिवर्जनरूपव्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽनृतौ, ब्राह्मणवचनात् विज्ञायते हीन्द्रस्वाङ्गमित्यादिवक्ष्यमाणवेदभागविशेषोक्तेः स्त्रीवासः स्त्रीभोगार्थवच्च, ततो नानासम्भोगानन्तरं पृथग्भूतौ स्याताम् ।

उदकस्पर्शनं स्नानं, एतद्वृत्तौ, अनृत्तौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैथुनं व्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्वपतो बलवर्णैः प्रसीदतः ॥

यद्यपि दिवा मैथुनं निषिद्धं तथाप्येतद्वाक्यस्य निषेधमुल्लंघ्य
तदाचरणवतोऽज्ञस्य पथ्योपदेशकत्वादविरोधः ।

तथाच वृद्धशातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृत्तौ तु सदा कार्यं शौचं भूतपुरीषवत् ॥

मिथुनीभूय तथा सह सर्व्वा न शयीत, सर्व्वां रात्रिमिति-
शेषः ।

याज्ञवल्क्यः सोऽपि ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचित्वं स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि, स्वपतो जाग्रतो वा,
स्वयं रेतःस्कन्दने वृहदारण्यके श्रूयते, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिमृश्येदनु वा मन्त्रयेत, यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्कन्तीदयदीर्घधीरप्यलसदयदपः, इदमहन्तद्रेत आददे पुनर्मा
मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्द्विष्णा यथास्थानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामन्तरेण स्तनौ वा भ्रूवौ निमृच्छ्यात् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने कृत्वा यन्मेऽद्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्शनं, स्तनयो-

भ्रुवोर्व्वा मध्ये निर्मार्जनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रणं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, विज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रणपक्षो लिखितः, तदनन्तरं मृदाद्भिः
क्षालनं आचमनं च, इति शयनपद्धतिः ।

तत्र ऋतुविचारः ।

मनुः,—

ऋतुकालभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्धतो रतिकाम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ॥

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

तस्मादयुग्मेषु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ।

निन्द्यास्वष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

ऋतुः स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋतुकालः,
तत्राभिगम एव व्रत यस्य स ऋतुकालाभिगामी ।

व्रते इति सूत्रेण व्रतार्थे णिनिः, पर्व्ववर्जमित्युतावनृतौ च,
पर्व्व्याणि तु पूर्णिमामावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व्व-
मुक्तानि, भार्या रतिकाम्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तद्भार्यागमनमेव व्रतं यस्य स तथोक्तः, ऋतावृत्तौ च भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्करः,—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रीवरश्च वेदे,—

विज्ञायते हीन्द्रस्वाष्ट्रं त्रिशीर्षं हत्वा पापगृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्व्वा भूतान्यभ्याक्रोशन् भ्रूणहन्त्रिति ।

स स्त्रिय उपधावदस्य मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अब्रुवन् किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्वमिति ।

ता अब्रुवन् ऋतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलजनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजगृहुः, आदिजनितोरिति
तोसुन् ।

पुत्रजन्मपर्यन्तं कामसम्भवाम, अस्मदिच्छया पुरुषसम्भोगं
लभेमहोति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजननमपेक्ष्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रीकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽनृतावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रित्वादौ श्रुतिः,—युग्मास्त्रिणीभवत्यान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुत्रा दुहितरश्च जायन्ते इति,
समे स्त्रीपुंशोणितश्रुते समेऽपुमान् नपुंसकः ।

तथाच यमः,—

युगपदयत्र वर्त्तंत विद्यात्तत्र नपुंसकमिति, शुक्रशोणितसाम्ये-
पुंस्त्रियौ वा तादृशयमलं वा ।

पुनर्यमः,—

यदि सन्धोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्र यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये द्विधोत्सर्गे स्त्रीयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूनं च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

नित्यासु आद्यचतुष्टयैकादशीत्रयोदशीरूपासु षट्सु ।
अन्यासु अनित्यासु अष्टसु अर्थादनित्यदशरात्रिमध्ये युग्मास्व-
युग्मासु अष्टसु वर्ज्यन् रात्रिद्वयमेव गच्छन्नित्यर्थः । ब्रह्मचार्ये
ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । यत्र तत्राश्रमे गार्हस्थ्येऽपीत्यर्थः ।
स्त्रीवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्यफलकामस्यानृती न गमनशङ्केत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये तु विशेषः,—

षोडशर्त्तुर्निशाः स्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वणाद्याद्याश्चतस्रसु वर्ज्यन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्वलाव्रतैरवृत्तलघ्वाहारादिभिश्चाल्पवलामित्यर्थः ।
मघां मूलाञ्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्थ इन्दौ वलवति चन्द्रे, एतच्चान्य-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतत्प्रथमर्त्तुनिरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्ज्या, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपा अयुग्मरात्रय-
स्याज्याः, अवशिष्टासु षट्सु रात्रिषु पर्वाणि त्यक्त्वा सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । एकस्या रात्र्यां सकृदेव गमनं न
द्विस्तिरेवं सति ब्रह्मचर्य्यफलभागित्यर्थः । अत्रायुग्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थ एव, पर्वत्यागसु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया, पूर्णाश्च
पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योषिन्मघाकृत्तिकासूत्तरासु च, इति नक्षत्राणि ।

वाराहे,—

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥

इति षष्ठी द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थ्यां मैथुनवर्जनं विष्णुलोक-
प्राप्तिफलकत्वात्काम्यं न नित्यम् । पर्वसु षष्ठ्याञ्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोषातिशयार्थ इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तावेव ।

दक्षिणदिङ्मुखगमनञ्चाप्यभिनवासु नारीषु ।

व्ययमपि शस्यफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । बहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व-
वर्जनन्तु सर्वर्त्तुष्वपि, सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोर्मैथुनादिनिषेध-
स्तत्तत्तिथ्यादिव्याप्तिसमय एव न त्वहोरात्रे, संक्रान्ती तु तदव-

च्छिन्नाहोरात्रे इति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्रौ सङ्गमस्य
मानवीयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ
गच्छेद्विचक्षणः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽङ्गि स्नातायां युग्मासु
वा गर्भाधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्दधातीति हारीतीये ।
चतुर्थ्यात्पृथ्युत्तरोत्तराः प्रजानिःश्रेयसार्थमिति आपस्तम्बीये ।
चतुर्थरात्रौ विहितत्वात् रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुण-
वर्जित इति दोषसहिष्णुतयैव चतुर्थरात्रौ सङ्गमाचारः
सङ्गच्छते । केवलं प्रथमर्त्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
तथाच षोडशरात्रीणां फलानि ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुणवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।

नवम्या शुभगा नारी दशम्या प्रवरः पुमान् ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।

त्रयोदश्यां सपापा स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥

धर्मध्वजी 'कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोच्चैरन्वितः सुतः ॥

जायन्ते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ।

विद्वान् लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थमृतुः ।

देवलः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तीर्थसंगुहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्द्धर्मलोपः स्याद्द्वेषेण च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वा ॥

द्वेषेण ऋतौ पुंसोऽगमने द्वेषेण स्त्रिया ऋतुगोपने च महान्
दोषः, वल्लीषु ऋतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वासु
पुत्रिणीषु वा ऋतुप्राथम्येन, ऋतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य त मासस्तस्मिन् रेतसि शिरते ॥

बौधायनः,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥

ऋतावगत्वाऽनृतौ गमनेऽयं दोषो न तु ऋतुगमनानन्तरमनृतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्यादुष्टत्वात् ।

देवलः,—

यः स्वदारानृतुस्त्रातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्नाप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्ताह्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्द्वार्या यः सोऽपि कच्छार्धमाचरे”दिति वृह-
स्पत्युक्तिर्देशान्तरस्थविषया ।

अयमृतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुत्रीत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तद्वनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेस्तु नाशङ्का, पुत्रीत्पादने
ऋतुगमनस्य प्राक्तिकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेश्वरैस्तु नियम इति
यदुक्तं तत्पुत्रीत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नित्यमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिसंख्या, ऋतुगमनस्य पुत्रीत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राक्तिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

एवञ्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थी ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वर्जं युग्मसंख्यात्रिगमनं पुत्रार्थिना कार्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुत्रीत्पादनविधिशेषत्वान्न पृथक् पुरुषार्थः
तेन वक्ष्येणु ऋतुमतीषु सकृत्सकृद्गमनमेकरात्रावप्यविरुद्धं,
अऋतुगमननिषेधश्च स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्यभिगमनं नित्यं उत्पन्नपुत्रस्य तु न ऋतुकालगमननियमः ।

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते, इति कौर्मोक्तेः
उत्पन्नैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे ऋतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया ऋतावनृतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्नीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमादृताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत घाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य ऋतौ गमनं काम्यमेव ।

न मासभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहितृकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवशेन पुत्रोत्पत्त्यभावनिश्चयो “दौहित्यस्य-
मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुवृत्तसी”त्युक्त दिशा दौहित्यद्वारा आनृण्य-
मिच्छेत्तदा दुहितृजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।
पुत्रोत्पादनविधौ सस्कारविधौ वा पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तकृत्त्रिमादिषु ‘दुहितृनुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजेन स्वसुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।

यस्तु द्विभार्यः पुरुषो स्नेहेनैकां तु पश्यति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ
समदृष्टित्वमुक्तं तत्स्नेहवशेन सत्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठ्यमिति कात्यायनोक्त्या स्नेहस्य कर्तु-
मुचितत्वात्, स्त्रिया ऋतुसत्वे स्त्रीकामनायां सप्ततिवर्षस्यापि
पुरुषस्य ऋतावृत्तौ स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच वृद्धाः,—

नक्तं वै षोडशद्वर्षात्सप्तत्याः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगङ्कर्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षादृते षोडशस्त्रिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्ध्वं सप्त-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “द्वितीयमायुषो-
भागं कृतदारो गृहे वसेदि”त्युक्त्वा पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमेव गार्हस्थ्यो-
क्तेस्तदूर्ध्वं गृहस्थधर्ममध्यपतितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्थस्तु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ अव्यव-
स्थितकालवलीपलितपौत्रोत्पत्यवधित्वेन गार्हस्थ्यस्मृतः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णवेदैकशास्त्रस्य स्नातकत्वेन पञ्चदशचतुर्दश-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वमृतावभिगमनस्याशास्त्रीयत्वा
पक्षेऽपि ।

तथाच पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमपि गृहस्थान्नमित्वे ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

कूर्मपुराणे,—

उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।

कुटुम्बभरणे 'सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्यागृहादिकम् ।

एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौक्षिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्वैविध्योक्तेः ।

ब्रह्मज्ञानञ्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्यं द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने च सक्तः स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यस्तु न्यायागतधनस्तत्त्वनिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आइकृत्यत्वादी च गृहस्थोऽपीह मुच्यते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्टा विधिवदुयज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति सरक्तस्य पुत्रोत्पादनं विना सत्र्यासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति विरोधाच्च पाक्षिकाग्निसमारोपवहान-
प्रस्थस्य सरक्तत्वं प्रत्यनवकाशः ।

पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदगृहात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवश्रुतेर्वाधो न युक्तः, तेन ऋणापकरणमन्त-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सत्र्यासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्कीर्त्तनेन
सत्र्यास इति ।

तदूर्द्ध्वं ब्रह्म सम्पद्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशद्वर्षादूर्द्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशद्वर्षादूर्द्ध्वं सरक्तस्य वानप्रस्थ-
धर्मत्वेन ऊर्द्ध्वरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थाश्रमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनाया पञ्चा-
शद्वर्षादूर्द्ध्वमपि स्त्रीसङ्गमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो वलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतत्त्रिरात्रविषयं, अशुद्धदिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चाण्डालीति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेश्च ।

ब्रह्माण्डे,—

ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते ।

पुत्रान्नृक्षे'शुभे काले स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु ॥

न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेद्वातुरां न रजस्वलाम् ।

नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्व्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्त्रियं चैभिर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्नदन्धृक्श्रान्तो नाभ्रान्तः क्षुधितोऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्कलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
भ्यक्तां नाभ्यक्तः न रोगार्त्तां न रोगार्त्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयान्नभिर्णीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्ता ।

वशिष्टः,—

न मलबद्धाससा सह संविशेन्नरजस्वलया नायोग्यया, मल-
बद्धाससाऽमेध्यलिप्तवस्त्रया, अयोग्ययाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां श्लिष्येत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्खलिखितौ,—

न दिवा मैथुनं व्रजेत्, क्लीवा अल्पवीर्यादि वा प्रसूयन्तेऽल्पा-
युषश्च तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः पितॄणां नोह वै तन्तुं क्षिन्द्यात्,
प्रतिसिद्धमैथुनेनेत्यर्थः ।

तथा,—

न आद्यं भुक्त्वा न हत्वा नामन्वितः आद्ये न व्रतौ न दीक्षि-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृथेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सन्ध्ययोः ।

वशिष्ठः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्पर्व्ववर्जं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।

अतीर्थं योनिभिन्नं । अथाप्युदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

पिबन्ति पितरस्तस्य तस्मासं रेतसो भुजः ॥

वौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अत्र निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतच्च रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तत्र तस्या रेतोमूत्रप्राशने
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुध्यति,

देशकालावस्था-मैथुनेष्वपत्यगत-दोष-श्रवणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
केषाञ्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वञ्च ।

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्नप्यात्, न मांसमश्नीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न हस्त्रेन किञ्चिदाचरेत् । नाञ्जलिना पिवेन्न लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चित्कुर्याद्गृहहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्रेण,

पैठीनसिः,—

मलवद्वासो धारयमाणा नोपमार्ज्येत्, न वस्त्रजं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयीत, नाग्निं स्पृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यङ्कुर्यात्, भूमौ
कार्णायसे मृत्पात्रे पाणी चाश्रीयत् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपात्रम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो याम्मराचीं तस्यै ऋतमुखोऽपगल्भो या

स्नाति तस्यै अप्सु मारको याऽङ्गे तस्यै दुष्टर्माख्यया प्रलिख्यते
तस्यै खलतिरपमारी याऽङ्गे तस्यै काणो यादतो धावते तस्यै
श्यावदन्तः । या नश्यानि निकृत्तते तस्यै क्लीवः । या रजः
सृजति तस्या उद्भुक्, या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादकः ।

या खर्वेण पिवति तस्यै खर्वः ।

तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरेदञ्जलिना वा पिवेदेव खर्वेण वा पात्रेण
प्रजायै गोपीथायेति, सम्भवन्ति मैथुनं कुर्वन्ति, अरण्ये
यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्यास्तेनः
पुत्र इत्यर्थः, पराचीं ग्रामाद्वहिर्गतां सम्भवन्तीत्यन्वयः क्रीतमुखो
लज्जाकुलमुखः, अपगल्भोऽप्रगल्भः, या स्नाति तत्पुत्रो जलचर-
मत्स्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्वो वामनहस्तः एवं व्रता-
चरणाभावे प्रजावैगुण्याद्गतं पजारक्षार्थं कार्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेदहतवाससा नैना वृषलो न वृषत्युपहृत्यात्
तिरात्रं आप्रयुरिति, वृषलो वृषलीति शूद्रशूद्रीस्पर्शनं निषिद्धं,
पुनस्तत्रैव, मलबद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयते, इन्द्रियेण
ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्त्रयते, इन्द्रियेण ते
रेतसा रेत आददात्यभिपरः ।

एवं तिरात्रं व्रतधारणम्, ब्रह्माण्डे,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।
 न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हा भवेत् सा ॥
 रश्मापत्रेण चाश्रीयादन्नमामिषवर्जितम् ।
 न हिन्याच्च नखैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणी ॥
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
 पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।
 यावत्सूर्योदयो न स्यान्न रटन्तीह पक्षिणः ॥
 तावत्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।
 सुप्रसन्नमनाः साध्वी चतुर्थेऽहनि शोभना ॥
 पटाच्छादितसर्व्वेङ्गा ध्यायन् विष्णु प्रजापतिम् ।
 न कस्यचित् मुखं पश्यन् स्नायात्सुविमले जले ॥
 अन्यजातिमुखं दृष्ट्वा दृष्ट्वान्यप्राणिनामपि ।
 यदि गर्भधरा कन्या सूते पुत्रञ्च कुक्षितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकर्मण्यधिकारो भर्तृपादसम्बाहनादौ
 च । अपत्यगतदोषसहिष्णोश्चतुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि
 स्मार्त्तकर्मण्यधिकारः सम्भोगे चेति । सर्व्वमिदमस्मत्कृते कालसारे
 सप्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्वलाया असृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ।

बृहशतातपः,—

उदक्या सूतिका वापि अन्यजं संसृशेद्यदि ।

त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शतातपोऽब्रवीत् ॥

रजस्वला यदा सृष्टा चण्डालान्धस्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥

रजस्वले तु ते नार्यावन्योऽन्यं सृशतो यदि ।

सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतःपरम् ॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जावालिः,—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥

चतुर्दशीमुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेदिति बृहशतातपोक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

पतितान्धस्वपाकेन संसृष्टा स्त्री रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्वादशमेव च ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥

शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संसृष्टान्धहमाचरेत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभक्तके ।

कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः ॥

मार्कण्डेये तु सवर्णस्य स्पर्शेऽपि स्नानमात्रमुक्तम् ।

बृहद्विशिष्टः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विशुः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्ट्वा तावन्नाश्रीयाद्यावन्न शुद्धा भवेत् ।

सवर्णामधिकां सृष्ट्वा स्नात्वा मुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्यजादीन् सृष्टेदयदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्ता काञ्चन दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वला स्त्री सृष्टेदयदि ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रं मूर्द्धोच्छिष्टेऽत्रहह्निपेत् ।

कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रीस्पर्शविचारो न लिखितः ॥

तस्माच्छुक्रविषुद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भोजयेदिति बृहस्पत्युक्तेः,

पुरुषस्य वृष्यभक्षणं न स्त्रियाः । वृष्याणि च दुग्धादीनि वैद्य-

शास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेनेति वौधा-

यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यशास्त्राद्युक्तान्यौषधानि भक्ष्याणि ।

मन्त्रादिप्रयोगाश्च स्मृतिपुराणाद्युक्ताः कार्याः । पुत्रप्रदव्रत-

दानादीन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरीक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रकृत्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभौमबुधजीवसितार्किंवारे ।
स्त्रीणामृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥
व्याध्यन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।
पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।
दौर्भाग्यञ्च शुभं क्षेममारोग्य रोगयुक्तता ।
सौभाग्य परगात्रं श्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।
वैधव्यं सुसुतप्राप्तिर्मृतवत्तात्वमेव च ।
स्त्रैरिणीत्व पुत्रधनप्राप्तिश्चलबुद्धिता ॥
मृत्युस्तिथिष्वमात्रेषु पूर्णिमाया तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्पद्बहुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।
स्यादश्विमे वेगवती यमर्क्षे त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥
मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुत्रा दहने पुरन्ध्री ।
परोपकर्त्री सुतमौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कमलासनर्क्षे ॥
सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुष्पवती मृगर्क्षे ।
दुष्टा विवृता पतिविप्रयुक्ता व्ययोज्जिता शङ्करतारकायाम् ॥

मायाविनी सम्प्रविकीर्णकामा स्यादन्वकी पापरताऽदितौ च ।
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्पतिभेऽङ्गना स्यात् ॥
 वैधव्यसृग्मेगवती च कन्या वियोगिनी स्यात्पवनाशनर्त्त ।
 सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥
 भर्तृवियोगस्त्वथवा मघाया,—

स्याद्भुङ्गा दुश्चरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।
 धनान्विता चार्थयुताऽयमर्त्तं सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करमे ।
 भोगान्विता स्यादिवती सुशीला चित्वासु साध्वी गुणवित्तयुक्ता ॥
 स्वातौ गुणाढ्या पतिवत्सभा स्यादिन्द्राग्निभे पुत्रवती गुणाढ्या ।
 मैत्रेषु सौभाग्यवती सुपुत्राऽभीष्टार्थसम्पत्तियुता च कन्या ॥
 तेजस्विनी पुत्रवती च साध्वी धनान्विता चार्थवती च शक्ने ।
 मूले सती भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवती च कन्या ॥
 वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्याद्दुर्विनीता कुलटा जलर्त्त ।
 सौख्यान्विता पुत्रवती गुणाढ्या कुलद्वयानन्दकरी च विश्वे ॥
 धर्मार्थकामात्मजशीलयुक्ता सम्पत्तिसौभाग्यवती हरेर्भे ।

भोगान्विता वित्तवती च कन्या धनान्विता स्यादसुमे सुवेशा ॥
 इष्टान्विता पुत्रवती धनाढ्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।
 नीचा कुवृत्ता मलिनाऽप्रियम्बदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रमे ॥
 स्यादुत्तराया धनधान्ययुक्ता प्रतापिनी भोगवती सुपुत्रा ।
 पौष्णे तु चारित्रवती च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिवत्सभा च ॥

इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्वासु सप्तमासान्ध्रघान्धोः पञ्चमासकम् ।

याम्येन्द्रयोर्दश शिवसर्पयोर्वत्सरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः ।

चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि काशेषु त्रितयं लिखेत् ॥

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्षु कृत्वा च संलिखेत् ।

विदिक्षु त्रीणि ऋक्षाणि अभिजिच्छ्रवणोत्तराः ।

श्रीर्धन्या सुभगा चैव विपुक्षा पुत्तिणी तथा ॥

विधवा सर्व्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणना स्यादतः कृत्तिकादितः ॥

इति रजश्चक्रम् ॥

अजे दरिद्रा गवि गोधनाद्या धनान्विता सौख्यवती नृयुग्मे ।

कुलहयानन्दकरी चतुर्थे सकृत्प्रसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लग्नगते तु लाभे ।

अलौ विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्याज्जनहर्षिणी च कुलहयानन्दकला' घटाख्ये ।

मत्स्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाद्यरजःप्रवृत्तौ ॥

इति लग्नफलम् ॥

दारिद्र्यं मेषमासे स्याद्भृषे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्तप्रसूतिः स्यात् कन्ये कन्या न संशयः ।
तुले धनान्विता नारी वृश्चिके कुलटा भवेत् ॥
धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
कुम्भे बहुसुता सा च मीने वेगवती भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगर्वोदयानाम् ।
दुरितखचरदृष्टे वैधृतौ पातविध्योः ॥
मदननिधनराशौ पापदृष्टेऽथ युक्ते-
ष्वशुभमिलितपुष्पं विद्धि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरी जन्मनक्षत्रे विपत्तारे निरंशके ।
आदौ रजसि नारीणा भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
अष्टमस्ये निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
यदि स्यात् प्रथमं पुष्पं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथ्यादिफलम् ।

पुष्पवत्याः शुभं प्रातः पूर्वार्द्धे प्रीतिवर्द्धनम् ।
मध्याह्ने सुखसौभाग्यं पराह्ने पुरचारिणी ॥
सायाह्ने बहुभर्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
पूर्वरात्रे भवेद्वन्ध्या विधवा मध्यरात्रके ॥
निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्रावेवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्याच्छेतवस्त्रेण रोगिणी च कुवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥

मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।

भोगिनी पीतवस्त्रा स्याच्चित्रवस्त्रा पतिप्रिया ॥

अशुभा जीर्णवस्त्रा स्याच्छुक्लवस्त्रा पतिव्रता ।

क्षोमवस्त्रा राजपत्नी नववस्त्रा सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्याच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ।

तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥

इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्स्नग्नचपास्वामिषु,

तद्गूनेष्वशुभोष्कितेषु विकुजे छिद्रे विपापे शुभे,

सद्व्युक्तेषु त्रिकोणकण्ठकविधुष्यायत्रिषष्ठान्विते,

पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ।

अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।

अन्ते पौष्णोर्गन्ध्राणा पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमर्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नारिकेलपक्ककदली-
शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातीति समाचारः ।

अन्नं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।

दद्याद्वाङ्मणपत्नीभ्य इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

तत्र प्रथमर्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच, दूर्वातिलाज्यैर्जुहुयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दोषे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्हीमे हस्तस्य साधनत्वं आज्यहोमे सुवस्य
साधनत्वमिति समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपक्ष एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्तुद्रव्यं प्रति साहित्य-
स्याप्युपपत्तेः ।

केचित्तु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्पं च दुष्यति ।

होमङ्गुर्याच्च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्चाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्हीमङ्गुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकन्तु सहस्रकम् ।

तथागतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिश्रितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितकुशानामष्टोत्तरशतहोमः ।
लग्नदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहुः ।

ननु अशूद्राधिकरणे स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रे स्वाधिकारा-
भावस्य निर्णीतत्वाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्वथा
कर्तव्यत्वाभावेन दोषशान्तिः कथमिति चेत् । उच्यते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्दुः,

शङ्खश्च तण्डुलमणिस्तिथिवारयोश्च ।

तारावलाय लवणान्यथ गाञ्चराग्ने-

र्दद्याद्दिजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्य्या इति केचित् ।

वस्तु तस्तु सर्व्वदोषशान्त्यर्थं यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं कार्य्यम् ।

सर्व्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्त्तितमित्युक्तेः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं शूद्रेण ब्राह्मणप्रतिनिधिद्वारा गायत्रीहोमः कार्य्य इति तथा सति ब्राह्मणद्वारा यागादिष्वधिकारोऽप्य-
निर्वार्य्यः स्यात् । इति, सर्व्वथा न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्त-
होमस्य काम्यत्वात् सर्व्वेन क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि
विहितत्वान्न निषेकदिननियमः ।

निषेककर्मणि बृद्धिश्राद्धाभावः,

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः स्यादिति
छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

बृद्धिश्राद्धाभावान्मातृपूजावसोर्द्धारायुष्यमन्त्रजपानामप्यभावः ।

तत्पूर्व्वपरभावस्य नियमात्, ननु राजगृहादिषु शिष्टैरपि
बृद्धिश्राद्धं कुतः कार्य्यमिति चेत् ।

उच्यते,—

अस्मत्पितामहकृष्णबृहत्पण्डितमहापात्रैस्तु नीतिरत्नाकरे

नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्य इति तत्करणपक्षोऽपि सङ्गच्छत इति समादधुः । वस्तु तसु वृद्धि-
श्राद्धाभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेश्च कर्माङ्गश्राद्धन्तत् ।

कर्माङ्गं वृद्धिकृतमिति पारस्करोक्तेर्वृद्धिश्राद्धेतिकर्तव्यता ।
अतएव हरिहरमाथ्यपद्धत्तौ मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वेत्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाञ्च सोमादिष्वपि कर्माङ्गश्राद्धकर्मणः समा-
चाराभावान्नात्रापि तत्करणमिति सिद्धान्तः । निषेकदिने प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुब्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्दशेति याज्ञपाश्वोक्तेः कर्माङ्गदशभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलाम्बरनामराजगुरुराख्यातो हरेकृष्णभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उदभूद्योयायजूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-

ग्रन्थं संशयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MYLAPORE, CHENNAI-4

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च
अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, ३१८, ३७६,
४११, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९ ।

अत्रिः ५२ ।

अभियुक्ताः ४२० ।

आचार्यः २८ ।

आचार पल्लवः २४६ ।

आयर्व्वेण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७८,
१४३, १४६, १४८, १४९, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२८, ३३८, ३३९, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६८, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३८९, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उशनाः ८६, २५८, ३७५, ३८८, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋष्यशृङ्गः ३२८ ।

कपर्दिभाष्यं ३६८ ।

कर्काचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३६८ ।

कर्मविपाकसमुच्चयः ३६२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकारः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३८२ ।

काण्वपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २६, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३३०, ३४५, ३५२ ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमाधवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोत्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०६ ।

कुल्लुकभट्टः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

कृष्णवृद्धत् पण्डितमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

गरुडपुराणं २२६, ३६० ।

गृह्य परिशिष्टं ८७, १०८ ।

गृह्य सूचं २६७, ३३४ ।

गृह्योपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८, २७५, ३२२, ४४८ ।

गौतमः १३, २०, ३४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

चरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

छन्दोग परिशिष्टं १५१, २३२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, ३७० ।

जावालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्योतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तिरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,

३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं ६०, ३५६ ।

धौम्मः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नारसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,

१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं १७६, ३७८ ।

नारदीयपुराणं २४८ ।

नारायणीपनिषद् २०१ ।

निबन्धकृत् ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

नृसिंहकल्पः २७ ।

पद्मपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराशरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,

३४३, ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ ।

पाणिनिः १४५ ।

पारस्करः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

पुरुषसूक्त याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

पैठीनसिः ५३, ६०, ७०, ३८८, ३८८, ४०३, ४२६, ४२८, ४६३ ।

पीलस्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८, ३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८, २०१, २०३ ।

प्राचीनाः ८३, ८६, २२३, २४८ ।

वृद्धमनुः १२८, ४४१ ।

वृद्धशातातपः १०५, २२८, ४११, ४४८, ४६६ ।

वृद्धाः ४५८ ।

वृद्धपाराशरः ३८ ।

वृहस्पतिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८,
४५६, ४६६, ४६७ ।

वृहदारण्यकं ४४८, ४६४ ।

वृहद्विशिष्टः ४६७ ।

वृहद्विष्णुः ४६७ ।

वृहद्विष्णुपाणम् ३५८ ।

वैधायनः ४५, ६४, ७१, ७२, ७३, ८२, ११४, १४४, २२१, २३८, २५८,
२६३, ३५३, ३६२, ३६५, ३६६, ३७२, ३८८, ३८४, ३८७, ४००,
४२८, ४३०, ४४०, ४५५, ४६२, ४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३,
२५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६,
३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४,
४२५, ४७५ ।

ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् २२, ३८, ३९, १५०, ३५९, ३६० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७०, ८२, ८९, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१९, २२७, २२८, २३०, २३६, २४९, २७८, ३५९, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाणिषद् ८९ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवद्गीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५ ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४९, १७४, १७९, २१९ २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७९, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

मण्डलाचार्यः २०, १२९ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ९, १०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३ ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८९, ९०, १०४, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०९, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २३२, २४१, २४३, २७६, २७९,
३१७, ३१८, ३१९, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५७,
 ३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८३, ३८६,
 ३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४११, ४१६, ४१८
 ४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५८, ४६० ।

मरीचिः ४०, १०८, २६१, २६२, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
 ४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८८, २०८, २२८, २४८,
 २५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८४,
 ३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
 ४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

याज्ञवल्क्यः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, ३४, ४४, ५०, ५४,
 ६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
 १४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
 २६७, २६८, २७५, २७८, २७८, २८०, ३०८, ३५०, ३५७, ३७५,
 ४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३८, ४४८, ४५१, ४५२,
 ४५८ ।

याज्ञपाश्वः ४७५ ।

याज्ञिकाः १८२ ।

योगशब्दीयं वा योगशिवीयम् ३५८ ।

योगियाज्ञवल्काः ११३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्त्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५८, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८०, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघ्वापस्तम्बः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

वराहपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

वशिष्ठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२८, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

वार्त्तिकम् २३८ ।

वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञाः ८५ ।

विज्ञानेश्वरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानेश्वरीयम् ३८५, ४५० ।

विश्वामित्रः ८, ३८४ ।

विष्णुः ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विष्णुधर्मोत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विष्णुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १८२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३६२, ३६३, ३६५,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विष्णुयामलं ३५८ ।

विष्णुस्मृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यशास्त्रं ६१, ३७०, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, १११, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

शङ्कः वा शङ्कलिखितौ ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

८५, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६,
२४२, २६०, २६३, २७५, २७७, २७८, ३२५, ३२६, ३२८, ३३७,
४१०, ४१४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दार्थवः ४०८ ।

शातातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८,
३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १०८, १०९,
११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६,
३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०,
३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिका ३८३ ।

शौणिकः १५५ ।

श्रीचैत्रमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,
४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्त्रिंशत्तमं ३८८, ४११, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ४२३ ।

संस्कारसारः ७ ।

सत्यतपाः ८२ ।

सम्बर्त्तः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२ ।

सारसंग्रहः ६ ।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ४२२, ४३६, ४३७ ।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७ ।

स्नानसारः २५५ ।

स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, ३६७, ३७७, ४६० ।

स्मृतिरत्नमाला २४, ३८६ ।

स्मृत्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४१, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४६७ ।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५ ।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३८९,
४०३, ४०४, ४०७, ४१८, ४२२, ४२६, ४७३, ४४६, ४५४,
४६३ ।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ	पृष्ठ
अकामतः शवसृष्ट्यर्शे स्नानम् . . .	२३८
अक्षमाला . . .	१७८
अक्षमालालक्षणम् . . .	१८०
अक्षमालाग्रथनम् . . .	१८१
अक्षमालाग्रहणार्थं सूत्रम् . . .	१८१
अक्षमालाप्रतिष्ठा . . .	१८२
अक्षरदेवताः . . .	२१४
अग्निहोत्रविधिः . . .	१५१
अङ्गस्थितिलैस्तर्पण निषेधः . . .	२६१
अङ्गुलिजपविधिः . . .	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम् . . .	१७८
अजीर्णादौ स्नानमात्रं कथनम् . . .	२३५
अतिथिभ्योदानविचारः . . .	३३६
अतिथिविशेषार्चने फलाधिक्यकथनम् . . .	३३८
अतीतचण्डालादि सृष्टस्याकृतस्नानस्य स्पर्शे	
प्रायश्चित्तविधिः . . .	२३८

अधोवायादिषु प्रायश्चित्तविचारः	...	...	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः	...	...	२१६
अध्वर्युकर्म	...	...	१६७
अनभिवाद्यलक्षणम्	...	...	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम्	..	...	७
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्			२४४
अनुदित निर्णयः	.	...	१५१
अनुपनीतद्विजशूद्रस्त्रीशौचनिर्णयः		.	३८
अनुपनीतस्य वैश्वदेवकरण विचारः		...	३३३
अन्यजादिकृतकूपादौ स्नानपाने प्रायश्चित्तम्	...		२५०
अन्वष्टकादिश्राद्धे तिलतर्पणाभावः	. -	.	२६२
अन्वारम्भशब्दार्थविचारः	..	...	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः	...	...	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि	...	...	३८४
अभिवादनक्रमः	...	...	१४३
कृताभिवादनस्य शूद्रस्य आशीर्वादाकरणे दोषः			१४६
अभिवाद्य ज्येष्ठलक्षणम्	.	...	१४८
अमेध्यं चतुर्विधम्	...	...	४६
अमेध्ये इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम्	...	...	२४४
अष्टधाविभक्त दिवसकृत्यानां समाप्तिः		...	४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः	...	...	२२

पृष्ठ

अष्टमभागकृत्यम्	...	...	...	४३८
अष्टविधानामभक्ष्याणां समाप्तिः	...	...	...	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः	...	...	...	२०१
असमुद्रगानदी-स्नानफलम्	...	...	...	२२०

आ

आग्नेयस्नानम्	...	...	...	७६
आचमननिर्णयः	...	...	...	३८
आचमनस्य त्रैविध्यात् त्रिविधाचमनकथनम्	...	...	...	४४
आचमनानुकल्पः	...	..	...	५१
आचमनापवादः	...	.	..	५३
आचारनिरूपणम्	..	.	..	७
आचार प्रशंसा	...	.	..	७
आचारस्य कर्ममूलत्वात्कर्मप्रशंसा	...	...	...	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः	...	...	...	३६
आरण्यकुक्कुटवराहस्पर्शं खरोद्वस्पर्शं च स्नानम्	...	...	...	२४१
आश्रमधर्मस्वरूपनिरूपणम्	...	...	...	६
आश्रयदुष्टान्यभक्ष्याणि	..	...	...	४२५
आसनप्रमाणम्	...	.	...	१७६

उ

उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४३
उत्तरीयवस्त्रम्	...	...	...	७८

उत्तरीयमन्त्रः	...	...	...	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	..	...	...	८०
उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वादिकथनम्			..	२७०
उदक्यादिस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४२
उदितनिर्णयः	..	...	...	१५२
उद्धृतस्नाने मन्त्रः	...	...	...	२५४
उद्धृतस्नाने मार्जनप्रकारविशेषः	...	...	...	२५४
उद्धृतोदकतर्पणविधिः	...	...	...	२६१
उपस्थानादितर्पणपद्धतिः	...	...	...	२८४
उपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः	...	...	...	२२४
उपानहादिभिर्दूषितवाप्यादि शुद्धिविचारः	...	...	...	२५१
उपोषित-व्रति-कर्त्तितकेश-तैलस्पर्शं दोषकथनम्	...	...	...	२२६
उष्णीषमन्त्रः	...	...	...	८१

ऋ

ऋतौ मैथुनीस्पर्शं प्रायश्चित्तनिर्णयः	...	...	...	२४३
ऋथादिस्मरणविचारः	...	...	...	१८६

ए

एकवक्त्ररुद्राक्षपरीक्षा	...	...	...	६८
एकवक्त्रादिरुद्राक्षधारणे फलम्	...	...	...	६८
एकवस्त्रेण जपहोमादि कर्मानिषेधः	...	...	...	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	...	...	...	१४४

ओ

ॐकारकल्पविचारः ...	...	...	२०६
--------------------	-----	-----	-----

क

कण्ठादौ रुद्राक्षधारण सङ्ख्या	.	...	१००
कनिष्ठस्य ज्येष्ठाशीर्षादे दोषः	...	..	१४८
कर्मकरणाशक्तौ प्रायश्चित्त कथनं	...	...	२१
कर्मनित्यत्वलक्षणम्	...	..	१८
कर्मकाले मार्जारमूषिकस्पर्शं जलस्पर्शादिना शुद्धिः			२४१
कश्मलादिलक्षणम्	...	...	२५२
कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः	...	...	२५२
काकादिभिः स्त्रोपरि अग्नेः कृते प्रायश्चित्तं	...		२४४
काकाद्यग्नेः स्त्रोपरि प्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं	...		२४४
कापिल स्नानं	...	...	७७
काम्यस्नान लक्षणं	...	...	२३४
कालदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	..	४२०
कालमूर्त्ति कथनं	..	.	४
कुण्डादौस्पर्शास्पर्श विचारः	...	..	२४६
कुश विचारः	..	...	१०७
कूपादि लक्षणं	.	...	२२२
कूपादिषु मृतपञ्चनखेषु तेषां शुद्धिविचारः	...		२५२
कूपादिपतित-नरशरीरविकृति-जलपायिनां-शुद्धिविचारः			२५१

हन्निमजले तीर्थावाहन प्रकारः	...	...	२५४
हृष्णाजिन दानग्राहि स्पर्शे प्रायश्चित्तं	...	...	२४४
कौशेय पट्टवस्त्रादीनां भेद कथनं	...	...	८५
क्रियादिस्नानलक्षणं	...	...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं	...	...	४८
क्रियादुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं	...	...	२६०

ग

गणेशद्वादशनाम पठनकालः	...	...	१८४
गण्डपुष्प निर्णयः	...	...	४७०
गर्त्त लक्षणं	...	...	२३२
गायत्री कल्पव्याख्यानं	...	...	२०७
गायत्रीन्यासः	...	...	२१३
गीतापठन कालः	...	...	१८५
गुर्वभिवादनं	...	...	१४१
गुरु विचारः	...	...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं	...	...	१८२
गृहस्थस्याभ्यङ्गविधिः	...	...	२२७
गृहे देवार्चनं	...	...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः	...	...	३१०
गोग्रास दानं	...	...	३३५

ग्रामयाजकस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	...	२४४
ग्राम्याखु स्पर्शे प्रायश्चित्तं	...	...	२४१

च

चण्डालच्छायाधिष्ठाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं			२३८
चण्डाल पतित-गोवाल व्यजनस्यात्यन्त सान्निध्ये स्नानं			२३८
चण्डालादिसर्शनिमित्तं शुद्धार्थस्नाने नद्यादिनियमः			२३६
चण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं	...		२५०
चण्डालारूढैकशाखास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं	...		२३८
चण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं	...		२३८
चण्डिकास्तोत्रपठनकालः	...	...	१८७
चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिषेधः	...		२२८
चतुर्दश्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः	...	...	२२८
चित्ति यूपयोः कर्म समाप्तौ स्पर्शनं स्नानं			
निमित्तं, कर्ममध्ये वैधस्पर्शं भिन्नस्पर्शं स्नानं	...		२३८
चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः			२२८
चैत्यवृक्षादिसर्शे सचेल स्नानं	...	...	२३८

छ

छत्राकद्वय भक्षणं ब्रह्महत्या दोषः	...		३८६
------------------------------------	-----	--	-----

ज

जपदेशाः	...	...	१७६
जपयज्ञ विचारः	...	...	२०६

जपसाधारण धर्माः	१८६
जपस्य जपसमर्पणस्य मन्त्रः	३०८
जलचलुकपान विधिः	२५४
जलनमस्कार मन्त्रः	३०८
जल मज्जन प्रकारः	२५४
जलमध्ये तर्पणविधिः	२५८
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्थापनं	२६८
जल शुद्धिः	२४७
जलान्तरासम्भवे रजोदोषाभावविचारः	२२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवाक्यानि	२५३
जलाभिमन्त्रणं	२५४
जलाशयात् गृहागमनप्रकारः	१५०
जले शिरोमज्जनरात्रिस्नानयो निषेधः	२३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं	४०८
जाङ्गवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः	२४८
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः	७८
जीवत्पितृकतर्पणविचारः	२७०
जीवत्पितृकस्य कृष्णतिलताम्रपात्रैस्तर्पणनिषेधः	२७१
जीवत् पितृकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा	
स्नाननिषेधविचारः	२२५
ज्ञात्यज्ञाति-प्रेतानुगमने प्रायश्चित्तं	२४१

ज्यायसां कनीयसो नमस्कारविचारः	...	१४४
त		
तङ्गामसरो लक्षणं	... ..	२३२
तत्काल चण्डाल स्पृष्टस्पर्शने स्नानं	... ..	२३८
तर्पण विचारः	... ..	२५८
तर्पणविधिः	... ..	२८५
तर्पणस्य नित्यता	... ..	२५८
तर्पणस्यस्नानादित्वकथनं	... ..	६५
तर्पणस्याकरणे दोषः	... ..	२६५
तर्पणकाले मुद्रादर्शनं	... ..	२६१
तर्पणेषु दर्भ प्रमाणकथनं	... ..	२७०
तर्पणे तिलसङ्ख्याविचारः	... ..	२६१
तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः	... ..	२६०
तर्पणे पितृतीर्थेन पात्रेण पाणावपि जलग्रहणं	... ..	२७०
तर्पणमात्र जलस्य जलात्स्थलाद्वा उद्धृती प्रमाणं	...	२६४
तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणाग्नेषु तत्तत्कुशेषु क्रमेण	...	...
देवादीनामावहनं	... ..	२६८
तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः	... ..	२६४
तर्पणे गृहादिषु उद्धृत जल प्रक्षेप विचारः	... ..	२६४
तर्पणे नद्यादि तीरस्थस्य तज्जल प्रक्षेप विचारः	... ..	२६३
तर्पणे जलस्थितस्य स्थले जलप्रक्षेपनिषेधः	... ..	२६४

पृष्ठे

देवादि तर्पणविधिः	२५८
देवादितर्पणे जलाञ्जलिविचारः	२६८
देवार्चनादौ पर्युषितजलनिषेधविचारः ..	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कारो न प्रत्येकम्	१४८
द्वादशमहानद्यः	२२३
द्वितीयभागकृत्यम्	२०३
द्विराचमनम्	५०

ध

धर्मप्रमाण कथनम्	१०
धर्मस्वरूपनिरूपणम् ..	८-१७
धात्रीपिष्टैः स्नानविचारः	२३१
धात्रीपिष्टैर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव स्नाननिषेधः ...	२३२
धात्रीफल मालाधारणम्	१०१

न

नदीनां रजस्वलाकालविचारः	२२३
नद्यानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्षणम्	३१०
नद्यादौ बह्मदकसम्भवे कृत्रिमस्नाननिषेधः ...	२२८
नन्दासु सर्व्यस्नेहनिषेधः	२२८
नमस्कार लक्षणम्	१४८
नामकीर्तननिर्णयः	२५
नारायण स्मरणम्	१

नित्यकालनिर्णयः	...	...	३
नित्यकालात्जन्यकालोत्पत्तिः		...	४
नित्यनैमित्तिककाम्य स्नानमध्ये नित्यस्नानस्य त्रैविध्यम्			२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम्		...	४६८
नैमित्तिक स्नानलक्षणम्	.	...	२२३
नैवेद्यभक्षण विचारः	...	..	३५४

प

पक्षहोमविधिः	...	..	...	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	...	.		२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	.			३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम्		..		३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	...	...	...	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	.	..	...	३१७
पतितादिस्पर्शने सचेलस्नानम्	...	...		२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	...	...	...	१०१
पर्युषित जलशुद्धि विचारः	..	.		२४८
परकृत निपानादि स्नानविचारः	...	...		२२१
परकृतजलाशये पिण्डोद्धृतिं विना स्नाने दोषः	...			२२२
परकृत तडागादिषु पिण्डोद्धृति कथनं		...		६४
परिधान वस्त्र मन्त्रः	...	...	...	८१
परिवर्तितवाससस्तर्पणविधिः	..	...		२५६

परिवेशण विचारः	...	...	३७८
पलाण्डु लशुनस्पर्शं प्रायश्चित्तं निर्णयः	...	...	२४३
यशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ	...	...	४०६
पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्शं च आसम्बत्-			
सरनित्यकम्भाकारिस्पर्शं प्रायश्चित्तं	...	...	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र तर्पणं	...	...	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं	.	.	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः	.	..	२७४
पितृ यज्ञविधिः	...	...	३४८
पितृयज्ञ नित्यश्चाङ्गं	...	...	३२६
पितृश्चाङ्गादिषु तैल ग्रहण निषेधः	...	...	२२८
पितृश्चाङ्गादौ तिलतर्पणाभावः	...	...	२६२
पित्रादितर्पणेऽपसव्यत्वकथनं	...	...	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यादितर्पणं	...	...	२७७
पुत्रीष दर्शने प्रायश्चित्तं	...	...	३३
पुत्रीषोत्सर्ग निर्णयः	...	...	३०
पुत्रीषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः	...	..	३१
पुरुषार्थाचमनं	...	...	४८
पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः	...	...	२३०
पोथ्वर्गं लक्षणं	...	...	२१८
पोथ्वर्गं पीडने दोषः	...	...	२२६

पोष्यवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च	...	...	...	२२६
प्रणव जपविधिः	...	...	...	१८८
कृतप्रणामस्य शूद्रस्य स्वस्तिकरणे दोषः	...	...	...	१४६
प्रतिपदादिषु अन्नानादपि तैलग्रहणे दोष कथनं	...	...	...	२२८
प्रतिपदादौ तिलपिष्टनिषेधस्यारोग्यस्नानविषयत्वं	...	...	...	२३१
प्रत्यभिवादन विचारः	.	...	...	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः	...	...	...	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निषेधः	.	...	...	१४७
प्रथम भागकृत्यं	...	...	...	१८२
प्रथमर्त्तुनिर्णय समापनं	...	...	...	४७५
प्रथमर्त्तौ शान्तिविचारः	..	...	...	४७२
प्रथमरजो विचारः	...	...	...	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं	...	...	...	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं	...	...	...	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं	..	...	...	४७१
प्रथम रजसि लग्नमासकुतिथिफलं	..	...	...	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं	..	...	...	४७२
प्रथमवेगित-प्रक्षोभित-तीर्थविनिःसृत नदीनां-जलाग्राह्यत्व- विचारः	...	...	...	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि	...	...	...	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देशविशेषे पानसमाचारः	...	...	...	२५२

पृष्ठे

प्रपादि जलानां शूद्रं विना विपत्तौ अग्राह्यत्वं ...	२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि	७८
प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि	२८
प्रातःस्नानं	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नान करणं	२५४
प्रेतधूमादेः कामतःस्पर्शेऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं ...	२४०
प्रेतधूमादेःस्पर्शे सचेलमम्भोऽवगाहनमग्निसर्शनादिकं	२४०

ब

ब्रह्मचारित्वादि लक्षण कथनं	६
ब्रह्मचारियति वानप्रस्थशौचनिर्णयः ...	३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलाभ्यङ्गादिनिषेधः .	२२७
ब्रह्मपूजाविधिः	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तस्मन्नाश्च	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः	२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं	३०८

भ

भगवति सर्व्वक्रस्मै समर्पण-निर्णयः . . .	२३
भस्मधारणं	१७०
भासादीनामभेद्यस्पर्शे प्रायश्चित्तं	२४२

भूतयज्ञविचारः	...	...	...	३२१
भूतयज्ञविधिः	..	...	...	३४७
भूमिष्ठादिजलेषु उद्धृतजलापेक्षया पुण्याधिक्यं कथनं				२३३
भोजनदेशः	...	..	...	३६२
भोजननिषिद्धदेशः	.	..	...	३७४
भोजनविधिः	...		..	३५०
भोजनपात्रविचारः	.	.	...	३७७
भोजनकाले आभिमुख्यविचारः	.		...	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादन्नादिप्राप्ती विष्णुभुक्तत्वं चिन्तनं				३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	..		..	२२५
भोजने निषिद्धासनं	...	...	...	३७७
भोज्यक्रमः	...	...	...	३६१
भोज्यक्रमे भोजनप्रकारः	...		...	३७०
भौमस्नानं	.	.	..	७५

म

मक्षिकादीनामस्पृश्यस्पर्शे दोषाभावः	..			२४६
मङ्गलद्रव्यदर्शनं	...	..	...	१८२
मङ्गलद्रव्यं स्वरूपं	...	...	...	१८३
मङ्गलं ब्राह्मणविचारः	...		...	२८७
मंद्यभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तं	..		...	२५३
मध्याह्नसन्ध्याविचारः	...	...	...	२५५

मध्याह्न स्नानविचारः ...	...	...	२२७
मध्याह्नस्नानविधिः ...	...	...	२५४
मध्याह्न सन्ध्यापद्धतिः ...	...	...	२८३
मध्याह्नसन्ध्यानन्तरं जप्तव्यकथनं ...	...	...	२५५
मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने विशेषः .	.	..	२५५
मध्याह्नस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः ...	...	..	२५४
मध्याह्नस्नानाङ्गवैगुण्ये प्रायश्चित्तं ...	...	...	२५५
मध्याह्नजपे हस्तस्थितिः ..	..	.	२५५
मध्याह्नेतिलकवर्णकप्रकारः ...	...	...	२५५
मध्याह्ने पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः ..	...	...	२५५
मध्याह्ने गोपालपूजाध्यानं ...	...	...	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः ..	...	...	३४८
मनुष्यमरीच्यादितर्पणे निवोतित्वं ..	..	...	२६८
मन्त्रस्नानं ...	...	..	७५-२३७
मलापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं ...	...	...	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः ...	...	...	२४८
मातामहे जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं			२७६
मातृजीवने मातामहादि तर्पणविचारः ...	...	...	२७६
मातृ-मातामह-तत्पत्नीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः			२६८
मातादीनां गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे दोषाभावः			२२६
माध्याह्निक स्नानदेशविचारः ...	...	...	२३२

माध्याह्निक कर्मानन्तरं गृहागमनप्रकारः ..	३१०
मानसज्ञानं	७६
मानस ज्ञानद्वैविध्यं	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः	३८६
मार्जनप्रकारः	२५४
मालाधारणप्रकरणं	८७
मित्तपूजाविधिः	३०६
मूत्रशौचनिर्णयः	३६
मूत्रशौचापेक्षया शूकोत्सर्गे द्विगुणं शौचं	३६
मृतपञ्चनख-नदीशुद्धिविचारः	२५२
मैथुने प्रायश्चित्तं	२४२
मौननिर्णयः	२८

य

शोपवीतप्रकारः	८७
शोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः	८८
शर्वादौ स्पर्शस्पर्शविचारः	२४६

र

रजकादिभिः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे शुद्धिविचारः ...	२४२
रजस्रलाधर्माः	४६३
रजस्रलाया असृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ...	४६६
रजस्रकनिर्णयः	४७०

	पृष्ठे
रथ्यादीनां शुद्धिविचारः	२४७
रथ्याकईमतोयेन नाभेरुर्द्ध्वं स्पर्शं प्रायश्चित्तम् ..	२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसाम्	२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	४३३
रात्रौभोजन विचारः	४४४
रात्रौशौचनिर्णयः	३६
रुद्रपूजा विधिः	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	८७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	८७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	१००

ल

लक्ष्मीस्तोत्रपठनकालः	१८८
-----------------------------	-----

व

वन्दन लक्षणम्	१४८
वर्ज्याहेषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रणविचारः ...	२२८
वर्णनिरूपणम्	६
वर्षाकालमेघोदकस्याकालमेघोदकस्य च शुद्धिविचारः	२४८
वरुणपूजा विधिः	३०७
वस्त्रपरिधान प्रकरणम्... ..	७८
वस्त्रपरिधान प्रदेशः	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	८३

	पृष्ठे
वस्त्रादीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः . . .	८१
क्वक्प्रशस्तादौ स्नानविचारः . . .	२४६
वामशैवपरशुपतस्पर्शे प्रायश्चित्त विधिः .	२४०
वायव्य स्नानम् . . .	७६
विश्वत्रलेप शुद्धिनिर्णयः . .	३७
विश्वत्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे शौचनिर्णयः . .	३८
विनायकस्तोत्रपठनकालः . . .	१८४
विप्रस्याज्ञानान् शूद्राभिवादने प्रायश्चित्तम् . . .	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शस्त्रादि प्रयोगः . .	२७३
विष्णुस्मरणम् . . .	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्राद्य . . .	२८२
विष्णुपूजाविशेषः . . .	३०४
विष्णुनिर्झाल्यधारणम् . . .	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः . . .	१८५
विष्णोःसहस्रनाम पठनकालः . . .	१८५
विष्णादि देवपादोदकादीनां पर्युषितत्वविचारः . .	२४८
वेद नमस्कारः . . .	३०८
वेष्टितशिरस्त्वादिना देवादितर्पणनिषेधः . . .	२५८
वैधनिर्झाल्यग्रहणव्यतिरिक्त रुद्रनिर्झाल्यस्पर्शे सचेलस्नानम्	२४०
वैश्वदेवविचारः . . .	३१८
वैश्वदेवाधिकारिणः . . .	३३३

श

शङ्खचक्रादि धारणम् ...	...	...	८४
शङ्खचक्रद्वयस्य धारणक्रमः ...	...	...	८५
शङ्खचक्रधारण मन्त्रः ..	...	...	८५
शङ्खतर्पणविचारः ...	...	...	२६०
शयनविचारः ...	..	...	४४५
शयनपद्धतिः ...	...	...	४४८
शयनपद्धतौ ऋतुविचारः ...	...	...	४५०
शय्योत्थानप्रकार निर्णयः ...	...	...	२२
शिखावन्धनम् ...	...	...	१०४
शिरोऽभ्यङ्गावशेष तैलेन अङ्गाभ्यङ्गनिषेधः ...	...	...	२३०
शिरोमन्त्रन्यासः ...	...	...	२१४
शिवगङ्गालक्षणम् ...	...	...	२१८
शिवद्वादशनामस्तोत्र पठनकालः ...	...	...	१८४
शैवोत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्नान फलम् ...	...	...	२१८
शुनोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम् ...	...	...	२५३
शुद्धार्थमाचमनम् ...	...	...	४५
शौचनिर्णयः ...	...	...	३४
आद्याभावे तत्प्रतिनिधि तिलतर्पणम् ...	...	...	२६३
श्रीमहाप्रसाद भक्षणम् ...	...	...	३५८
श्लकाकादीनां विडादिसर्गे प्रायश्चित्तम् ...	...	...	२४२

पृष्ठे

खादियन्न विधिः ... ३४८

खादीनामकामतः कामतो वाधमाङ्गस्पर्शे प्रायश्चित्तम् २४२

ष

षष्ठ सप्तमभागकृत्यम् ... ४३७

षष्ठीचतुर्दश्यादिषु स्नेहमात्रनिषेधः ... २२८

स

संक्रान्ती तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध विचारः २३१

संसर्गदुष्टान्यभक्ष्याणि ... ४३२

सगोत्रपदनिरुक्तिः ... २७२

सनकादितर्पणे पितृतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्या-

त्यागशब्दार्थ निर्णयः ... २६८

सनकादीनां तर्पणवादः ... २६७

सन्ध्याप्रकरणम् ... ११३

सन्ध्यानन्तरं देवतानमस्कारः ... १४१

सप्तम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः ... २२८

सप्तम्यादौ तिलपिष्टनिषेधस्तु धनादिकामस्यैव ... २३१

सप्तरात्रोषितविष्टाया अप्रभिज्ञायमानायाः शुद्धिविचारः २४७

समयाध्यक्षितनिर्णयः ... १५२

समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च ... २२०—२३३

सर्व्वतर्पणानन्तरं जपविचारः ... २७७

सङ्क्षेपापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्ष्याणि ... ४३४

सार्यकाले कर्त्तव्यानि ..	...	...	४४०
सार्यसन्ध्याविचारः ..	...	...	४३६
सार्यपादितैलकृतपूपादौ न भक्षण निषेधः ..	...	...	२२८
सुराभक्षण विचारः ...	...	...	४०७
सुवर्णकुशादि धारणम् ...	...	...	१०६
सूर्यगङ्गा लक्षणम् ...	...	...	२१८
सूर्यार्घदान विधिः ...	...	...	३०३
सूर्यार्घ विचारः ...	...	...	२८०
सूर्योपस्थान विधिः ..	...	...	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः .	...	...	३०७
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः ..	...	...	३०८
सूर्यपूजा विधिः .	...	...	३०५
सूर्यनामाष्टशत पठनकालः ..	...	...	१८४
सूर्यस्तवराज पठनकालः ...	...	...	१८४
सूर्यास्ते चण्डालादिसर्शे प्रायश्चित्तम् ..	...	...	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः ...	...	...	१७८
स्वकृत जलाशय स्नानफलम् ...	...	...	२३०
स्वभावदुष्टान्य भक्षणि ..	...	...	४३५
स्वर्णपात्रेण तर्पणेऽपि विशेषः ...	...	...	२६०
स्वर्णपात्र तत्कीलकानाञ्च नित्यत्वादिः ...	...	...	२
स्वर्णादिपात्रतर्पणे फलम् ...	...	...	२

